

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MONQOLUSTAN MÖVZUSU:
TARİXİ ŞƏXSİYYƏT VƏ İDEAL PROBLEMİ**

İxtisas: **5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (monqol ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: **Filologiya**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Lamiyə Məcid qızı Nəsirova**

Elmi rəhbər: _____ **Filologiya elmləri doktoru, dosent
Bəsirə Höccət qızı Əzizəliyeva**

BAKI - 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ MONQOL YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ PARALELLƏR.	11
1.1. “Monqolların gizli tarixi” əsəri və Çingiz xan şəxsiyyəti.....	11
1.2. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” eposlarında ideya və mövzu bənzərliyi: dini inancların əksi və mərasim motivləri.....	23
1.3. “Koroğlu” və “Canqar” arasında epik uyğunluqlar: qəhrəmanların mübarizəsi və mifoloji motivlər	50
II FƏSİL. ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MONQOL MÖVZUSU	72
2.1. XIII-XIV əsrlər Hülakülər dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatında bədii əksi.....	72
2.2. Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” poemasına Hülakülər (Elxanilər) dövrünün təsiri.....	87
III FƏSİL. ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MONQOL HÖKMDARI ÇİNGİZ XANIN BƏDİİ OBRAZI	101
3.1. Çingiz xanın bədii obrazı dünya ədəbiyyatında	101
3.2. Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu” romanında tarixi şəxsiyyət konsepsiyası.....	123
3.3. Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanında ideal qəhrəman	140
NƏTİCƏ	157
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	163

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim tarixə, mədəniyyətə və ədəbiyyata sahib olan Azərbaycan istər Şərqi, istərsə də Qərbi xalqları ilə daim ədəbi, mədəni əlaqələr qurmuşdur. Türk və monqol xalqlarının eyni dil ailəsinə mənsub olması və tarixi inkişafı Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələrinin yaranması və inkişafını şərtləndirən amillərdir. Qərbi Sibirin cənub-şərqində yerləşən Altay diyarında türkdilli etnoslar məskunlaşaraq dil və adət-ənənələrini qoruyub saxlamış, bu cəhət onların mədəniyyətlərinə fərqli etnomədəni elementlərin qarışmasına gətirib çıxarmışdır. Monqol ədəbiyyatı köçəri ənənələrinin böyük təsirinə məruz qalmış, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirərək uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Mahnılar, monqol qəhrəmanlıq dastanlarından olan “uliqer” və “tuli”, nağıllar, maqtaallar (tərifnamələr – L.N.), surqaallar (nəsihətlər – L.N.), əfsanələr, tapmacalar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, monqol folklor janrlarınının zənginliyinin göstəricisidir. “Xonqirad mahnıları”, “Çingiz xanın iki köhləni haqqında povest”, “Çingiz xanın nəsihəti”, “Yetim oğlan haqqında povest” nağılları və Çingiz xanın hikmətli kəlamları olan “Biliq” (hərfi tərcüməsi “Müdrilik” – L.N.) dövrümüzə qədər hissələr şəklində çatmışdır. Folklor ənənələri monqol epik ədəbiyyatının yaşam qabilliyini müəyyən etmiş və geniş yayılmış “Qəsər” (Qəsər xana həsr olunmuş – L.N.) və xalq eposu “Canqar” ərsəyə gəlmişdir. XII-XIII əsrlər monqolların həyat tərzini əks etdirən mühüm epik abidə “Monqolların gizli tarixi”, “Qəsər” və “Canqar” dastanları qəhrəmanlıq eposunun çoxəsrlik ənənələrini özündə əks etdirir.

Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələri bədii tərcümə yolu ilə genişlənərək inkişaf etməkdədir. Milli-mənəvi dəyərlərin təzahürü sayılan monqol ədəbi nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi daima ədəbiyyatların qarşılıqlı inteqrasiyasına və zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Monqolustan Altayı türklərinin monqol dilinə keçmiş əfsanələri, Altay folklorununun səciyyəvi nümunələri “Boko bain Sartıkoj”, “Təpəgöz-adamyeyən”, “Xuşandra xan”, “İrin Tümin Xayrxan” və “Noyan Xulaxay” olmaqla beş nağılı əhatə edərək Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Azərbaycan

folkloru da Təpəgöz süjetləri ilə zəngindir, “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”, həmçinin “Təpəgöz, qarışqa və uşaq”, “Kəlləgöz”, “Sevimli Təpəgöz” nağılları süjet və məzmununa görə monqol nağılları ilə çox sayda oxşarlıqlarına görə səsləşir. Monqol nağıl və əfsanələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı xalqın milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmış, əsas məqsəd isə xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, onlar arasındakı əlaqə tellərini gücləndirmək və həmin xalqların folkloru ilə yaxından tanış olmaqdan ibarət olmuşdur. Monqol yazıçısı N.Xodzanın uşaqlar üçün işləyib hazırladığı “Monqol nağılları” kitabı 1956-cı ildə çap olunmuş və bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan nağılları ilə ortaq cəhətlərinin çoxluğu nəzərdən qaçmamışdır [85]. Azərbaycan dilində işıq üzü görün “Şən povestlər” kitabı monqol yazıçısı, “Naçaqdorj mükafatı”nın laureatı olmuş Dorjin Qarmanın yaradıcılığından bir tərcümədir [73]. XX əsrin ortalarından ədəbiyyatla məşğul olmağa başlayan D.Qarma Monqolustanda yaşayan uşaqlar haqqında, onların həyat tərzini, işi, əməyi, təhsilə yiyələnmək səyi barədə maraqlı hekayətlər qələmə almışdır.

Monqol hekayələrinin yer aldığı “Qoçaq Baydiy” kitabı 1973-cü ildə Aydın İbrahimov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, bu kitabda monqol yazıçıları B.Baastın, D.Qarmanın, P.Xorloonun, M.Qaadambanın və S.Ulambayarın hekayələri yer almışdır [74]. Bu hekayələrdə qədim nağıllar və tarixi hadisələr xalq hakimiyyəti düşmənləri ilə mübarizəyə həsr olunmuşdur. Qoçaqlıq, mərdlik, işgüzarlıq, təvəzakarlıq, əməksevərlik kimi müsbət insani keyfiyyətlər öz vəsfini tapmışdır. Tarix boyu eyni coğrafiyada yaşamış, mədəni tərəfdən bir-birinə təsir göstərmiş xalqların ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında, həmçinin atalar sözlərinin tədqiqinin, qarşılaşdırılmasının, ortaq və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Monqol atalar sözləri və deyimlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi, həm də monqol düşüncə təfəkkür “üslub”unun qarşılıqlı surətdə öyrənilməsidir. Monqol atalar sözü və məsəlləri dilimizə tərcümə olunaraq çox geniş şəkildə, həmçinin üç əlifbada “Atalar sözü – aqlın gözü” kitabında yer almışdır [8].

Monqol şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, Monqolustanın təbiətini,

insanlarını, gözəlliklərini vəsf edən şeirlər zaman-zaman Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. D.Damdinsuren “Biz Hamımız sülh tərəfdarıyıq” [30], Ş.Duymaa “Uşaqlar oynayır” [33], B.Yavuuxulan “Ana haqqında şeir” [126], Ç.Lxamsuren “Qardaşlarıma” [78], D.Naçaqdorj “Oktyabr” [87], D.Nyamaa “Bir səma altdayıq biz” [100], M.Sedendorj “Nə gərəkdir?” [112], D.Senqe “Vətən, səni sevirəm!” [113], D.Tarva “Səhər günəşi” [120], M.Cimit “Sülh göyərçini” [28], J.Şaqdar “Polad heykəl haqqında ballada” [117], şeirləri M.Araz, H.Ziya, V.Rüstəməzadə, Ə.İlham və Q.İmamverdiyev tərəfindən dilimizə tərcümə edilmiş, “Azərbaycan” jurnalının müxtəlif saylarında dərc olunmuşdur. Monqol ədəbiyyatından edilmiş bu tərcümələrin böyük əksəriyyəti Sovet ideologiyasının təsiri altında qələmə alınmış əsərlər idi. Bu şeirlərin əksəriyyətində faşizm üzərində qələbə tərənnümü, qardaşlıq, sülh təbliğ olunurdu.

Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələri orta əsrlərdən başlansa da, Sovet dövründə daha da genişlənmiş, XX əsrin ortalarından etibarən monqol ədəbi nümunələri ikinci dil, rus-dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Monqol ədəbiyyatının epik üsluba malik olan “Monqolların gizli tarixi” [85] əsərini türkçə, rusca və almanca nəşrləri əsasında professor Ramiz Əskər tərcümə etmiş, Azərbaycanca nəşrinə Ön söz yazmışdır. Bu tərcümə işi Azərbaycanda monqolistikanın inkişafı sahəsinə yeni bir töhfə olmuşdur. “Monqolların gizli tarixi” orta əsrlər monqol ədəbiyyatının ən önəmli tarixi əsərlərindən biri kimi, XIII əsrdə monqol dilində çin heroqlifləri ilə yazılaraq dünyanın böyük sərkərdələrindən biri Çingiz xanın fəthlərini, yürüşlərini, türk-monqol xalqlarının münasibətlərini və oğlu Ögedeyin hakimiyyəti də daxil olmaqla tarixi dövrü əks etdirir. Əsas diqqət Çingiz xanın həyatına, onun sərkərdəlik məharətinə, xanların hərbi yürüşlərinə, monqol xalqının adət ənənələrinə, dininə, məşğuliyyətlərinə verilmişdir. Əsər mövzu və ideya baxımından daha çox “Kitabi Dədə Qorqud” eposu ilə müqayisə edilə bilər. Hər iki əsər ideyası, dastanın mahiyyəti, obrazların bədii xüsusiyyətləri, nəsrə nəzmin izlənməsi, bədii ifadə vasitələri baxımından bir-birinə olduqca bənzəyir və tədqiqat aparılmasını şərtləndirir.

Monqol şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi, XIII-XVI əsrlərdə ərəşəyə gələn

“Canqar” qərbi monqolların dünya folkloruna bəxş etdiyi qəhrəmanlıq eposudur. Professor Babək Qurbanovun tərcümə işi “Canqar” [23] dastanı Azərbaycan və monqol folklorunun araşdırılıb tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, “Kalmık xalqının qəhrəmanlıq dastanı “Canqar”da türk mənşəli ünsürlər” adlı məqaləsində dastan haqqında geniş şərh verərək “Canqar” və “Koroğlu” dastanı arasında çox sayda bənzərliklər olduğunu və paralellər aparılmasının vacibliyini vurğulamışdır [77].

Bədii tərcüməni digər tərcümələrdən fərquendirən əsas cəhəti məhz orijinal bədii yaradıcılıqla birbaşa bağlılığıdır. Orijinal bədii əsərin bir dildən başqasına çevrilməsi həm də, geniş mənada, xalqlar arasında ünsiyyətin vasitələrindən biridir. Bilkənt Universiteti, “Yazılı və şifahi tərcümə” şöbəsinin dosenti, Türkologiya və tərcüməşünaslıq üzrə elmlər doktoru Elvin Abbasbəyli ilk dəfə orijinaldan müasir dövr monqol hekayələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Monqol dilindən tərcümə olunan Maqvan Erdenebatın “Portret” [173], Davaadarj Enxboldbaatarın “Dekabr qızı” [172], Batnasan Qanhuunun “Yeni başlanğıc” [174] və Bayanmönx Çoojçuluunçeçeqin “Güzgü effekti” [171] hekayələri Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələrinin inkişafına bir töhfədir. Bu nəsr nümunələri dərin mövzuları kiçik mətləblərdə əks etdirən çağdaş dünyanın hekayələridir və müasir monqol cəmiyyətinin çeşidli problemlərinin öyrənilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Tənqidçi M.Qaraxanoğlunun “Dekabr qızı” və “Portret” hekayələri ilə bağlı qələmə aldığı esselərində müasir monqol hekayələri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır [175; 176].

Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələri kontekstində tərcümə işlərinin olmasına və müəyyən tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzusu indiyə qədər geniş aspektdə işlənməmişdir. Monqol və Azərbaycan xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərində səsleşən ənənələr, türk xalqlarının ortaq abidəsi olan qədim Orxon-Yenisey abidələrinin Monqolustan ərazisində yerləşməsi və bu xalqlara məxsus digər ortaq xüsusiyyətlərin mövcudluğu, Azərbaycan ədəbiyyatında monqol dövlət başçıları ilə bağlı cəhətlərin çeşidli şəkildə təzahürü üçün aktuallığını şərtləndirən amillərdir.

Tədqiqat işinə cəlb edilən Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzusu

Azərbaycan və monqol xalq dastanları arasında paralellərin aparılması, Hülakülərin ədəbiyyata təsiri məsələlərinin öyrənilməsi, monqol xanlarına həsr edilmiş mədhiyyə və müxəmməslərin təhlili, həmçinin çağdaş nəsrdə monqol əsilli tarixi şəxsiyyətlər haqqında qələmə alınan əsərlərin dünya ədəbiyyatı ilə paralel surətdə tədqiqi kimi məsələləri özündə ehtiva etməkdədir. Monqol xalqının görkəmli tarixi şəxsiyyətlərinin parlaq obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlərdə M.Əvhədi, N.Tusi, N.Bakuvi yaradıcılığında öz əksini tapmış, həmçinin F.Kərimzadənin “Təbriz namusu” [64] və Y.Oğuzun “Çingiz xan” [101] tarixi romanlarında, Ə.Cavadın “Səsli qız” [24] poemasında, Ə.Nəcəfin yenicə işıq üzü görmüş “Hüləgü xan” [36] və “Ögedey” [37] əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat Azərbaycan ədəbiyyatında monqol mövzusunun araşdırılmasına həsr olunmuş ilk geniş və sistemli araşdırma olmaqla bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edir.

Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələri, monqol ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqi və tərcüməsi məsələsi ilə bağlı araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq elmi məqalələr çap olunmuşdur [92; 93].

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırma ilə bağlı dissertasiya işinə cəlb edilən türk və monqol xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları, orta əsrlər dövründə qələmə alınmış nəzm və nəsr nümunələri, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında monqol mövzusunun əks olunduğu tarixi romanlar tədqiqatın obyektı kimi çıxış edir. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat predmeti Azərbaycan və monqol qəhrəmanlıq dastanlarının qarşılıqlı müqayisəsi, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına Elxanilər dövrünün təsiri məsələləri, monqol mövzusunun tədqiq edildiyi romanlarda tarixi şəxsiyyət və ideal problemdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli şəkildə meydana çıxan Monqolustan mövzusunun araşdırmaqdır. Bununla əlaqədar tədqiqat işində qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan və monqol qəhrəmanlıq dastanları arasında ortaq, ümumi xüsusiyyətləri aşkarlamaq və təhlil etmək;
- Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında (XIII-XIV əsrlər) monqol mövzusunun

araşdırmaq;

- Hülakülər dövrünün bədii ədəbiyyata təsiri məsələlərini ortaya çıxarmaq;
- Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığına Elxanilər dövrünün təsirini tədqiq etmək;
- Nəsir Bakuvi və Marağalı Əvhədi irsində monqol mövzusunu

müəyyənləşdirmək;

– “Cami-cəm” poemasında monqol mövzusuna müraciət olunan mənzumələri təhlildən keçirmək;

– Dünya ədəbiyyatından tədqiqata cəlb olunan Con Menin “Çingiz xan” və Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” əsərlərində monqol hökmdarı Çingiz xanın obrazını müqayisəli kontekstdə araşdırmaq;

– Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu” romanında Hülakülər dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini aydınlaşdırmaq və Çingiz xanın obrazında səciyyəvi cəhətləri meydana çıxarmaq;

– Yunus Oğuzun “Çingiz xan” romanında monqol hökmdarının obrazını müqayisəli paralellər əsasında analiz etmək;

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesinin metodologiyasını tarixi-müqayisəli təhlil metodu və analitik təhlil üsulu təşkil edir. Dissertasiya işində bədii nəsr və poetik nümunələr üzərində, həmçinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan monqol dastanları əsasında araşdırılma aparılmış, elmi tədqiqatlara diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat işi ədəbi-nəzəri və tarixi xronoloji prinsipləri gözlənilməklə yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işində bədii nümunələrin təhlilində və nəzəri materialların araşdırılmasında müqayisəli, deskriptiv və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzusunu tədqiq etmək və əhatəli şəkildə öyrənmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Azərbaycan və monqol dastan yaradıcılığının öyrənilməsində qəhrəmanlıq eposlarının təhlilinin xüsusi əhəmiyyət daşması;

– “Monqolların gizli tarixi” əsərinin monqol xalqının tarixi yolunun tədqiqində və Çingiz xan şəxsiyyətinin öyrənilməsində önəmli rola malik olması;

- Orta əsrlər dövründə ədəbiyyatda monqol mövzusunun formalaşmasının

Azərbaycanda Hülakülər sülaləsinin mövcudluğundan irəli gəlməsi;

– XIII-XIV əsrlərdə monqol hökmdarlarının obrazının xüsusilə M.Əvhədi, N.Bakuvi yaradıcılığında mədhiyyələr şəklində öz əksini tapması;

– Monqol mövzusunun tarixi romanlarda inikasının şəxsiyyətlərin ideal qəhrəman obrazının təhlili ilə birbaşa əlaqələndirilməsi;

– Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında qələmə alınan tarixi şəxsiyyətlərin keşməkeşli həyat yolu və ziddiyyətli xarakterinin hökmdar obrazını tədqiqat işinə cəlb etməyə əsas verməsi;

– Çingiz xanın tarixi romanlarda analizinin və şəxsiyyət konsepsiyasının araşdırılmasının əhəmiyyətli olması;

– Çingiz xanın dünya fatehi titulumunun onun tarixi romanlarda mərkəzləşmiş obrazının tədqiq və təhlilini şərtləndirməsi;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türk və monqol xalqları dastanlarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, Azərbaycanda Hülakülər dövrünün ədəbiyyatda bədii əksinin araşdırılması və tarixi romanlarda Monqolustan mövzusunun öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk elmi tədqiqat işidir. Tədqiqat işində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

– Türk xalqlarının orta qəhrəmanlıq abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və “Monqolların gizli tarixi” dastanı qarşılıqlı və müqayisəli formada tədqiqata cəlb olunmuş və ümumi cəhətlər meydana çıxarılmışdır.

– “Koroğlu” dastanı və kalmık xalq qəhrəmanlıq eposu “Canqar” dissertasiya işində geniş şəkildə analiz olunaraq qəhrəmanların tarixi mübarizəsi və mifoloji dünyagörüşün izləri ortaya çıxarılmışdır.

– XIII-XIV yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzusu əhatəli araşdırılmış, monqol mövzusunun araşdırıldığı poetik nümunələr təyin olunmuşdur.

– Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” poemasında monqol mövzusunda olan mənzumələr müəyyənləşdirilmişdir.

– Tarixi romanlarda Elxanilər dövrünün parlaq tarixi şəxsiyyətlərinin bədii obrazı təyin olunmuşdur.

– Azərbaycan bədii nəsrində böyük monqol hökmdarı Çingiz xanın obrazı

araşdırılmış və dünya ədəbiyyatından seçilən nümunələrlə müqayisəli paralellər əsasında orta q cəhətlər aşkarlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Azərbaycan və monqol xalqlarının qəhrəmanlıq eposunun çoxəsrlik ənənələrini üzə çıxarır, Hülakülər dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələlərini öyrənir və tarixi romanlarda şəxsiyyət konsepsiyasını araşdırır.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işindən Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, Azərbaycanda monqol ədəbiyyatına dair araşdırmaların aparılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərin müvafiq fakültələrində təhsil alan tələbələr əlavə vəsait kimi faydalana bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestatiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə edilən nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici elmi nəşrlərdə, beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumlarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 14772 işarə, I fəsil – 109914 işarə, II fəsil – 48260 işarə, III fəsil – 110287 işarə, nəticə – 11299 şərti işarədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 295384 şərti işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ MONQOL YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ PARALELLƏR

1.1. “Monqolların gizli tarixi” əsəri və Çingiz xan şəxsiyyəti

Türk və monqol tayfa birlikləri qədim zamanlardan bəri eyni, yaxın coğrafiyanı paylaşmaqla bir-birinə qaynayıb-qarışmış və qarşılıqlı şəkildə mədəniyyətlərini zənginləşdirmişdir. Bu xalqlara məxsus olan çox sayda oxşar cəhətlər onların ortaq ədəbi-mədəni dəyərlərinin araşdırılmasına imkan verir. Tarixi inkişaf, coğrafi yaxınlıq, Altay dil ailəsinə mənsubluq, həyat tərzinin ortaq ünsürlərdən təşkil olması bu müştərək cəhətlərin nümunəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzunu tədqiq edərkən bir neçə məsələləri nəzərə almaq lazımdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev ədəbiyyat tariximizin keçdiyi inkişaf yolunu və ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri haqqında fikirlərinin birində söyləmişdir: *“Ədəbiyyat tarixi dil və etnos, bədii təfəkkür və din, milli əxlaq və mənəviyyat tarixindən yaranan yolda hərəkətə başlamış karvandır. Bu yol qəbr üstü yazılardan, Orxon Yenisey abidələrindən, “Divani- lüğət- it -türk”-dən, “Oğuznamə” silsilələrindən, “Qutadqu bilik”-dən başlayır, ta günümüzə qədər gəlib çatır”* [72, s.40-41].

İran tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Came-ət təvarix” [158] və türklərin şəcərəsinə dair kitabların müəllifi XVII əsr tarixçisi Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” əsərlərində türk və monqol xalqlarının eyni soydan gəlməsi ilə bağlı zəngin məlumatlar yer almaqdadır. Xalqların qədim, zəngin keçmişini, keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, dünyagörüşünü, həyat tərzini və məişət məsələlərini özündə birləşdirən folklor nümunələrindən biri qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Tarixi hadisələrin bədii şəkildə təsvir olunduğu qəhrəmanlıq dastanları həm də məxsus olduğu xalqın ədəbi-tarixi həyat salnaməsidir. *“Ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın tarixi yaddaşı, ədəbi-bədii yaradıcılıq qabiliyyəti, milli düşüncə tərzini ardıcıl olaraq dastan yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Konkret etnos üçün müəyyənləşən həyat,*

məişət şəraiti, əxlaq, hüquq normaları, adət-ənənə epos yaradıcılığının məzmununda reallaşır” [26, s.5].

Öz mövzunu tarixdən götürən qəhrəmanlıq dastanlarının məzmununu daxili və xarici düşmənlərə qarşı aparılan mübarizə, xalqın birliyinin qorunması, vətənpərvərlik və yurd sevgisi kimi ümumbəşəri dəyərlər təşkil edir. Türk və monqol xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın həyatı ilə bağlı olan tarixi hadisələrin yer alması ənənəvi xarakter daşımışdır. *“Yüzcillər boyunca türkün həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir*” [11, s.5].

Monqol dastançılıq ənənəsinin şah əsəri, real tarixi hadisələrə əsaslanan “Monqolların gizli tarixi” XIII əsrdən günümüze qədər gəlib çatan ən dəyərli ədəbi-tarixi salnamədir. Orta əsrlər monqol ədəbiyyatının sanballı tarixi əsərlərindən biri olan “Monqolların gizli tarixi” (Manghol-un Niuça Tobça'an) əsərinin son cümləsində bildirilir ki, o, 1240-cı ildə tamamlanmışdır. Əsərin adında yer alan “gizli” ifadəsinin mənasını alman professoru E.Hayniş maraqlı şəkildə dəyərləndirmişdir. *“E.Haynişin fikrincə, hökmdar ailəsinə və hökumətə təxsis edilib, başqa kimsələr tərəfindən oxunmasına müsaidə edilmədiyi üçün buna “gizli” (məhrəm) deyilmişdir*” [86, s.20]. 282 paraqraftan, 1600 sözdən ibarət olan mənzum epik əsər “Monqolların gizli tarixi” özündən sonra bir çox əsərlərin yazılmasında tarixçilər üçün mənbə olmaqla yanaşı türk-monqol tayfa birliklərinin araşdırılması baxımından da böyük önəm daşımaqdadır.

Əsərin müəllifi məlum deyil. “Monqolların gizli tarixi”nin yazılıb tamamlanması Çingiz xandan (1162-1227) sonra dövlət idarəsini ələ alan xələfi Ögedey xanın hakimiyyəti dövrünə (1228-1241) təsadüf edir və təşkil etdiyi Böyük Monqol qurultayında ona təqdim olunur. Əsərin orijinal mətninin uyğur dilində yazılmış olması barədə düşüncələr olsa da, mətnin əsli tapılmadığı üçün bu məsələ mübahisəli hesab olunmaqdadır. Müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunan əsərin rus sinoloqu Palladius tərəfindən işlənib hazırlanan “Palladius nüsxəsi”, həmçinin çin və

başqa dillərə çevrilmiş çoxlu sayda nüsxələri mövcuddur. Rus alimi S.Kozin məzmun etibarilə əsərin “Altan Tobçı”ilə uyğunluq içərisində olmasını əsas götürərək Altan Tobçı nüsxəsinin mövcudluğu barədə də fikirlər irəli sürmüşdür. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türki” əsərinin timsalında bu nüsxələr sonrakı dövrlərdə bir çox əsərlərin ərsəyə gəlməsinə vəsilə olmuş və ortaq motivlər baxımından bir-birilə səsləşir. “Monqolların gizli tarixi” salnaməsindən müəyyən hissələr XVII əsrdə meydana gələn “Altan Tobçı” (“Qızıl yekunlar”) əsərinə, “Şara Tudci” salnaməsinə, Saqan Seçenin tarixi əsəri “Erdenin Tobçı”ya və Lubsan Dandzanın “Qızıl toplu”suna əsərin dördüdə üç hissəsi həcmində daxil edilmişdir [152, s.546].

“Monqolların gizli tarixi” görkəmli türkoloq Ramiz Əskər tərəfindən müqayisəli tərcümə yolu ilə türkcə, rusca və almanca nəşrləri əsasında Azərbaycan dilinə çevirilmişdir. Əsər 2011-ci ildə nəşr olunmaqla Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələrinin araşdırılması çərçivəsində böyük önəm daşımaqdadır. Dastan tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın həyatı, siyasi fəaliyyəti, həmçinin türk-monqol dövrü və münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli məlumatlar verən ədəbi mənbədir. Kitabda monqolist alimlər Erix Hayniş və Əhməd Temirin fikirlərinin qeyd olunduğu ön söz və giriş, o cümlədən monqol dövrünə dair tarixi qaynaqlar yer almışdır.

XII-XIII əsrdə monqolların tarixi, tayfa birlikləri, vahid dövlətin qurulması, ictimai-siyasi vəziyyəti, hərbi döyüş taktikası, Çingiz xanın dövrü və şəxsiyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumat verən dastan mühüm tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Epik üsluba malik olan əsər monqolların qədim tarixindən etibarən Ögedeyin xan seçilərək Qərb səfərinin davam etdirilməsinə qədər olan zaman kəsimi haqqında məlumatları əks etdirir.“Monqolların gizli tarixi” əsərindən aydın olduğu kimi, monqollar böyük dövlətin qurulmasına qədər bir çox mübarizələrdən keçmişdir. Dastandakı hadisələr fonunda düşmənlərlə aparılan mübarizə, əmanətə sadıqlıq, dostluq ittifaqının pozularaq xəyanətə çevrilməsi, talan və intiqam kimi məsələlər yer almaqdadır. Sözügedən tarixi dövrdə köçəri həyat tərzini yaşayan tayfa birlikləri və qəbilələr qəti olaraq tabe etdirilmiş və vahid Monqol dövləti adı altında birləşdirilmişdir. *“XIII əsrdə əski göytürklərin vətəninə qurularaq böyük bir sürətlə böyüyən və bir çox dövlətləri yıxmaqla bərabər müxtəlif mədəni ölkələr arasında*

vasitəçilik missiyasını da yerinə yetirən böyük monqol (və ya türk-monqol) dövlətinin özəlliklə ani olaraq qurulması və misilsiz bir genişlənmə qüdrətinə sahib olması indiyə qədər bir çox alimlərin diqqətini çəkmişdir” [87, s.11].

Çingiz xan tərəfindən fəth olunan ölkələr hökmdarın oğulları: Cuci, Çiğatay, Ögedey və Tuluyun komandirliyi ilə idarə olunurdu. Çingiz xanın özündən sonra hakimiyyətini əmanət etdiyi, özünə vəliəhd seçdiyi oğlu yüksək hazırlığa malik Ögedey olmuşdur. *“Çingiz xanın 40 illik hakimiyyəti və qələbələri sübut etdi ki, o, Əbədi Səmanın elçisi adlanmaqda haqlıdır. İndi onun iradəsini yerinə yetirmək lazımdır. Qurultay Çingizin üçüncü oğlu Ögedeyi onun xələfi olaraq təsdiq etməlidir. Sağlığında Çingiz özü onu vəliəhd adlandırıb*” [81, s.21]. Əsərdə Ögedeyin rəhbərliyi ilə xanın başladığı Qərb səfərləri davam etdirilir, Kin dövləti ortadan qaldırılaraq hərbi işlər daha da genişləndirilir. Ögedey xanın rəhbərliyi ilə genişlənməyə davam edən Monqol İmperiyası artıq XIII əsrin ortalarında dünyanın ən böyük imperiyalarından biri kimi tarixdə qalmışdır.

“Monqolların gizli tarixi” əsəri əsrlər boyu nüfuzlu şəxsiyyətlərdən biri olan Çingiz xanın həyatı və fəthləri haqqında ətraflı şəkildə qələmə alınan ilk mənbələrdən biridir. Tarixi əsərlərdə Avraqada salnaməçilərin çoxluq təşkil etməsi və əsərin burada 1228-ci ildə yazılma ehtimalının olduğu barədə mülahizələr irəli sürülür. “...əfsanə və olub bitmiş hadisələri kağıza həkk etmək imkanı bir daha ələ düşməyə bilər, ona görə də bunu etmək, əsas diqqətsizə monqol tarixinin bu vacib hadisəsinə - Çingizin ilahiləşdirilməsinə vermək lazımdır” [81, s.28]. Əsər Monqol imperiyasının qurucusu tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın (1162-1227) həyatının mühüm dönəmlərini, siyasi və hərbi uğurlarını, həmçinin onun ölümündən sonra dövlətin inkişafına təsir edən amilləri özündə ehtiva etməkdədir. Əsərdə şəxsiyyət konsepsiyası və tarixi şəxsiyyətə münasibət iki istiqamətdə təzahür edir: şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji aləminin bədii əksi və ictimai-sosial mövqeyi. *“Şəxsiyyət, hər şeydən əvvəl, tarixi prosesin və ictimai münasibətlərin subyektivi kimi çıxış edir*” [46, s.152]. Şəxsiyyət daha çox tarixi inkişafda, cəmiyyət və zaman anlayışları ilə vəhdətdə təsvir olunur və bəzən şəxsiyyətin tarixi hadisədən daha çox ön plana çıxması qəbul olunandır. İctimai-tarixi inkişafın və bütövlükdə bəşər mədəniyyətinin məhsulu kimi fərdlərarası

münasibətlərin də subyektivi olan şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri konkret tarixi şəraitdən asılı olmaqla bərabər, sosial münasibətlər sistemində tutduğu mövqeyi ilə şərtlənir. Şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai proseslərin, tarixi faktların qarşılıqlı təsiri danılmazdır və tarixi proseslərə qoşulan şəxsiyyət sözügedən durumun gedişatına maraq göstərməkdədir. Müəyyən şəraitin təsiri və özlərinin şəxsi keyfiyyətləri hesabına tarix səhnəsinə çıxan şəxsiyyətlərin tarixdə oynadığı rol müsbət və mənfidir. *“İlahi lütf öz yerində, amma monqol Allahı, Əbədi Səma yalnız öz qayğısına qalanları dəstəkləyir. Müvəffəqiyyət asanlıqla gəlmir, iztirablardan, uğusuzluqlardan keçərək gəlir. “Gizli tarix” bizə heyrətamiz bir şeyi – hamı tərəfindən tərk edilmiş, ikrahla yanaşılan qaçağın qəhrəmana və imperatora çevrilməsinin psixoloji mənzərəsini açır”* [81, s.50].

Tarixi inkişafın məhsulu olan şəxsiyyətin xarakterik cizgilərinin formalaşması sosial-mədəni mühit kontekstində daima inkişafdadır. Yüksək hərbi hazırlığa, liderlik və təsiretmə bacarığına, uğurlu siyasi qabiliyyətə malik olan tarixi şəxsiyyət Çingiz xan “Monqolların gizli tarixi” əsərinin baş və ideal qəhrəmanıdır. Dastanda müfəssəl biçimdə qələmə alınan qəhrəmanın bütün xarakterik xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Təməmindən hakimiyyətə doğru yüksələn, dünyaya fəthlər üçün gələn Çingiz xan cahən tarixinə dərinədən təsir edən və güclü şəxsiyyətə malik bir sərkərdə-fəth ünvanını qazanmışdır. *“Öz tayfasının başçılığına yüksələrək millətin banisinə, onun səhsiz instinktə, hüdudsuz şöhrətpərəstliyə və yenilməz xarakterə malik olan liderinə çevrilməsi üçün Temuçinə 15 il vaxt lazım oldu”* [81, s.122]. Əsərdə Çingiz xanın şəxsiyyətinə, hərbi, siyasi bacarıqlarına, həyatının müxtəlif məqamlarına diqqət çəkilmiş və o, ideal qəhrəman kimi təsvir olunmuşdur. Erkən yaşlarından siyasi həyatı ön plana çıxan tarixi şəxsiyyət ölümünə qədər bütün həyatını dövlət idarəçiliyinə və hərbi səfərlərə həsr etmişdir. Güclü siyasətçi, yenilməz hökmdar kimi tarixdə iz qoyan sərkərdə ucsuz-bucaqsız əraziləri uzun illər öz idarəsi altında saxlamağa müvəffəq olmuşdur. O, hərbi strateji, taktika və idarəetmə bacarıqları ilə tarixdəki ən geniş əraziləri fəth edən hərbi liderlərdən biri olmuş, səfərləri Mərkəzi Asiyani, Avropanı, fars və slavyan xalqlarının məskunlaşdığı əraziləri və Orta Şərqi böyük hissəsini əhatə etmişdir. Bu mənada orta əsrlər Monqol İmperiyasının ictimai-

siyasi hadisələri və Çingiz xanın hərbi səfərləri “Monqolların gizli tarixi” əsərində ətraflı şəkildə izlənməkdədir.

Əsərin əsas qəhrəmanı, monqol bəylərindən Yesugey Bağaturun oğlu (“Təmücin” adı müxtəlif mənbələrdə həm də “Təmüçin”, “Temüçin”, “Teymurçin” şəklində göstərilmişdir – L.N.).

Çingiz xan 1162-ci ildə monqol tayfasında anadan olmuşdur. Dastan Təmücinin dünyaya gəlməsi, uşaqlığının nəql edilməsi ilə başlayaraq onun gəncliyi, tayiçiutlar tərəfindən əsir olunmasıyla bağlı hadisələrlə davam edir. O, gənc yaşlarından ailəsinin lideri olaraq qabiliyyətini göstərmiş və bu baxımdan Çingiz xanın keşməkeşli həyatı, ailəsi, övladları ilə olan münasibətləri əsərdə nəzərəçarpan məsələlər kimi diqqətdə saxlanmışdır.

Əsərdən məlum olduğu kimi, Təmücinin 1206-cı ildə dağınıq halda yaşayan tayfaları birləşdirərək vahid Monqol dövlətini qurması onun siyasi və hərbi uğurlarının başlanğıcı hesab olunur. Təmücin uşaq yaşlarından bütün qüvvətini toplayaraq asılılıqdan, ümitsizlikdən uzaq olmağa çalışmış və buna nail olaraq güclü xarakterə malik olmuşdur. Çox erkən yaşlarından məruz qaldığı çətinliklər onun möhkəm xarakterinin formalaşmasına töhfə vermişdir. Təmücinin səriştəsi, ağılı, hünəri uşaqlıqdan bəlli olmuş və qonşu tayfaların diqqətindən yayınmamışdır. Böyük zəka və düşüncə qabiliyyətinə malik olan, həyat mübarizəsinə çox erkən yaşda atılan qəhrəman ən çətin şərtlərdə belə düşdüyü vəziyyətlərdən çıxış yolu tapa bilir. O, tayiçi'utlar tərəfindən təqib olunduğu zaman çayın içində yataraq gizlənməyə müvəffəq olur və iti zəkası Sorxan-şiranı heyretləndirir:

“Bax belə hiyləgər

Gözün atəşli,

Üzün nurlu

olduğu üçün tayiçi'ut qardaşların tərəfindən belə qısqançılıqla təqib edilsən” [86, s.85].

Qorxusuz bir xarakterə malik olan Təmücin uzaq gələcəkdə Çingiz xan adını

qazanaraq əzmi, mübarizliyi və liderlik qabiliyyəti ilə qısa müddətdə xeyli qələbələr əldə edir və Monqol imperiyasının genişlənməsinə nail olur. *“Çingiz xan yaxşı bir təşkilatçı, usta bir əsgər və rəhbər idi. Ona qoşulmayanları və rəqiblərini qısa zamanda məğlub edərək itaət altına almışdı”* [128, s.121].

Əsər onun həyatı və fəaliyyətləri haqqında geniş məlumatları ehtiva edərək böyük bir qisimdə real tarixi hadisələrlə səsələnməkdədir. Çingiz xanın yenilikçilik, qəhrəmanlıq, təşkilatçılıq, idarəetmə mahirliyi, vətənpərvərlik kimi xüsusiyyətlərə malik olması onun “Monqolların gizli tarixi” əsərinin əsas və baş qəhrəmanı olmasına səbəbiyyət verən başlıca amillərdəndir. İdeal qəhrəman Çingiz xan hərbi, siyasi və mədəni baxımdan dünya tarixinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməyə qadir olan bir sərkərdə obrazında təsvir olunmuş, monqol xalqının tarixi inkişaf yolu onun timsalında müfəssəl şərh edilmişdir.

Dastanda Çingiz xanın mərkəzləşdirilmiş obrazı realist biçimdə təsvir edilmiş, xarakterinə xas olan cəhətlər tarixi hadisələr fonunda əks olunmuşdur. Nəql olunan hadisələrdə əsas qəhrəmanın mənəvi-psixoloji tərəfləri, onun sözündən dönməzliyi, soyuqqanlı və qətiyyətliliyi ön plandadır. Bu diqqətçəkən cəhətləri obrazın hərtərəfli təhlil edilməsinə imkan verir. Çingiz xanın ideal qəhrəman kimi təsvirində başlıca cəhətlərdən biri sərkərdənin liderlik bacarığı, davamlı və yorulmadan apardığı mübarizələr nəticəsində dağınıq monqol-türk tayfalarını vahid Monqol imperiyası adı altında birləşdirmək olmuşdur. Dövlət təşkilatında güclü qanun-qayda yaratmağa müvəffəq olan Çingiz xan böyük səy və əməklə qurduğu monqol ordusuna möhkəm nizam-intizam gətirmişdir. Həm dövlət idarəetməsində, həm də hərbi sahədə fəvqəladə bacarıqları ilə tanınan Çingiz xan monqol xalqının etimadını qazanmış və yüksək coşquyla onları bir hədəfə doğru yönəltmək bacarığını göstərmişdir. Monqolların ard-arda qazandığı tarixə düşən qələbələrdə və yeni torpaqların istila edilməsində hərbi taktikanın, o cümlədən həlledici döyüşlərin böyük rolu olmuşdur. Döyüşçü olaraq doğulan və monqol xalqının hərbi lideri kimi tanınan Çingiz xan usta bir strateq kimi düşmənin zəif nöqtələrini müəyyən etmək üçün əvvəlcədən istilasını düşünülmən ərazilərə kəşfiyyat qrupları göndərmişdir. Çingiz xanın dörd böyük silahdaşı Cəbə, Subutay, Cəlmə və Kubilayın rəhbərliyi ilə təşkil olunan bu ağıllı

taktika Çingiz xanın hərbi səfərlərinin uğurla nəticələnməsinin ən əsas təminatçısı olmuşdur. Hərb işinin dühası adlandırılan Çingiz xan səbri, çalışqanlığı və yüksək zəkası ilə apardığı yürüşlərin nəticələrini daim təhlil etmiş, güclü təşkilatlanmış ordu quruculuğuna və hərbi təlimlərə önəm verərək ordusunu çevik, sürətli və disiplinli hərbi qüvvəyə çevirmişdir. Monqollara qarşı müqavimət göstərə bilməyən xalqların ən böyük qorxusu monqol taktikası olmuşdur. *“Monqolların bu taktikası odlu silahların istifadəsindən öncə baş verən atlı istilaların son bir sınağı kimi mülahizə edilə bilər”* [87, s.47]. Güclü təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik sərkərdənin qurduğu ordunun nizam-intizamı hər kəsi heyretləndirməyi bacarmışdır.

“Onlarla birləşsək (savaşa başlasaq)

Ayrılmq (çəkilmək) zor olmaz mı?

Onlara yaxınlaşılsa belə

Qara gözlərini

Qırpmazlar.

Yanaqlarından yaralanıb

Qara qanları axsa belə

Qorxmazlar.

Bu sərt manğollarla

Qarşılaşmağa dəyər mi?” [86, s.170]

İdarəetmədə və ordu quruculuğunda yenilikçi ruha sahib olan Çingiz xan sürətli və təsirli qərarlar verməyə daima üstünlük vermişdir. Düşmənlərə qarşı birliyi təmin etməyə böyük önəm verən Çingiz xan qısa zaman kəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə doğru qətiyyətli addımlar atır. Kereyitlərlə döyüşə girən Çingiz xanın Xalaxalcit savaşında qazandığı qələbəsinin əsas amillərindən biri məhz çevik və ağıllı davranaraq uyğun zamanı seçməsidir.

Əsərdə qəhrəmanın vətənpərvərlik ruhu qüvvətli şəkildə özünü göstərməkdədir. Yüksək döyüş qabiliyyətinə malik ordu quran komandan əsgərlərin hərbi gücünü son dərəcə artırmış, onun təsirli çıxışları milli ruh yüksəkliyinə

səbəbiyyət vermişdir. O, Monqol imperiyasının sütunu hesab etdiyi ordu quruculuğunda nizam-intizamla bərabər, əsgərlərin vətənpərvərlik ruhuna köklənməsinə və yüksək əhval-ruhiyyə ilə tərbiyələnməsinə yönələn siyasət aparmışdır. Bu mənada əsgərlərin fiziki və mənəvi sağlamlığına önəm verən Çingiz xan tarixdən məlum olduğu kimi, hətta coğrafi şəraiti nəzərə alaraq Hindistan kimi Cənubi Asiya ölkələrinə istila və səfərlərdən çəkinmişdir. Əsərdə monqol əsgərlərinin düşmən qarşısındakı yenilməz və məğrur duruşu mədh olunur:

*“Çəkildikləri zaman belə
Müharibə səfləri pozulmaz,
Təkrar gəldikləri zaman belə
İntizamları pozulmaz.
Kiçikliyindən başlayaraq
Qılınc və mizrağa
Bu xalq alışqındır.
Onların qara və ala tuğları var.
Bu xalqdan saqınmaq lazımdır!”* [86, s.147]

Doğruluq və düzgünlüyə, xalq arasında bərabərliyə diqqət yetirən Çingiz xanın ədalət prinsipi əsər boyunca izlənməkdədir. Əsərdə qəhrəmanın ən yaxın ailə üzvlərindən etibarən sırasıyla xalq nümayəndələrinə qədər hər kəsin ədalətli haqq bölgüsündə iştirakını təmin etdiyi görünməkdədir. Çingiz xan mükafatlandırma və cəzalandırma mərasimlərinin hər birində bərabərlik və ədalət prinsipini əsas tutaraq qəti qaydalar tətbiq etmiş, qanunların icraçısına böyük imtiyazlar vermişdir. Xalqın bölgüsü məsələsi və məhkəmə qərarlarında qətiyyəti qoruyan xan qüvvətli əsas malik Monqol dövlətini yaratmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. *“Bütün ulusun içərisində oğruları cəzalandır, yalanı ortadan qaldır, ölüm cəzasına layiq olanları öldürt, cəriməyə məhkum olanlardan (pul) cəzası al!.....Şigixutuxunun mənimlə məsləhəti sonunda ağ kağız üzərinə mavi yazı ilə yazaraq dəftər halında təsbit etdiyi (əsaslar) nəsildən-nəslə ötürülsün və onu kimsə dəyişdirməsin, dəyişdirməyə*

qalxışanlar cəzalandırılsın!” [87, s.191]

Çingiz xan xarakterindən irəli gələrək ona qarşı edilən yaxşılıqları sədaqət və vəfa borcu olaraq unutmamışdır. Dəfələrlə onun həyatını xilas etmiş gənclik dostu Cəlməyə bu yaxşılığını və sadıqliyini heç vaxt unutmayacağını söyləməkdən çəkinməmişdir [81, s.124]. Camuxa ilə olan dostluğu, onunla qan qardaşlığı ittifaqı bağlaması dostluğa sadıqliyini ifadə edən nümunədir. Ətrafında xidmət edən minlərlə insan arasında sədaqətlilərə və özünün etimad göstərdiyi şəxslərə qarşı müsbət münasibət bəsləmişdir. Çingiz xan ona yararlı olan, öz xidmətləri ilə töhfə verməyi bacaran insanları qiymətləndirmiş, mümkün olan yerdə onların qabiliyyətlərindən istifadə etməyi lazım bilmişdir. Xan sadıqliyi yüksək qiymətləndirərək ona xidmət edən ordu rəhbərləri və savaşıqları ədalət prinsipini əsas tutaraq haqqı ilə təltif etməyi lazım bilir. *“Baday ilə Kişilihin həyatımı qurtarmaq surətilə etdikləri yardımla, mənü tanrının ata etdiyi güclə kereyit xalqını yendim və ən yüksək mövqeyə çıxdım. Məndən sonra nəslimdən və nəslimin nəslindən taxta çıxacaq olanlar bu kimi xidmət göstərənləri unutmasınlar!” [87, s.163]*

Çingiz xanın ictimai qaydaları, ədalət və bərabərlik anlayışlarını diqqətdə saxlaması onun obrazını ideal qəhrəman kimi xarakterizə edən amillərdəndir. O, dövlət idarəetməsində verdiyi düzgün və adil qanunların icrasını şifahi sözlərlə deyil məhz yazışmalarla aparılmasını təmin etmiş, bu xidmətləri ilə monqol xalqının inam və etibarını qazanmağa müvəffəq olmuşdur. Güclü bir təşkilatçı olaraq xarakterindən irəli gələn sərtlik və intizamla o, həm ətrafındakılara, həm də özünə qarşı tələbkar və inadkardır. Bütünlüklə, Çingiz xan ömrü boyu (Təmücindən etibarən xan titulu qazandığı zaman kəsimi də daxil olmaqla) üstündə inadla dayandığı monqol-türk tayfalarının birliyini təmin etməyi həyat idealına çevirmişdir.

“Monqolların gizli tarixi” əsərindən məlum olduğu kimi, Çingiz xan dinə qarşı böyük rəğbət hissi bəsləmiş, tək Tanrının varlığına inamını daima ifadə etmiş və təsir altına salınan xalqların dini etiqad azadlığı mövcud olmuşdur. Şamanizm və Göy Tanrıya inam monqolların qədimdən bəri həyat tərzinin bir hissəsini təşkil etmişdir. Bu dini etiqadların təsiri dastanda Təmücinin dini inanclarına təbii olaraq öz təsirini göstərmişdir. Ağılı və iti zəkasını uşaqlıqdan bəlli edən Təmücin tayiçi'utlar tərəfindən

təqib olunarkən dəfələrlə başına gələn əhvalatları Tanrının göndərdiyi nişan olaraq mənalandırır və ona uyğun hərəkət edir. Çox qüvvətli inanclarla Tanrıya bağlı olan Çingiz xan, xüsusilə, erkən yaşlarından etibarən müqəddəs yer hesab etdiyi Burxan haldun dağlarında dua etmiş, ona yüksək ehtiram göstərərək tapınmışdır. Təmücinin bu davranışları Tanrıya üstün inancının nümunəsidir.

Ümumilikdə, Çingiz xanın istila olunan torpaqlarda yürütdüyü tolerant siyasəti onun ideal qəhrəman obrazını formalaşdıran cəhətlərdəndir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq fəth edilən ərazilərdə fərqli mədəniyyətlər və dövlətlər arasında aparılan bilik mübadiləsi Orta əsrlər dövrü üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ticari əlaqələrin inkişafına böyük töhvə vermiş və xalqlar arasındakı dini, etnik tolerantlığı təmin etmişdir. Çingiz xanın bu niyyəti ilk növbədə Monqol imperiyasının inkişafına xidmət etmiş, eyni zamanda, çeşidli mədəniyyətləri dialoqa və birgə işgüzarlığa təşviq etmişdir. *“Çingizin fəthləri əsas dini konfessiyaları yaxınlaşmağa vadar etdi, incəsənətə təsir göstərdi, ticarətdə yeni qaydalar əmələ gətirdi. Onların yekunu Avrasiya tarixində təməl daşları kimi oturdu”* [81, s.13]. Çingiz xanın hərtərəfli siyasətinin nəticəsi kimi imperiyanın rolu dünya tarixində əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. O, öz hökmranlığı dönəmində fəth olunan ərazilərdə iqtisadi və mədəni inkişafın yüksəlməsinə maraq göstərmiş, müxtəlif mədəniyyətlərin, o cümlədən xalqların bilik və təcrübələrindən yararlanaraq, imperiyada iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafına böyük önəm vermişdir. Elm və sənət sahələrinin inkişafına həssaslıqla yanaşan hökmdar istedadla malik əməkçiləri, xüsusilə monqol tarixini qeydə ala bilən salnaməçiləri hifz etməyi lazım bilmişdir. Çingiz xanın bu ağıllı siyasətinin nəticəsidir ki, himayə olunan fərqli mədəniyyətlər arasında daima bilik mübadiləsi mövcud olmuş, ticari əlaqələr davam etdirilərək inkişafa təşviq edilmişdir. Lakin bu Çingiz xanın tək cəsi siyasi taktikası deyildi, həm də əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, onun Tanrıdan gələn alın yazısına güclü inam hissi ilə bağlılığı idi. Britaniyalı tarixçi Con Men Çingiz xanın yürütdüyü tolerant siyasəti belə şərh edirdi *“Bu, onda qəribə bir ikilik yaratmışdır. Bir tərəfdən birləşdirmək, arxasınca aparmaq və qələbə qazanmaq missiyası olan, ilahi məqsədə çatmaq üçün istənilən vasitənin tətbiqinə danışıqsız haqq qazandırmağa malik insanın təkəbbür və lovğalığı, digər tərəfdən*

təbiətin anlaşılmaz vəhyə verdiyi tale hökmü qarşısında sadə insanın itaəti. Bax, Çingizin xarakterini təşkil edən dağıdıcılıq və yaradıcılıq başlanğıcının, qəddarlıq və comərdliyinin paradoksal ahənginin əsasında bu dururdu” [81, s.113]. Çingiz xan iqtisadi potensialdan yararlanaraq, ticarət yollarını genişləndirmiş, bu vasitə ilə imperiyada iqtisadiyyatın, yerli və beynəlxalq ticarətin inkişafını təmin etmişdir.

Beləliklə, Çingiz xan vahid dövlətin birliyini qorumaq üçün düşmənlərlə aparılan mübarizələrdə idari işləri düzənləyərək, mühafizə birliklərini genişləndirir. Qüvvətli intizamın hakim olduğu monqol ordusu möhkəm təşkilatlanmış dövlətin əsasını təşkil edirdi. Yeddi illik böyük Qərb səfərinə başlayaraq Çingiz xan Rusiya və bütün Türkünstanı öz hakimiyyəti altına salmışdır. Öz millətini ardınca aparmağa qabil olan hökmdar qayda-qanunun və adət-ənənələrin tərəfdarı kimi bütün sahələrdə idarəçilik qabiliyyətinin vacibliyini dilə gətirmiş və “Qanun nizamnaməsi” yaratmışdır: *“Evində qayda-qanunu saxlayan bir kimsə, dövlətdə də saxlaya bilər. On kişiyyə mükəmməl şəkildə komandirlik edən birisi min və ya on min kişinin də komandirliyini edə bilər”* [88, s.82]. Çingiz xanın rəhbərliyi dövründə Monqol imperiyası xeyli genişlənmiş və sərhədləri get-gedə uzanan güc dövləti olaraq dünya tarixində iz qoya bilmişdir. Çingiz xanın fəthləri ümumdünya tarixinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. O, diplomatik üslubu ilə inkişaf etdirdiyi Monqol dövlətini sağlam dünyagörüşü və fikirlərlə uzun illər idarə etmişdir.

“Monqolların gizli tarixi” əsərində Çingiz xan monqol xalqının nümayəndəsi kimi dünya tarixində ictimai-siyasi hadisələrin axarını dəyişən nüfuzlu tarixi şəxsiyyət kimi liderlik məharəti, diplomatik qabiliyyəti, hərbi strategiyası, tolerant siyasəti, mədəni inkişafa töhvə verən bir çox xüsusiyyətləri ilə təsir gücünə malik olan bir ideal qəhrəman obrazındadır. Ard-arda qazandığı savaşıardan əldə etdiyi nailiyyətlərlə bəslənən Çingiz xanın dünya fəthliyi iddiası heç vaxt onu tərk etməmişdir. Çingiz xanın dünya tarixinə göstərdiyi dərin təsir “Monqolların gizli tarixi” əsərində ideal qəhrəman obrazına rəvac verən ən önəmli faktorlardan biridir. Tarixdəki ən geniş əraziləri fəth edən sərkərdənin düşünülmüş siyasəti mədəniyyətlər və xalqlar arasında münasibətlərin yaranmasına və bilik mübadiləsinə təkan vermişdir. Monqol xalqı üçün daima ilham və qürur yeri, “milli güc” rəmzinə

çevrilən Çingiz xanın bu millətin tarixi və mədəni inkişafında misilsiz əməyi və danılmaz xidmətləri olmuşdur. O, nəinki Monqolustanda bütün cahanda ümumdünya tarixinə dərin təsiri və ona şöhrət qazandıran müsbət xarakterik xüsusiyyətləri ilə daima heyranlıqla anılır. Monqolların tarixində siyasi dönüş nöqtəsi hesab olunan Çingiz xan qəhrəmanlığı ilə monqol xalqının könlünü fəth etmiş, daima bir qürur mənbəyi kimi XIII əsrdən günümüzdə qədər öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bütün ömrünü döyüş, savaşı meydanlarında keçirən, mübarizlik, qəhrəmanlıq, qorxmazlıq abidəsi sayılan Çingiz xanın keçdiyi keşməkeşli həyat yolu və əzmkar fəaliyyəti nəsillərə dəyərli təcrübələr qazandıraraq ideal nümunələr təqdim etməkdədir. Əsərdən görüldüyü kimi, Çingiz xan monqol xalqının tarixi inkişafında, ictimai və mədəni həyatında önəmli uğurlar əldə edən ideal qəhrəman obrazı ilə yadda qalandır.

1.2. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” eposlarında ideya və mövzu bənzərliyi: dini inancların əksi və mərasim motivləri

Azərbaycanın Asiya xalqları ilə ədəbi-mədəni əlaqələri kontekstində Azərbaycan-monqol ədəbi əlaqələrinin rolu danılmazdır. Hər iki xalq arasında əhəmiyyətli körpü rolunu oynayan ədəbi əlaqələr tədqiqat işinin giriş hissəsində ətraflı nəzərdən keçirilmiş, onun həm bədii tərcümə, həm də monqol ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi istiqamətində təzahür etdiyi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan və monqol xalqları arasındakı genetik, tipoloji ədəbi əlaqələrin tarixi dərin köklərə dayanmışdır. Azərbaycan və monqol xalqlarının qədim tarixə malik dastanlarında genetik əlaqələrin və tipoloji paralellərin mövcudluğu danılmazdır. Tarixçi Z.V.Togan türklərin tarixini araşdırmış, türk və monqolların irqi münasibətlərini dərinləndirərək monqolları türklər və mancurlarla birgə Ural-Altay tayfalarının Altay qrupuna, xüsusilə ictimai quruluş baxımından türklərə ən yaxın və eyni soykökdən olan tayfa olaraq qəbul etmişdir [147]. Türk və monqolları bir-birinə dərin köklərlə bağlayan bu genetik, tipoloji əlaqələr şifahi və yazılı

abidələrdə öz əksini tapmışdır.Çoxsaylı folklor nümunələri yaradan Azərbaycan və monqol xalqlarının Altay dil ailəsinə mənsubluğu, yazılı və şifahi abidələrdə çox sayda bənzər və ortaq motivlərin mövcudluğu, səsleşən mədəni-ədəbi ənənələr xalqlar arasındakı qədim əlaqələrin mövcudluğundan xəbər verir. Bütün bu sadalanan amillər Azərbaycan və monqol eposları əsasında müqayisəli-tipoloji təhlillərin aparılmasına imkan verir. Azərbaycan və monqol xalq eposlarının tədqiqi və tipoloji paralellərin müqayisəli təhlili bu əlaqələri ortaya çıxaran ən bariz nümunələrdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Monqolustan mövzusu daha dərin araşdırıldıqda türk və monqol dastanları arasında mövcud olan çox sayda paralellər diqqətdə saxlanmış və tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Türk və monqol dastanlarının ən sanballı örnəklərindən olan, o cümlədən dünya folklor nümunələri arasında özünəməxsus yer tutan “Kitabi Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” eposları ortaq mövzu və ideyaya malikdir. Hər iki dastan meydana gəlmə şəraiti, bənzər motivləri, epos qəhrəmanlarının səciyyəsi, dünyagörüşü, dini inancları baxımından bir-birilə səsleşir və müqayisəli paralellərin aparılmasını şərtləndirir. Bu müqayisəli təhlillər ortaq bir mədəniyyət yaratmış xalqların müştərək mədəni dəyərlərinin ortaya çıxarılmasına xidmət edir. Sözügedən dastan örnəkləri xalqların sosial-mədəni həyatını, folklor və etnoqrafiyasını, zəngin tarixi keçmişini əks etdirməkdədir. Qəhrəmanlıq, doğma yurdun birliyinin qorunması, düşmənlərlə aparılan mübarizə hər iki dastanın ortaq ideyasıdır.

Dünya xalqlarının milli-mədəni sərvətinə daxil olmaqla ədəbiyyat tarixinin qədim nümunələri arasında özünəməxsus yer tutmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi oğuz türklərinin qədim tarixi-keçmişini əks etdirən qəhrəmanlıq dastanıdır. Oğuz tayfalarının adət-ənənələrini, yaşam tərzini, müdrik və hikmətamiz fikirləri, bəşəri duyğuları özündə qoruyub saxlayan bu folklor abidəsi xalqın təsəvvür və dünyagörüşünün inikasıdır. “*Dədə Qorqud kitabı*” ümumi Oğuz boyunun, onun hər iki mühüm qolunun yaradıcılığı, həyat tərzinin ədəbi-bədii ifadəsidir” [39, s.11]. XI-XII əsrlərə aid yazılı abidə “Kitabi Dədə Qorqud” eposu elm aləminə 1815-ci ildə məlum olmuşdur. Eposun mövcud olan iki əlyazma nüsxəsi müqəddimə və on iki boydan ibarət olan Drezden, digəri isə müqəddimə və altı boydan ibarət olan Vatikan

nüsxələridir. *“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında əks olunan ictimai-tarixi hadisələr, qəhrəmanların tarixiliyi, xalqın birliyinin qorunub saxlanması və başqa bu kimi motivlər monqol eposu ilə yaxından səsləşməkdədir. “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin əsas motivləri ilkin təsəvvürlərdən yoğrulur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirilir. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığını itirmir*” [32, s.52].

Qəhrəmanlıq, talan, əsirmə və intiqam hər iki dastanın ortaq motivlərindəndir. Monqol dastanında sözügedən motivlər əsas qəhrəmanın iştirakı ilə təsvir olunan hadisələrdə öz əksini tapmış və obrazların cəsarətini, sərtliyini, sadıqlığını ortaya çıxarmışdır. Monqol eposunda mərkizlərin qəfil hücumu ilə Təmücinin anası, arvadı, tayfanın qadın və uşaqları əsir götürülərək evləri talan olunur. Bu hadisədən sonra Təmücin qardaşları Xasar və Belgütayla birgə kereyit hökmdarı Toğoril-onxandan kömək alaraq ailəsini geri qaytarmaq istəyir. Dostu Camuxaya xəbər göndərərək vəziyyəti ona bildirir və mərkizlərdən intiqam almağın vaxtıdır deyərək onun dəstəyini gözləyir. Öz ətrafına lazım olan qüvvəni topladıqdan sonra Təmücin mərkizlərlə savaşda qələbə qazanaraq nişanlısı Börtə-ücünü geri qaytarmağa müvəffəq olur [86, s.101].

“Kitabi Dədə Qorqud” eposunun “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyunda uyğun hadisələrə təsadüf edirik [64, s.140]. Ulaş oğlu Salur Qazan öz evini oğlu Uruza və üç yüz igidə tapşırıraq ova gedərkən bu əhvalatdan xəbər tutan Şöklü Məlik oğuz elinə hücum edir. Kafir düşmən Qazanın evini talan edir, anasını, qırx incə belli qızla bərabər Burla xatunu, oğlu Uruzu əsir götürür. Qazan gücü-qüvvəti bir elə bərabər olan Qaraca çobanla birgə düşmən üstünə gedərək arvad-uşağını, anasını və sərvətini düşməndən geri alır. İntiqam motivləri dastanın süjet xətti boyunca, o cümlədən “İç oğuz Daş oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da öz əksini tapmaqdadır [64, s.221]. Salur Qazan oğuz elinin igidi Beyrəyin qanını yerdə qoymur, dayısı Alp Aruzdan intiqamını alaraq igidin vəsiyyətini yerinə gətirir. Kafir düşmən Şöklü Məlik Qazandan heyfini çıxmaq, intiqam almaq məqsədilə onun arvadı Burla xatunu öz məclisində görmək istəyir. Onun intiqamı baş tutmur və Qazan öz ailəsini, mal-mülkünü geri qaytarır.

Monqol eposunda qəhrəmana qarşı asi olan, vədinə əməl etməyərək dönük çıxanlar cəzalandırılır və bu motivlər “Kitabi Dədə Qorqud” boylarının məzmunu ilə səsleşməkdədir. Çingiz xan ona asi olan cürkinləri bağışlamır və onlara qarşı hər b açır. Cürkinlər monqolların ordugahda qalan qüvvələrini talan etmiş, adamlarını öldürmüşdürlər. Onlar zamanında Şiki'uru təhqir edərək Çingiz xanın qardaşı Belgütayı yaralamışlar. Çingiz xan ona dönük çıxan, vəd verdikləri halda gözlənilən yerə gəlməyən cürkinləri ağır cəzalandıraraq bütün xalqını əsir edir. Saça-beki və Tayçuyu vədlərinə əməl etmədiyinə görə öz istəkləri ilə ölümə cəzalandırır [86, s.118].

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının on ikinci boyunda Daş oğuzun İç oğuz a asi olaraq dönük çıxması görülməkdədir. Adəti üzrə evini bölüşdürən Qazan xan mal-mülkünü talan etdirdikdə Daş oğuz talanda iştirak etmir. Bununla da Qazanın dayısı Aruz ona düşmən kəsilərək ədavət bəsləyir, onu özünə düşmən bilir. Əksinə Qazana qarşı xain olmayan, dönük çıxmayan oğuz elinin igidi Beyrək isə Aruz tərəfindən hiylə ilə qılınclanır. *“Uzun dövrlər ərzində birlikdə olmuş, ən müxtəlif qohumluq münasibətləri yaratmış, çətin sınaqlardan keçmiş bu tayfa birlikləri arasındakı gözəgörünməz ədavət, nəhayət, gərginləşərək düşmənçiliyə çevrilmişdir”* [51, s.197-198].

Beyrəyin vəsiyyətinə əməl edən Qazan xan döyüşdə Aruzu öldürür, Daş oğuzun mal-dövlətini, yurdunu talan edir, qənimətini ələ keçirir.

Oğuz eposunun “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda Dirsə xanın qırx igidi taxt-tac, mal-mülk sahib olan Buğaca həsəd aparır, Dirsə xana asi olaraq oğul ilə ata arasına nifaq salır. Buğaca şər ataraq onun atasını öldürmək istədiyi xəbərini xana yetişdirirlər. Xan oğlunu oxla yaralayaraq onu ölmüş bilir. Buğac çox əhvalatlardan sonra atasını düşmənin əlindən xilas edərək öz yurduna qayıdır [64, s.132].

Talan, intiqamla bərabər dastanlarda mərdlik və sədaqət motivləri izlənməkdədir. Dastanlarda sədaqət qəhrəmanlıq, igidlik nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir. İgidin mərdliyi onun el içində adını şöhrətləndirir, nüfuzunu artırır. Monqol eposunda sədaqət göstərənlər Çingiz xan tərəfindən mükafatlandırılmış və sadıqlıyı dəyərləndirilmişdir. Öz canını təhlükə altına qoyaraq

dəfələrlə Çingiz xanın həyatını xilas edən Cəlmə hökmdarın etimadını qazanaraq ona olan sadıqlığını sübut etmiş olur. Xan onun xidmətlərini dəyərləndirərək *“sənin bu üç xidmətini heç zaman unutmayacağım!”* söyləmişdir [86, s.125]. Xalaxalcit döyüşündə boynundan ox zərbəsilə yaralanan Ögedey yalnız Boro'ulun uzun çəkən əziyyətindən sonra həyata qayıdır. Dastanın başqa bir hissəsində düşmən tərəfin komandanı Xadah-bağatur öz xanının öldürülməsinə mane olmaq məqsədilə Çingiz xanın hüzuruna gələrək təslim olduğunu dilə gətirmişdir. Öz xanına qarşı göstərdiyi mərdlik, sadıqlıq və etimada görə Çingiz xan Xadah-bağaturu yüksək mükafatlara layiq görür. Xəyanət etmədiyi üçün onu düşmən olsa da, bağışlayır, xeyli qənimət pay verərək öz ətrafındakılardan seçmir. Çingiz xanın etimadını qazanan ilk adamlardan biri Xuyildar-seçən haqqında hökmdar: *“Xuyildarın xidmətinə qarşılıq olaraq onun nəslinə və nəslinin nəslinə yetimlər maaşı təxsis edilsin!”*- deyə əmr vermişdir [86, s.161].

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının boyları da igidlərin timsalında mərdlik və ərənlilik, sədaqət motivlərinin daşıyıcısıdır. Dastanda tayfa basqınlarına və düşməne qarşı aparılan mübarizədə mərdlik motivi öz əksini tapmışdır. Uruz düşməne əsir düşdüyü zaman şücaətini sübut edir, kafir düşməne boyun əymir. Qaraca çoban Salur Qazana sədaqət göstərərək onun talan olunmuş mülkünü düşməndən geri qaytarmağa hər zaman hazır olduğunu sübut edir. Öz xanını düşmən üstünə tək göndərməyə razı olmayaraq sadıqlığını göstərmiş olur [64, s.140].

“Monqolların gizli tarixi” və “Kitabi Dədə Qorqud” eposu arasında aparılan müqayisəli paralellər nəticəsində türk-monqol xalqlarının eyni epik yaradıcılıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyi ortaya çıxmaqdadır. Hər iki dastan çox sayda ortaq motivləri baxımından səsleşməkdədir və başlıca ideyası qəhrəmanlıqdır. Dastanlar arasında müəyyənleşdirilən uyğunluqlar və ortaq maddi-mənəvi dəyərlərin əksi xalqların qədim tarixi köklərə dayanan keçmişini sübuta yetirən amillərdir.

Türklərin və monqolların dastan yaradıcılığında qəhrəmanların Tanrı ilə bağlı təsəvvürləri, inancları və görüşləri, həmçinin Tanrı-insan münasibətləri görülməkdədir. Qədim tarixə malik dastanlar özündə xalqın dini inanclarını, ətraf aləmlə bağlı təsəvvür və dünyagörüşünü əks etdirir. “Monqolların gizli tarixi” əsəri

orta əsrlər monqol xalqının dini inanclarının əks olunduğu söz abidəsidir. Monqolların əski inancları şamanizmlə bağlı olmaqla bərabər, Göy Tanrıya inam xalqın inanclar sistemində mövcud olmuşdur. Onlar yerin və göyün ulu ruh Tanrı tərəfindən idarə olunduğuna inam bəsləyir, varlığına inandıqları təbiət ruhlarına dualar edirdilər. Monqollar Göy Tanrıya bağlı olan inanclarından dolayı təbiət varlıqlarının, ağac və dağların güclü ruhların daşıyıcısı olduğuna inanaraq onlara tapınmışdılar. Xalqın düşüncəsində bu varlıqlar özündə ilahi bir qüvvəni qoruyub saxlamışdır. Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dini monqol və türk xalqlarının şamanizmə bağlı olan əski inanclarının əksidir. *“Tenqriçilik təbiətin ilahiləşdirilməsindən və əcdadların ruhlarına ehtiramdan törəmişdir. Türklər və monqollar səcdəni ətraf aləmdəki hadisələrə dərkəilməyən və ya zəhmli, kortəbii qüvvələr qorxusundan deyil, onun ağılsız qəzəbinin qəfil ifratlarına baxmayaraq, təbiətin nəvaziş və səxavətinə minnətdarlıq hissi ilə etmişdir”* [151, s.7].

Dastanda monqollar Tanrının əbədi gücə sahib olduğuna inanır, onlara verilən hakimiyyətin Tanrı tərəfindən bəxş olunduğunu düşünürdülər. Monqollarda əcdadların Tanrı övladı olması ilə bağlı inanclar mövcud olmuş və bu inam dastanda öz əksini tapmışdır. Xaqanlarının Tanrı övladı olması və ya ondan doğulmasını hesab edən monqolların inancı dastanın Alan-ho'ayla bağlı əhvalatında özünü göstərməkdədir.

Çingiz xanın əcdadları Tanrının inayəti ilə boz qurd və bəyaz dişi maraldan yaradılmışdır. Bu monqol inanclarında hər zaman mövcud olmuş və dastanlarda özünü qoruyub saxlamışdır. *“Monqollar boz qurdu və maralı, telelər canavarı və hun şanyuyunun qızını, türklər isə hun şahzadəsini və dişi canavarı öz əcdadları sayırdılar”* [76, s.23]. Türklərin qədimdən bəri inanclarında boz qurd müqəddəs sayılmış və inam sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. *“Təsadiüfi deyildir ki, azərbaycanlılar başlanğıcda Boz Qurda və Buynuzlu Ana Marala üstünlük verərək özlərinin əcdadı saymışdılar. Qurd - döyüşkənlik, mübarizlik, maral isə bolluq və sədaqət rəmzi idi”* [68, s.314]. Boz qurdun yol göstərən olmasına bağlı olan inam hissi türklərin inanc sistemində yer almış və xalq ədəbiyyatı nümunələrində özünü göstərmişdir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın

evinin yağmalanması” boyunda Qazan kafir düşmən tərəfindən talan edilən el-obasını qurddan xəbər alır [64, s.143].

Monqol dastanında Çingiz xanın əcdadlarından olan Alan-ho'a evin bacasından düşən işıqla birgə hər gecə evə sızan adamdan hamilə qalmışdır. Qadın bu barədə şübhə duyan Dobun-mərgəndən olan övladları Bütünotay və Belgünütaya deyir: “Siz düşünmədən necə belə danışırınsınız? Bu (hadisə) üzərində fikir yürüdülsə, onların Tanrı oğlu olduğu meydana çıxar. Qardaşlarınızı qarabaşlı adi insanlarla müqayisə edərək necə elə danışa bilərsiniz?” [86, s.61] Anaları Alan-ho'a Tanrıoğulları olduğunu iddia etdiyi üç övladının gələcəkdə xan olduğu vaxtda bütün xalqın həqiqəti biləcəyini söyləyir. Əhvalatdan aydın olduğu üzrə dünyaya gələn uşaq monqolların əcdadları tərəfindən qədim inanclara görə, Tanrıdan doğulan və ya Tanrının doğduğu şəkildə qəbul edilirdi. Əsər tam realist biçimdədir, lakin dastan boyunca yalnız iki əhvalatda yer alan təbiətüstü, möcüzəvi və əfsanəvi məzmunun biri məhz bu sözügedən hadisədə yer almışdır.

Dastanda monqolların şamanizmə və Göy Tanrıya sitayiş etdikləri görülməkdədir. Əsərin əsas qəhrəmanı Təmücinin Göy Tanrıya olan inancı dastan boyunca müxtəlif əhvalatların nəqlində öz ifadəsini tapır. Monqol inanclarına görə, təbiətin varlığı olan dağlar özündə ilahi ruhu qoruyub saxlayır. “Göy Tanrısına yaxınlığına görə ulu əcdadın təsəvvüründə Dağ kultlaşdırılmış, insanları Yaradana bağlayan əsas vasitə sayılmışdır” [32, s.42]. Burxan-xaldun dağına tapınma və onun köməyi ilə qəhrəmanın çətin vəziyyətdən xilas olması monqolların qədim mifoloji görüşlərində dağ kultuna inancın əksidir.

Düşməni mərkizlərin əlindən xilas olduqdan sonra Təmücin Burxan dağlarının ətəklərində yumruqlarını sinəsinə döyərək öz yalvarışını dilə gətirir. Burxan-xaldun dağının özündə güclü bir ilahi qüvvə saxladığına böyük inam bəsləyərək söyləyir:

*“Xaldun-burxanın yardımıyla,
Bir qaranquşun həyatı kimi
Həyatım qurtuldu.
(Bu əsnada) böyük qorxu da keçirdim.*

*(Bundan sonra) Burxan-haldun üçün
Hər sabah tapınmalıyam,
Bunu nəslim və
Nəslimin nəslə belə bilsin!” [86, s.94]*

Təmücin yalvarışlarından sonra üzünü günəşə doğru çevirib doqquz dəfə diz çökür, tövbə və istiğfar etməklə dini ayinləri yerinə yetirir. Dastanda nəql olunan müxtəlif hadisələrdə Təmücinin Tanrıya inamı və onun işarətlərinə uyğun davranması görülməkdədir. Görkəmli folklorşünas alim Ramazan Qafarlı Çingiz xanın (Timurçin) adının türk inanclarında yer alan Dünya Dağının üç qatından biri olan Dəmirdağdan götürüldüyünü qeyd etmişdir [70, s.326].

“Monqolların gizli tarixi” dastanında əksini tapan Göy tanrıya inanc və şamanlığın izləri “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Dədə Qorqudun timsalında və dastanın boylarında görülməkdədir. Oğuz tayfalarının islamdan əvvəlki dövrdə şamanlıqla bağlı dini inancları mövcud olmuşdur. Dastanda oğuzların dini inancları onların adət-ənənələri, məişət və həyat tərzilə uyğunluq içərisində təsvir olunmuşdur.

Monqolların dağ kultu ilə bağlı inancları “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda oğuz türklərinin mifoloji təsəvvürləri ilə səsleşməkdədir. Oğuz türklərinin inanclarına görə dağ insanı bəddualardan qoruyan, onun diləklərini yerinə yetirən və onlara Tanrı tərəfindən bəxş olunan and yeridir. “*Dağa bu sayaq baxış, sözsüz, əski təsəvvür, inam-etiqadlarla bağlı bir məsələdir. Və bu hər nəsnədən öncə, dağın hami-qoruyucu, artımcı, göydən gələn olmasının bilinməsi ilə ilişkilidir*” [3, s.8]. Oğuz elinin qız-gəlinləri dağı qayınata bilib ona baxarkən yaşmanmış, igidlər onu tapınma yeri, ocaq olaraq qəbul etmişlər. Dastanın “Dirşə xan oğlu Buğac xan” boyunda Buğac dağa olan ehtiramını dilə gətirir:

*“Qaçan geyiklərini qarğama,
Qazlıq dağın günahı yoxdur.*

Aslanını, qaplanını qarğama

Qazlıq dağının günahı yoxdur” [64, s.137].

Oğuzların təsəvvürlərində dağ əzəmət, ucalıq, müqəddəslik nişanəsi daşımaqla bərabər alqış və qarğış yeri olmuşdur.

Şaman ayinlərini yerinə yetirən görücü öləninin ruhu ilə onun yaxını arasında əlaqə yaratmaqla xəstəliklərini sağaldır və söylədikləri gerçəkləşir. Tural ölümcül yaralandığı zaman *“qam-şaman görüşlərinə görə, onun ruhu bədənindən çıxmış, yəni ölmüşdür. Dədə Qorqud onu həyata qaytarır, yəni dirildir. Bu, ölüb-dirilmədir” [58, s.120].*

Oğuz elinin igidləri Göy tanrıya inancından dolayı ox ataraq gərdək qurur, evlənirdilər. Bu Göy tanrının tələbi olaraq qəbul edilirdi [41, s.15]. Türklərin qədim mifologiyasında da Oğuz tanrısının yeri göyün beşinci qatı idi. Oğuz türklərinin qədim inanclarında yer alan şamanizmlə bağlı *“Dirse xan oğlu Buğac”* boyunda yaralı halda olan Buğaca boz atlı Xızır yaxınlaşaraq *“bu yaradan sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə ananın südü sənə dərmandır”* deyir [64, s.137]. Dastanda sözügedən Xızır obrazı türk mifoloji təfəkküründə yer alan bir obrazdır. *“Belə bir inam var ki, qam-şamanların ilahi gücü “qüdrətdən” verilmişdir. İnama görə, bu qüdrət qamın başı üzərinə bulud kimi gəlir və göy qurşağı şəklində bədənində girir. Qam-şamanlar həm də təbii vasitələrlə, otlarla, öz alqış və duaları ilə xəstələri müalicə edirlər” [1, s.75-76].*

Monqolların qədimdən bəri həyat tərzinin bir hissəsini təşkil edən şamanizm və Göy Tanrıya inam dastanda Təmücinin dini inanclarına öz təsirini göstərmişdir. Ağıl və iti zəkasını uşaqlıqdan bəlli edən Təmücin tayiçi'utlar tərəfindən təqib olunarkən dəfələrlə başına gələn əhvalatları Tanrının göndərdiyi nişan olaraq mənalandırır və ona uyğun hərəkət edir. Təmücinin bu davranışları onun Tanrıya üstün inancının nümunəsidir. Dastan boyunca Onxanın timsalında digər obrazlar inanclarını dilə gətirmiş və Tanrının köməyi ilə güc-qüvvət sahibi olduqlarına inam bəsləmişdirlər. *“Təmücin haqqında pis düşünərək ona haqsızlıq olunarsa, Tanrı bu işdə bizə yardımçı olmaz” [86, s.142].* O, Yesugey bağaturla dostluq ittifaqı bağlamışdır və

Tanrıya vəd vermişdir: *“Sənin bu yaxşılığını unutmayacağıma, nəslinə və nəslinin nəslinə lazımı xidmətdə bulunacağıma yüksək Tanrı (səma) ilə yer qutları şahid olsun!”* [86, s.153]

Təmücinin uşaqlıq dostu, erkən yaşlarından dostluq ittifaqı bağladığı Camuxa ilə arasına ədavət düşmüşdür. Camuxa öz istəyi ilə qanı tökülmədən xan tərəfindən öldürülməsini diləyərək *“ruhum sənə duacı və qoruyucu olar”* söyləyir [84, s.142]. Çingiz xan Camuxanı öz diləyi ilə qanı tökülmədən edam etdirərək ölüsünü gömdürür. Sözügedən hadisə Çingiz xanın mənəvi qələbəsi kimi təzahür edir və Tanrı ona qalibiyyətində güc verir.

“Monqolların gizli tarixi” dastanında türk xalqlarının inanclarında olduğu kimi göylə yerin birgə yardımını ilə qəhrəmanın öz niyyətinə çətaraq qələbə çalması ilə bağlı etiqada təsadüf edilir. Burxan-xaldunu mühasirəyə alan mərkizləri dostu ilə birgə məhvədən Təmücin Camuxa və Toğoril-xana minnətdarlığını ifadə edərkən qələbəni Tanrının inayəti, ona verdiyi güclə əldə etdiyini söyləyir və beləcə mərkiz xalqını talan etdiklərini bildirir:

*“Xan atam və dostum Camuxadan
Dost kimi yardım gördüm,
Göy və yerin ardımıyla qüvvətim artdı,
Güclü Tanrıdan nam aldım.
Anamız Etüganin yardımıyla buraya gəldik,
Kişi kimi intiqamla mərkiz xalqının
Sinəsini boş qoyduq”* [86, s.103].

Nəzm parçasında yer alan Etügan ifadəsinin açıqlaması barədə Bahəddin Ögəl qeyd etmişdir: *“Çingiz xanın adını çəkdiyi Etügan göy türklərin müqəddəs yeri sayılan Ötügen ilə əlaqədar olması çox inandırıcıdır. Bu da türklərin müqəddəs yer ruhudur. Bu ruh Çingiz xanın qabağına düşərək, onu zəfərin astanasına gətirmişdir”* [104, s.289].

“Kitabi Dədə Qorqud” eposunda xanların və bəylərin inamı, Yaradana üz

tutaraq dilək diləməsi, övlad istəməsi Tanrı tərəfindən qiymətləndirilir, niyyətləri hasil olur. *“Eposda Dirsə xan oğlu Buğacın, Bay Becan bəyin qızı Banı Çiçəyin dünyaya gəlməsi, əksər boyların yumlarla tamamlanması da şaman baxışları ilə birbaşa bağlıdır”* [49, s.23]. Dirsə xan göyə üz tutaraq Tanrıdan övlad diləyərək böyük məclis düzəldir, yetimi doydurur, çılpağı geyindirir, borclunu borcundan qurtarır. Dirsə xanın xatunu nəzir-niyaz paylayır, ağzı dualının alqışına inanır. Xanın dualarının və xeyirli əməllərinin qarşılığında Tanrı ona övlad bəxş edir. *“Qədim türk tanrıçılığında xeyirxah əməllər etmək əxlaqi-etik normalar çərçivəsində hər bir oğuz kişisi üçün vəzifə kimi qəbul edilmişdir. Bu əxlaq normasından kənara çıxmaq isə günah səviyyəsində anlaşılır”* [41, s.3].

Oğuz eposunda din adamı olaraq təsvir edilən, Bayat boyundan olan Dədə Qorqud bilinməyəni bilən, dediyi yerinə yetən bir kəramət sahibidir. Dədə Qorqud gələcəkdən dürlü xəbərlər verərək oğuz elinin igidlərinə yol göstərən kamil bir bilicidir. O, ozan, şaman və oğuz elinin ağsaqqalı kimi özündə müqəddəs dəyərləri ehtiva edən bir şəxsiyyətdir. Oğuz elində Dədə Qorqudun sözü müqəddəs sayılır, o igidlərə tərif deyərək boy boylayıb soy-soylayardı. Dastanın müqəddiməsində el bilicisi və ozanı Dədə Qorqudun dilindən Tanrıya, Məhəmməd peyğəmbərə və onun sağ yanında namaz qılan Əbubəkrə tərif söylənir. Dədə Qorqud Allahın adı ilə Quranın surələrini Tanrı elmi olaraq vəsf edir. Oğuz elini şər niyyətli insanların, düşmənin hiyləsindən və şərindən qoruması üçün ozan daima Allahın inayətini arzulayır. *“Kitabi Dədə Qorqud”dakı Oğuzlar-türklər bir olan Allahu bütün işlərin rəvac verəni bilmiş, hər əməlin onun izniylə yerinə yetdiyinə inanmışlar. Oğuzlar bir işə başlayanda, danışıqlarında, dua-alqışlarında, hətta qarğışlarında belə özlərinin bildiyi tək Allaha müraciət yolunu əsas seçmişlər”* [2, s.9]. Dastanda Allahın birliyinə inam, şükr, tövbə etmə kimi islami dəyərlər öz əksini tapmışdır. Qəhrəmanlar savaşa getməzdən qabaq Allahın adıyla təmiz suyla abdest alaraq ağ alınlarını yerə qoyub namaz qılırlar. Məhəmməd peyğəmbərin adına salavat gətirirlər. Allah taalaya yalvararaq ondan kömək diləyirlər:

“Ucalardan ucasan, uca Tanrı!

Kimsə bilməz necəsən, gözəl Tanrı!

Sən Adəmə tac verdin,

Şeytana lənət etdin.

Odu gülşənə döndərdin

Birliyinə sığındım, əziz Allah, mənə kömək et!” [64, s.207]

Oğuz elinin igidləri din və dil mənsubiyyətinə qarşı ayrı-seçkilik aparmayaraq başqa dindən olanlara qarşı kin bəsləməmişlər. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalı Allahın izni ilə Trabzonda xristian Təkurunun qızı Selcan xatunla evlənmək istəyir. Ona qovuşmaq üçün üç heyvanla mübarizə aparır və niyyətinə çatır [64, s.183].

Oğuz igidlərinin islam qaydalarına uyğun olaraq axirət dünyasına inamı dastanda öz əksini tapmışdır. Dastanın on ikinci boyunda Beyrəyin Qazan xandan onun qisasını Aruzdan almasını istəməsi igidin axirətə inamının nümunəsidir. *“Beyrək huşunu itirib, qara qanına boyandı. Sonra dedi ki, mənim qanımlı Qazan Aruzda qoyarsa, sabah qiyamət günündə əlim onun yaxasında olacaqdır!”* [64, s.223]

“Monqolların gizli tarixi” əsərində Tebtengeri obrazı monqol xalqının şamanizm inancları ilə bərabər möcüzəvi hadisənin izlərini özündə əks etdirməkdədir [86, s.218]. Dastanın real tarixi hadisələrlə səsleşməsi və qəhrəmanlıq məzmununda olması nəzərə alınaraq Tebtengerinin varlığı əsərdə əfsanəvi əhvalatın nəqlidir. Çingiz xanın hökmdarlığı dövründə şaman surətilə ilahi gücə və qüvvəyə malik olan, dövlət işlərində belə öz təsirini göstərə bilən Tebtengeri Kokoçu ünvanı ilə adlandırılmışdır. *“Şamanların monqollar üzərində vacib bir təsirinin olduğu görülməkdir. Xüsusilə də idarəçilər şamanlara böyük hörmət bəsləmişdirlər. Şamanların söylədikləri həm kütlə üzərində, həm də idarəçilər üzərində təsirliydi”* [86, s.1016]. Tebtengeri olacaqları öncədən görən, tanrının buyurduqlarını xalqa çatdıran və qeybdən gələn xəbərləri bilən bir şamandır. Tebtengeri sözü dastanda “qüvvətli və yüksək tanrı”, “ən yüksək səma” olaraq mənalandırılmışdır.

Xonxotatlardan Münlik-eçigenin yeddi oğlundan ortancılı olan Tebtengeri (Kokoçu) sehribazlıq qabiliyyəti ilə müqəddəs olaraq bilinmiş, onun sözü və gücü ilahidən gələn bir qüvvə olaraq görülmüşdür. İnsanların inanclarına görə, Tebtengeri Tanrının yer üzündəki bir nümayəndəsi olaraq qəbul edilmişdir.

Tebtengeri Tanrı tərəfindən ilahi qüvvəyə layiq görülməsinə baxmayaraq, dastanda mənfi surətdir. Kokoçu xalqı üsyana sürükləyən bir obrazdır. Tebtengeri ilahi gücündən istifadə edərək xalqın müəyyən bir hissəsini ələ almağı bacarmışdır. Doqquz lisan zümrəsinə mənsub xalqların Tebtengeri ətrafında toplaşması və onun ardınca getməsi Kokoçunun sözüne verilən dəyərin nümunəsi idi. O, kütləni ardınca aparmağa müvəffəq olmuşdur. Dastanda nəql olunan hadisəyə əsasən şaman Tebtengeri və Çingiz xanın qardaşı Xasar arasında ədavət baş vermiş və xan qardaşını zəif davrandığı üçün bərk azarlamışdır. Bu vəziyyətdən istifadə edərək Tebtengeri Çingiz xanı öz ilahi qüvvəsinin ona verdiyi xəbərdən agah edir: *“Məngü Tanrı mənə əmrini bildirərkən, bəzən dövləti Təməcin idarə etsin deyir, bəzən də bu işi Xasar görsün deyir. Əgər Xasardan daha öncə davranmasan, nə olacağı haqqında sənə təminat verə bilməm!”* [86, s.218]

Çingiz xan şamanizmdən gələn dini inancı ilə Tebtengerini və xonxotanları qardaşına qarşı müdafiə etmiş, lakin sonradan hakimiyyətinin təhlükədə olduğunu anlayır və Tebtengeridən üz döndərir. Dastanda Tebtengerinin ölümündən sonra vücudunun göylərə qalxması da şaman inanclarında olduğu kimi təsvir olunmuşdur. O, Tanrı tərəfindən cəzalandırılır, ruhu bədənini tərk edir və vücudu ilə birgə göyə yüksəlir. *“Tebtengeri mənim qardaşlarıma sataşdığından və onların arasına səbəbsiz olaraq nifaq saldığından, Tanrı onu sevmədi, ruhunu da vücudu ilə birlikdə alıb götürdü”* [86, s.222-223].

“Kitabi Dədə Qorqud” eposunun “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyu əfsanəvi və möcüzəvi hadisələrin əksi və motivləri baxımından monqol dastanı ilə səsləşməkdədir. Dəli Domrul igid ərənləri Əzrayılın əlindən qurtarmaq üçün onun gözüne görünməsini istəyir, onu açıq savaşa çağırır. *“Eh, Əzrayıl dediyiniz nə kişidir ki, adamın canını alır? Ya qadir Allah, birliyin, varlığın xatirinə, Əzrayılı mənim gözümə göstər, vuruşum, güləşim, döyüşüm yaxşı igidlərin canını almasın”* [64,

s.177]. Dəli Domrulun sözləri Allah-taalaya xoş getmir və Əzrayıl igidin canını almağa gəlir. Tutduğu əməldən peşiman olan igid sonda xatununun ona canını qurban verməyə hazır olması ilə Əzrayıldan canını qurtarır. Bu işdən Allah razı qalır və hər ikisinin canını bağışlayaraq onlara yüz qırx il ömür verir.

Çingiz xan Böyük Monqol İmperiyasını qurduğu zaman fərqli inanclara malik olan qəbilə və tayfa birliklərini tək inanc altında birləşdirmişdir. Tarixdən məlum olduğu kimi Çingiz xan həm də istila etdiyi ölkələrdə ona itaət edərək müqavimət göstərməyən xalqların dininə və hakimiyyətlərinə toxunmurdu. Çingiz xan özü heç bir dinə bağlı olmadığı üçün müxtəlif dinə və irqə mənsub insanlar arasında ayrışkınlıq etməmiş, əksinə alim və din adamlarına qarşı müsbət münasibət bəsləmişdir. Çingiz xanın qoyduğu ənənəyə uyğun olaraq onun soyundan gələnlər və nəvələri bu ənənəni davam etdirmişdir. *“V.V.Bartold yazır ki, Çingiz xanın nəvəsi Hülaqü tərəfindən gətirilən köçərilər yüz il sonra belə öz adət-ənənələrinə və əqidələrinə sadıq qalmışdılar”* [107, s.269].

Çingiz xanın tək Tanrının varlığına olan inamı və düşüncəsi nəinki həyat tərziyə özünə yer tapmış, həm də onun “Qanun nizamnaməsi”ndə ilk maddələrdən biri olaraq yazılmışdır. Bu nizamnamədə Tanrıya inam, yerin və göyün tək sahibinin adının çəkildiyi məlumdur: *“Kainatın yaradıcısı tək bir Tanrıdır. Bu Tanrı üçün ediləcəkdir”* [88, s.83]. Hərbi və idari işləri, nəsil-dən-nəsilə keçən xan hakimiyyəti və başqa bu kimi məsələləri özündə birləşdirən qanunlar toplusu dini inancların da öz əksini tapdığı nizamnamədir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı və “Monqolların gizli tarixi” əsəri arasında aparılan müqayisəli paralellər nəticəsində monqol və türk xalqlarının inanc sistemində Göy tanrıya inam, şamanizm və şaman görüşlərinin izləri görülməkdədir. Oğuz eposu özündə şaman görüşləri ilə bərabər islam dininin izlərini daşımaqdadır.

Xalqların qədim tarixini, həyat tərzi və ondan irəli gələn məişət məsələlərini, dini inanc və dünyagörüşünü özündə ehtiva edən dastanlarda həm də sakral və müqəddəs hesab olunan saylara qarşı müsbət münasibət bəslənmişdir. *“Rəqəmlərin sakrallaşdırılması yaranışların mifoloji dərk olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, istehsal vasitələrinin, məişət əşyalarının, ailə və icma münasibətlərinin, sənət*

və peşələrin, xalq bədii təfəkkürünün, poeziyanın, epik ənənənin meydana gəlməsində böyük rol oynamışdır” [70, s.376]. Sakral saylara inam “Kitabi Dədə Qorqud” eposunun boylarında və “Monqolların gizli tarixi” əsərində çox geniş, anlamlı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Türk və monqol xalqları üçün doqquz önəmli bir say olmuşdur. Bahəddin Ögəl “Türk mifologiyası” kitabında monqolların və türklərin mifoloji təsəvvürlərində doqquz soyunun anlam ifadə etdiyini bildirərək onların əmələ gətirdiyi soy kötüyünün adlarını sadalamışdır: “1.Monqol, 2.Qara xan, 3.Oğuz xan, 4.Gün xan, 5.Ay xan, 6.Ulduz (Yıldız) xan, 7. Mengli xan, 8.Tengiz xan, 9.İi xan, 10.Qıyan və Nəgüs”. Sonuncu soyun Çingiz xanın atalarından gəldiyini qeyd etmişdir [104, s.164].

“Monqolların gizli tarixi” dastanında monqolların bilinən müqəddəs və sakral sayı doqquz olmuşdur. Dastanda doqquz sayının müxtəlif hadisələrin nəqlində, monqolların inanc sistemində və həyat tərzində yetəri qədər önəm daşdığı görülməkdədir.

Dastanda doqquz rəqəminin ən çox rast gəlinəyi məqamlar Təmücinin adıyla bağlı olmuş və ya onun Çingiz xan ünvanı almasından etibarən iştirak etdiyi hadisələrdə görülmüşdür. Tayiçi'utlardan Tarxutay-kiriltuh ələ keçirmək məqsədilə Hö'elün ana və uşaqlarının üstünə hücum edərkən böyük qardaşları Təmücinin ələ verilməsini tələb edir. Bu halda Təmücin qaçaraq meşənin dərinliklərində gizlənir və Tanrıya sığınaraq doqquz gün yeməksiz meşədə yaşayır [86, s.84]. Sözügedən hadisədə monqol inanclarında doqquz sayının mövcudluğu və Təmücinin Tanrının onun qarşısına çıxardığı nişanələrə inanması görülməkdədir.

Təmücin doqquz yaşında ikən atası Yesügey-bağatur ona Hö'elün ananın qohumlarından olan torğut qəbiləsindən qız almaq məqsədilə yola düşür [86, s.74]. O, Təmücinə Börtə adlı qızla nişanlayır və oğlunu orada qoyaraq geri qayıdır. Doqquz yaşlı Təmücin atasının geri qayıdarkən yolda tatarlar tərəfindən zəhərlənib öldürüldürülməsindən sonra əmanət edildiyi Münlik tərəfindən geri qaytarılır və beləcə o uzun müddət nişanlısından ayrı düşür. Dastanda həmin dövərdə Təmücinin yaşının doqquz olaraq göstərilməsi tarixlə səsləşməkdədir [98, s.66].

Qeyd olunduğu kimi, monqol inanclarında dağa tapınma, ona qarşı tövbə və istiğfar etmə adətləri dastanda Təmücinin Burxan-xaldun dağına səcdə etməsi ayinində görülməkdədir. Merkitləri uzaqlaşdırmaq məqsədilə Bo'orçu, Cəlmə və Belgütayı onların ardınca göndərən Təmücin həyatı xilas olduğu üçün Burhan dağlarına doqquz dəfə diz çökərək tövbə edir. Monqol inanclarında və mifoloji təsəvvürlərində yer alan dağ kultu burada sakral sayla bağlı olaraq təsvir edilmişdir [86, s.94].

Dastan qəhrəmanlarının gücü, zəhmi və bahadırılığı obrazların həm xarici görünüşünün, həm də qüvvətinin təsvirində yer almışdır. Dastanlarda ənənəvi olaraq işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələri qəhrəmanların gücünün və daxili aləminin mübaliğəli şəkildə ifadə olunmasına imkan vermişdir. Xasar və qardaşı Təmücin dostu Camuxa tərəfindən Tayan-xana mədh olunarkən mübaliğəli təsvirin və doqquz sayının nəzm parçasında yer aldığı görülməkdədir:

*“(Yayını) çox gərərək atsa,
(Oxunu) doqquz yüz aldaya fırladır,
Az gərərək atsa,
Beş yüz aldaya fırladır.
O, insanlardan başqadır,
Gürəlgü ilan kimidir.
Çüçi-Xasar dedikləri
Bax o özüdür!”* [86, s.175]

Dastanda Camuxa və Təmücin arasında dostluq və rəqabət sona yetdikdə, Təmücinin Çingiz xan ünvanıyla xan edilməsi və monqol ulusunu təşkilatlandırması baş tutmuşdur. Real tarixi hadisələrlə səsleşən və monqol tarixinin yaddaqalan səhifələrindən birinə çevrilmiş bu hadisənin təsvirində də doqquz sayına təsadüf olunur: *“Beləcə, çadırlarda yaşayan xalq itaət altına alındıqdan sonra pars ilində (1206) Onan çayının mənbəyində toplandıqlar və doqquz parçalı tuğlarını tikərək Çingis-kağanı “xan” elan etdilər”* [86, s.188]. Doqquz sayının monqollar üçün

müqəddəsliyi hədiyyələrin doqquz parçalı olmasıyla göstərilmiş, bununla bərabər, xanın lütfünə layiq olanlar cəzadan da doqquz dəfə azad edilmişdir.

Əsərdə verilən əmrlərə tabe olmayanlar nizam-intizamın qorunub saxlanması məqsədilə xaqan tərəfindən doqquz dəfə cəzaya məhkum olunur. Çingiz xan tərəfindən qoyulan qanun və qaydalara əməl etməyənlər, xidmətdə yanlışlar edən və tarazlığı pozanlar ədalətli bir şəkildə cəzalandırılır. Xan kiçik qardaşı Şigi-xutuxu haqqında verdiyi əmrdə xidmətinə görə onu doqquz dəfə cəzadan müxəssər edəcəyini söyləyir [86, s.190]. Çingiz xan ölüm cəzasına məhkum olanların, oğruların, yalan danışanların layiqli cəzalandırılmasını və ciddi nizam-intizamın bərqərar edilməsini təmin edir. Xan Bo'orçu və Muxalinin ona etdiyi yaxşılıqları qiymətləndirir və əvəzində doqquz dəfə cəzadan azad olmalarını təmin edir. Bo'orçunu Altay önündəki sağ cinaha tümən komandiri təyin edərkən, Muxaliyə şahzadə ünvanı verir. Dastanın bu kimi başqa bir çox yerində cəza sayının ənənəvi olaraq doqquz olaraq müəyyənləşdirildiyi görülməkdədir:

*“Mənimlə bərabər
Böyüdüün,
Samur dərisindən,
Qundaqdan çıxdın,
Təqdis edildin, Cəlmə!
Doqquz qəbahətə qədər
Səni cəzadan əfv edirəm!”* [86, s.198]

Doqquz sayı dastanda cəza sayından əlavə Çingiz xanın mükafatlandırıdığı və pay bölgüsündə qardaşları, anası da olmaqla layiq bildiklərinə doqquz min adamı təsis etməsidir.

Əsərdə şaman Tebtengeri ilə bağlı olan hadisələrin təsvirində onun doqquz lisan zümərəsinə aid olan xalqları öz ətrafına toplaması və ardınca aparması göstərilir. Bu toplanmaya etiraz edərək adamlarını geri çəkmək istəyən Otçigin şamanın qəzəbinə tuş gələrək ona səcdə etməyə məcbur edilir. Xalqların mənsub olduğu zümərə sayının

doqquz olması monqol inancının nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilir.

Dastanda doqquz sayının yer aldığı ən qabarıq və diqqət çəkən məqamlardan biri Çingiz xanın Dörmegay şəhərinə doğru yürüş etdiyi zaman onu qarşılayan Burxanın danışmaq məqsədilə xana təqdim etdiyi hədiyyələrin sayı ilə bağlıdır. Bu nemətlərin gətirilməsi xanın təntənəli surətdə qarşılanması məqsədinə xidmət etmişdir: *“Burxan bu görüşü çox mükəlləf bir şəkildə tərtib etmək niyyətilə doqquz ədəd altın Budda heykəli, altın və gümüşdən doqquz boşqab və doqquz kasa, doqquz oğlan və qız, doqquz ayğır və doqquz dəvə, yenə doqquz rəqəmini tamamlamaq surətilə başqa bir çox hədiyyə alaraq gəlmişdi”* [86, s.245]. Dastanın məzmununda sözügedən hadisədə də qeyd olunduğu kimi, doqquz sayının tamamlanmasına diqqət yetirilmiş və bu monqolların məişət həyatında vacib, önəm verilən bir sakral saya çevrilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında rəqəmlərin simvolikası mahiyyət və məzmun etibarilə harmonik biçimdə əks olunmaqla bərabər, özündə müqəddəslik ünsürü də daşımaqdadır. Dastanda oğuzların inam və etiqadlarından irəli gələrək üç, yeddi, doqquz, qırx saylarının daha çox yer aldığı görülməkdədir. Monqol dastanı və monqolların inanc sistemində müqəddəs və tipik doqquz rəqəminin böyük önəm daşması əsas götürülərək oğuz eposu ilə müqayisə məhz bu baxımından aparılacaqdır. *“Türk xalqlarında 9 sayının uğurlu, sevimli olması da çox mühüm mətləblə bağlıdır və bu sahədə bizi düzgün yola istiqamətləndirən də elə əslində “Kitabi Dədə Qorqud”dur. Burada ayrı saylarla yanaşı, 9-da aparıcı yerdə durur”* [3, s.205].

Oğuz dastanının müqəddiməsində və boylarında doqquz rəqəminin işləndiyi görülməkdədir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı”, “Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək”, “Duxa qoca oğlu Dəli Dömrül”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək” və “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda doqquz rəqəminin izlərinə rastlanmaqdadır. Dastanda sakral say məişət məsələlərinin təsvirində və igidlərin həyat tərzini əks etdirən hadisənin nəqli məqsədilə ifadə olunmuşdur.

Müqəddimədə Dədə Qorqud qadınları dörd soya bölərək hər birinin təsvirini vermişdir. “Soy solduran” qadının təsvirində doqquz sayı yer almaqdadır: *“Gəldin, o*

ki soy soldurandır, oğrunca yerindən qalxar, əl-üzünü yumadan doqquz bozlamacla bir bardaq qatığı gəvələyər” [64, s.131].

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyunda Bayındır xanın kürəkəni, Qalın oğuzun dayağı Salur Qazanın məclisində doqquz kafir qızının Qazanın doqquz yerdə düzəltdiyi kef məclisində şərab paylaması və onların xarici görünüşünün təsviri verilmişdir. Bu doqquz qızın əlləri xınalı, gözləri qara, köksü qızıl düyməlidir. Eyni boyda Burla xatun düşmən tərəfindən oğlu Uruzun öldürüləcəyi xəbərini eşidir və göz yaşları tökərək söyləyir:

“Qaza bənzər qız-gəlinimin çiçəyi oğul!

Oğul, oğul, ay oğul!

Doqquz ay dar qarnımda gəzdirdiyim oğul!” [64, s.145]

Burla xatunun söylədikləri gerçək həyat qanunları ilə səsleşməklə bərabər, doqquz sayının əks olduğu nəzm parçalarından biridir. “*Doqquz rəqəmi qədim türk tayfalarının poetik düşüncəsində mühüm amil kimi özünü göstərir. Toy mərasimləri daha çox doqquz gün doqquz gecə davam edir” [69, s.407].* Dastanın “Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda Beyrək özünə toy büsatı qurub evləndiyi gün kafirin qəfil hücumu ilə otuz doqquz igidlə bərabər dustaq gedir. Naibi düşmən qarşısına çıxsa da, qılınc yarasından həlak olur. Beyrək on altı il qərib məmləkətdə əsirlikdə qalır. Xristian qızının köməyi ilə əsirlikdən xilas olan Beyrək otuz doqquz igidini kafirə tapşıraraq oğuz elinə sarı atını çapır:

“Otuz doqquz igidim əmanət qalsın, ay kafir!

Birini əskik görsəm, yerinə onunu öldürərəm,

Onunu əskik görsəm, yerinə yüzünü öldürərəm, ay kafir!

Otuz doqquz igidim əmanət olsun, ay kafir!” [64, s.158]

Oğuz elinə qayıdan Beyrək yayını dartıb ox atmaq istədikdə qərib eldə dustaq olan otuz doqquz igidini yenə yada salaraq ağlayır. İgidlərini əsirlikdən xilas edən

Beyrək Baybican bəyin qızı Baniçiçəklə evlənir. El adətinə görə otuz doqquz qız öz taleyinə görə ox atır, otuz doqquz oğlan da öz oxunun arxasınca gedir. Otuz doqquz sayında doqquz rəqəmi monqol eposunda olduğu kimi oğuz dastanında da tez-tez rastlanan sakral saydır.

Dastanda Aruz doqquz tayfanın başçısı olaraq adlandırılır. Eposun “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda Əzrayıla canını verməyə qıymayan Dəli Domrulun atasından canını onun yerinə verməsini diləyir. Atasını keçmiş günləri yada salır, oğlu doğulanda onun eşqinə doqquz buğra öldürdüyünü söyləyir [64, s.179].

Oğuz eposunun “Qazılıq qoca oğlu Yeynək” boyunda uzun müddət bir-birinə həsrət qalan Yeynək atası ilə bərabər Allaha şükr edərək məscid tikdirib xütbə oxutdurur. *“Şahinlərin ən yaxşısını, qumaşın gözəlini, qızların göyçəyini, doqquz cərgə zər naxışlı çuxanı Bayındır xana hədiyyə ayırdılar”* [64, s.195]. Qədim türk adətlərinə uyğun olaraq birisi doqquz hədiyyə ilə mükafatlandırılırdısa, cəzalandırıldıqda da ona verilən doqquz dəyərli əşya geri alınır. Burada işlənən doqquz sayı yeri, məna və məzmunu etibarilə monqol eposu ilə tamamilə sələşməkdədir.

“Bəkil oğlu İmranın boyu”nda Qam Ğan oğlu Bayındır xanın qurduğu məclisə doqquz tümənlik Gürcüstanın xəracı gəlir. Bəkil evini toplayaraq oğuz elindən köçüb doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədinə gedib çıxır, çadır qurub gözətləyir. Bu boyda müxtəlif məqamlarda və nəzm parçalarında eyni mənada işlənmək surətilə doqquz sayı yer almışdır [64, s.202].

Hər iki dastanda doqquz sayının folklorda, o cümlədən xalqların təsəvvür və inanclarında özünəməxsus yer tutduğu görülməkdədir. Təhlilə cəlb olunan dastanlar türk və monqol folklorunda bu inanc sisteminin öz əksini tapdığı ən yaxşı örnəklərdir.

Xalqların zəngin folklor nümunələri həm də onların adət-ənənələrinin, məişət mərasimlərinin və mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsi baxımından çox zənginmənbələrdir. Adət-ənənələrin yaranmasında insanların mövcud dünyagörüşünün rolu danılmazdır. Bu mənada əzəldən bəri insanların ictimai-sosial vəziyyətini, mənəvi-əxlaqi və milli dəyərlərini özündə ehtiva edən məişət mərasimləri dastanların məzmununu zənginləşdirmişdir. Dastanlarda andiçmə,

yuxuyozma, adqoyma kimi motiv və süjetlər xalqın həyat tərzini əks etdirən mərasim rituallarıdır.

Azərbaycan və monqol folklorunun qədim dastançılıq ənənəsinin sanballı örnəklərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” abidələri xalq deyimləri və adət-ənənələrin təsviri baxımından olduqca zəngindir. Oğuz eposu xalqın milli-mənəvi düşüncələrini, el adət-ənənələrini özündə qoruyub saxlayan ədəbi abidə kimi “Monqolların gizli tarixi”ndə əksini tapan andiçmə, adqoyma, yuxuyozma kimi motiv və süjetlərlə səsləşir.

Dastanlarda adqoyma qəhrəmanın gələcək həyat yolunu istiqamətləndirməsi baxımından düşünülmüş və müəyyən mənada həyat şəraitinin şərtlərinə uyğun müəyyənləşdirilmişdir. “Monqolların gizli tarixi” əsərində adqoyma doğulan uşağın mövcud olduğu vəziyyətə, zamana və şəraitə uyğun olaraq verilmişdir. Dastanda adqoyma mərasiminin əsasən diqqətəlayiq olduğu hissə əsərin əsas qəhrəmanı Təmücinin adı ilə bağlıdır. Oğuz eposundan fərqli olaraq əsərin əsas obrazının adı müəyyən qədər başqa səpkidə verilir. Qəhrəmanın dünyaya gəlməsi Yesügey-bağaturun tatarlardan Təmücin-ügeni, Xori-buğanı əsir alıb gətirdiyi məqama təsadüf etdiyinə görə atası tərəfindən uşağa tatar adı Təmücin verilir [155, s.95]. Zaman keçdikcə Təmücin ulusun hökmdarı elan olunur və o zaman Çingiz xan ünvanı alaraq bütün dünyada bu adla tanınır.

Dastanda Bodonçar öz qardaşları ilə birgə Tüngəlik çayı ətrafındakı xalqın var-dövlətini talan edərək ələ keçirir, hamilə olan bir qadın isə Bodonçara vardığıdan sonra oğlunu dünyaya gətirir. Uşağa məhz yad bir qəbilədən olduğu üçün Caciraday adı verilir. Daha sonra qadının Badançardan olan digər oğluna isə anası səfərdə ələ keçirildiyinə görə Bağariday adı qoyulur [86, s.65].

Başqa bir əhvalatda tatarlar talan edilərkən tapılan, əynində qızıl işləməli ipək paltar, burnunda qızıl üzük olan uşağı Hö'elün anaya hədiyyə verirlər. Hö'elün ananın uşağa ad verməsi isə belə gerçəkləşir: *“Bu hər halda yaxşı bir adamın uşağı və nəcabətli bir adamın nəvəsi olmalıdır dedi və onu beş uşağın yanına altıncı qardaş olaraq aldı, Şikikan-xuduxu adını qoyaraq öz oğlu kimi böyütdü”* [86, s.117]. “Monqolların gizli tarixi” dastanında adqoyma obrazın doğulduğu şəraitə, zamana,

yerinə uyğun olaraq, həmçinin qəhrəmanın taleyinə uyğunlaşan biçimdə verilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” eposunda isə adqoyma mərasim formasında, geniş və müfəssəl şəkildə təsvir edilmiş, oğuz elinin igidlərinə qəhrəmanlıqlarına görə verilmişdir. *“Türk mifoloji düşüncəsində özünə yer alan mühüm mərasimlərdən biri adqoymadır. Adqoymanın əsas şərti qəhrəmanlıq göstərməkdir”* [41, s.4]. Adqoyma dastanın boylarında əsasən qəhrəmanın igidlik göstərməsinə və mübarizələrdə qalib gəlməsinə görə verilmişdir. Bu baxımdan dastanın “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” və “Dirşə xan oğlu Buğac” boyu xüsusilə diqqətəlayiqdir. Ad igidə elin ozanı, müdrək el ağsaqqalı Dədə Qorqud tərəfindən verilir və şanına tərif deyilir. Oğuz elində ox atan, qılınc oynadan, qəhrəmanlıqla ad alan igidlər daha da şöhrətlənir, el içində hörmətə yiyələnirdi. Oğuz tayfalarında dünyaya gələn uşağın bir müddət adsız yaşaması onun yeniyetmə çağında igidlik, hünər, qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra ad alması ilə əlaqədardır.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Basatın ad alması müəyyən mənada digər boylardan fərqlənməkdədir. Basata ad igidlik, qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə deyil, böyüdüüyü qamışlığı tərk edib insanların yaşadığı yerə, ailəsinin yanına qayıtması səbəbindən verilir. Aruz qocanın itkin düşən, insanlardan uzaqda vəhşi heyvanlar içərisində böyüyən oğluna Dədə Qorqud heyvanlardan uzaq durmağı, həmsöhbət olmamağı nəsihət edir: *“Gəl, yaxşı atlar min, yaxşı igidlərlə birgə çap! Böyük qardaşının adı Qıyan Səlcikdir, sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin!”* [64, s.197]

Oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqları, cəsarəti, qorxmazlığı sərhəd tanımır. Beyrəyin timsalında igid hər məqamda vuruşmağa qadirdir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda Beyrəyin ad alması tacirləri yağmalayan kafiri qılıncdan keçirməsi, igidlik göstərərək mallarını xilas etməsinə bağlı olmuşdur. Elin ozanı Dədə Qorqud igidə ad verir: *“Sən oğlunu “Bamsım” deyər oxşayırsan; onun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun!”* [64, s.152]

İgid göstərdiyi qəhrəmanlığı qarşılığında Dədə Qorquddan ad aldıqdan sonra oğuz elinin daha hörmətli igidlərindən olur. “Dirşə xan oğlu Buğac” boyunda Buğac ad aldıqdan sonra bəylik mərtəbəsinə yüksələrək taxt-tac sahibi olur və adının üstünə

ad gəlir. Ümumiyyətlə, oğuz eposunda adqoyma motivi boyların əksəriyyətində öz əksini tapmış və xalqın adətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dastanlarda andların, andıçmə motivinin mövcudluğu monqol dastanında və oğuz eposunda obrazların dünyagörüşünün məhsulu kimi təzahür etməkdədir. *“İnam və etiqadların məhsulu olan andlar daha çox insanların əski təsəvvür, düşüncə, dünyagörüşü ilə bağlıdır”* [3, s.194]. Andıçmə qəhrəmanların bir-birilə yeri gəldikdə ittifaqının, bəzən dostluğunun və ya sədaqətinin rəmzi olaraq, bəzən də sözün müqəddəsliyinin nişanəsidir.

Monqol eposunda andıçmə daha çox siyasi səbəblərə bağlı olaraq söylənmişdir. Əsərdə obrazların dilindən səslənən andlar ittifaqın bağlanması və ya peşimanlığın ifadəsi kimi görülməkdədir. Bu vasitə ilə dostluq ittifaqının bağlanması sülh şəraitində yaşamağa zəmin yaradır və davamlılığını təmin edirdi.

Dastanın əsas qəhrəmanı Çingiz xanın gənclik dövründə andıçmə motivi ilə bağlı olan hadisələr içində yer alması onun sıx siyasi əlaqələrinə dəlalət etməkdədir. *“Çingiz xanın zamanında monqollarda andıçmə ənənəsinin mövcud olması bu adətin orta əsrlər türk və monqollar üçün nə qədər təsirli olduğunu göstərir”* [140, s.215].

Monqol adətlərində verilən sözün andıçmə yerinə keçməsi ənənəsi mövcuddur. “Monqolların gizli tarixi”ndə bu ənənə Çingizin yaxın dostu Camuxa ilə münasibətində özünü göstərir. Mərkitlər tərəfindən qaçırılan Börtə-ücini geri qaytarmaq məqsədilə toplaşmaq üçün söz verilmişdir. Dostuna söz verən Təmücin və Toğoril-xan üç gün gec getdikləri üçün Camuxa tərəfindən azarlanırlar:

*“Fırtına da qopsa
Təyin edilən yerə,
Yağmur da yağsa
Toplanacağımız yerə,
Gec gəlməyək!*

deyə sözləşməmişdikmi? Monqollar “Bəli!” dedikdən sonra öz sözlərini and saymırlarmı?” [86, s.100] Camuxa ilə Təmücinin dostluğu dastanda bir-birinə qarşı

xüsusi rəğbət bəsləyən iki yaxın insan kimi təsvir edilir. Təmücinin on bir yaşından etibarən Camuxayla oyun sümüyü, ox və yay hədiyyə etməklə dostluqlarını dəfələrlə təzələməsi və möhkəmləndirmələri andiçmə kimi qəbul edilir.

Təmücinin atası Yesügey-xan kereitlərin rəisi Onxan ilə keçmiş zamanda and içərək dostluq bağlamışdır. Təmücinin andiçməyə verdiyi önəm dastanda onun nitqində belə ifadə olunmuşdur: *“Atamızla dostluq qurmuş olan bir adam bizim üçün bir ata kimidir!”* [86, s.90] Onxanla görüşündə Təmücin onu ata əvəzi bildiyini dilə gətirir, sadıqlığını göstərərək qara samur kürkünü sədaqətinin rəmzi kimi ona bağışlayır. Təmücinin bu addımı Onxanın daima dəstəyini almaq məqsədi kimi dəyərləndirilir və dastanda sonrakı hadisələrin nəqlində öz təsdiqini tapır. Bu mənada andiçməyə verilən dəyər dastanda müəyyən mənada siyasi məzmun daşımaqdadır.

1201-ci ildə (toyuq ilində) xadagin və salci'ut qəbilələlərinin başçılığı ilə toplanan xalqın Camuxanı xan elan etməsi zamanı andiçmə mərasiminin keçirildiyi görülməkdədir. *“Xalqlar Olxuy mənbəyində toplandılar və caciratlardan Camuxanı xan seçməyə qərara aldılar. Bir ayğır və bir qısrıq kəsərək qarşılıqlı and içdilər”* [86, s.122].

Əsərdə andiçmənin müəyyən qədər fərqli formada təzahür etdiyi məqamlardan biri Onxanın Təmücinə qarşı peşimanlığının ifadə olunduğu hissəsidir. Onxan tutduğu əməldən çəkindiyini bəyan etmək üçün and içir: *“Əgər indi oğluma qarşı pis niyyət bəsləsəm, qanım bax bunun kimi axsın!”* deyərək and içir və öz qanından axıdaraq Təmücinə göndərir [86, s.155-156]. “Monqolların gizli tarixi” əsərində andiçmə dastanda sıx rastlanan motiv olmaqla bərabər, monqolların sözə, sədaqətə və anda verdiyi dəyərin nümunəsidir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında andiçmə ilə bağlı motivlər əksər boylarda özünü göstərməkdədir. Oğuz eposunda andiçmə el igidlərinin düşdüyü müxtəlif vəziyyətlərdə inam yaratmaq üçün söylənilən, yeri gəldikdə çıxış yoluna aparan bir motivdir. Andiçmə zamanı igidlərin məqsədi niyyətə çatmaq, darda olan qardaşını xilas etmək və ya el adət-ənənələrinə sahib çıxmaq olmuşdur. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda kafir bəyinin qızı əsirlikdə olan Beyrəyə aşiq olmuşdur. Qız Beyrəyi əsirlikdən xilas etməsinin qarşılığında onu qayıdıb halallıqla almasını

istəyəndə igid el-obasına, sevdiiyə qovuşmağın sevinci və ümidiylə and içir: *“Oğuz yurduna salamat çatsam, gəlib səni halallıqla almasam, qılıncımla doğranım! Oxuma sancılım! Yer kimi çatlayım, torpaq kimi sovrulum!”* [64, s.157] Dastanın sözügedən boyunun başqa bir hissəsində Bamsı Beyrək ona altı illik əsirlikdən sonra oğuz elinə qayıtdıqda ozan kimi qopuz çalaraq ərə gedən qızın-Banıçiçəyin qalxıb oynamasını diləyir. Onu yanıltmaq istəyən Qısırca yengə və Boğazca Fatmaya inanmayaraq öz ağına və yaddaşına güvənərək and içir:

“And içirəm, boğaz ata minmərəm.

Minsəm belə, döyüslərə getmərəm.

Evinizin ardı dərək deyildimi?

İtinizin adı Burax deyildimi?

Adın da Qırx oynaşlı Boğazca Fatma deyildimi?” [64, s.162]

Eposda “Qanlı qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalı Trabzon təkurunun gözəl qızını almaq üçün buğa, aslan və dəvəylə hünərlə döyüşərək mübarizəni qazanır. El adətlərinə sadıq qalan Qanturalı ata-anasının xeyir-duasını almadan istəyini gerçəkləşdirmir: *“Yer kimi çatlayım, torpaq kimi sovrulum, qılıncımla doğranım, oxuma sancılım, oğlum doğulmasın, doğularsa, on günlük olmasın, əgər bəy atamın və xanım anamın üzünü görməmiş bu otağa girib yatsam”* [64, s.188]. Qanturalı əhdinə sadıq qalaraq içdiyi andı pozmur və oğuz elinin sərhədinə gəlib çıxır. Bu boyda Qanturalının içdiyi and məzmunu etibarilə “Uşun qoca oğlu Səyrək” boyunda Səyrəyin andı ilə səsləşir [64, s.203].

Dastanın on ikinci “İç Oğuzla Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü” boyunda İç Oğuzla Daş Oğuz arasına ədavət düşdüyü zaman Aruz bəyləri toplayır, ortaya müqəddəs kitab gətirilir və Salur Qazana düşmən kəsilmək surətilə and içilir [64, s.222].

Hər iki dastanda andiçmə motivinin mövcudluğu eposda qəhrəmanın nitqinin təsir gücünü artıran ifadələrdir və xalqın məişət mərasiminin bir hissəsi kimi özünü göstərir.

Monqol və oğuz eposunda yuxunu söyləmə və yuxuyozma xəbərdarlıq kimi mənalandırılır, uğurlu və ya uğursuz nəticələrinin sınıanması məqsədilə danışılır. Görülən yuxu irəlidə baş verəcək hər hansı bir hadisəyə işarə olaraq qəbul edilir və bu dastan qəhrəmanları tərəfindən dilə gətirilir. Yuxuyozma hadisələrin istiqamətləndirilməsinə təsir etməklə yanaşı qəhrəmanların öncəgörmə kimi qabiliyyətinin varlığına müəyyən qədər bağlı olmuşdur. “*“Yuxugörmə” formulu özüylə müəyyən təhkiyə sırasını gətirir, yuxunun mahiyyəti-məzmunu danışılır, sonra yuxunun yozumu verilir, yəni qəhrəmana xəbərdarlıq olunur və bundan sonra qarşıya çıxan sınaqların, təhlükələrin “təqdimatı” başlayır*” [62, s.32].

“Monqolların gizli tarixi”ndə yuxu və yuxuyozmanın yer aldığı əhvalatlarda obraz hadisələri öncədən xəbər verə bildiyini dilə gətirir. Dastanda bu hadisələrin əksəriyyətinin uğurla nəticələnməsi, yuxuyozmanın düzgün mənalandırıldığına dəlalət etmişdir.

Yesügey-bağatur oğlu Təmücinə qız almaq məqsədilə olxunoğut qəbiləsinə doğru yola çıxarkən qarşılaşdığı Dey-Seçen ona yuxusunu danışır və yozumunun yaxşı yöndə olduğunu deyir. Day-seçen gördüyü yuxunu-şahinin Günəşlə ayı tutaraq onun əllərinin üstünə qonmasını başqalarına da danışır və bunun müsbət hal kimi mənalandığına əmin olur. Gördüyü yaxşı yuxunun yuxuyozmasını Yesügey-bağatura belə bildirir: “*Bu hər halda sizin kiyat xalqından olduğunuzu müjdələyən bir işarə olmalıdır*” [86, s.73].

Dastanın başqa bir hissəsində Xorçinin Camuxa və Təmücin ilə bağlı gördüyü yuxunu dilə gətirməsi və yozumu ifadə olunur. İri buynuzlu ağ bir inəyin Camuxanın çadır arabasına hücum etməsi, amma başqa bir ağ öküzün dilindən isə Təmücinin ulusun xanı olması gərəkdiki söylənilir. Gördüyü yuxunun xeyir əlamətlərə yozulduğunu bildirən Xorçi özünü öncədəngörən göstərməklə bunun əvəzində daha çox mükafatlandırılmasını istəyir: “*Bu kimi mühüm hadisələri öncədən xəbər verdiyim üçün məni ancaq bir tümən komandanı eləsən bu mükafat nəyə yarar?*” [86, s.108]

“Kitabi Dədə Qorqud”da görülən yuxuların yozulmasına oğuz elinin igidlərində inam hissənin olması və onun əlamətlərinə uyğun davranılması görülməkdədir. Oğuz

igidləri üçün yuxuyozma önəm daşımaqla bərabər, yuxu həm də qəhrəmanın zəif yeri kimi qəbul edilir. Çünki oğuz elinin başına nə bəla gələrsə igidin yuxuya getməsi ilə əlaqəli olur və dastanda çox sayda hadisələrdə özünü göstərir. Dərin yuxuya gedən Qanturalı kafir hücumundan xəbərsiz olur. Nişanlısı Selcan xatun Qanturalı basılmasın deyə onu oyadaraq düşmənin gəlişindən xəbərdar edir: *“İgidim, üstünə düşmən gəlib. Oyatmaq məndən, savaşıb hünər göstərmək səndən!”* [64, s.189] “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi” boyunda isə kafirlər Qazanı yatdığı yerdə tuturlar və elə yatdığı yerdə də düşməne əsir düşür. Dastanda yuxu oğuzlar üçün kiçik ölüm kimi mənalandırılır: *“Qazanı kiçik ölüm tutdu, uyudu. Oğuz bəyləri yeddi gün yatarı, ona görə də yuxuya kiçik ölüm deyirdilər”* [64, s.214]. *“Dastanda “yuxu” anlamlı “düş” sözü ilə bərabər, “uyku” və “vaqəə” sözləri ilə də işlənmişdir. Düş (Məgər ol gecə Yegnək düş gördi), uyxu (Dün uyxusundan kafər otağa qoyuldu), vaqəə (Qara qayğılu vaqəə gördi)”* [119, s.241].

“Qazılıq qoca oğlu Yeynək” boyunda igid başına gələcək olan hadisələri yuxuda görür, gördüyü yuxunu igidlərə danışır və yuxusu çin çıxır. Yeynək yuxuda Düzmürd qalasına atasını azad etməyə getdiyini görür [64, s.193]. Qəhrəman yuxuda Dədə Qorquddan öyüd-nəsihət alır və gördüyü yuxunun oğuz elində baş verən hadisələrlə uyğunluq içərisində olduğu bilinir.

Eposda qəhrəmanların gördükləri yuxu onların mənəvi-psixoloji halına təsir edir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyunda Qaraca Çoban gecə gördüyü qayğılı yuxunun xeyrə əlamət olmadığını düşünərək tədbirli davranır, qardaşları Qabangücü və Dəmirgücünü çağıraraq ağılin qapısını bərkidir [64, s.141].

Oğuz elində yuxuyozmaya qarşı böyük inam vardır. Dastanda hadisələrin axarının dəyişməsinə təsir edən bu inam hissi Salur Qazanın timsalında görülməkdədir. Qaragününün yuxu yozumuna inanaraq ovunu yarımçıq qoyan Qazan obasına qayıdaraq yurdunun yağmalandığını, oğlu Uruzun dustaq olduğunu görür. Qaragünə Qazanın gördüyü qarma-qarışıq yuxunu yozur və onu olacaqlardan xəbərdar edir. *“Qara bulud dediyin sənın taleyindir. Qar ilə yağmur dediyin sənın qoşunundur. Saç qayğıdır, dərdi-sərdir. Qan-qanqaralıqdır”* [64, s.142]. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif boylarında əksini tapan yuxuyozmalar xalqın

həyatında vacib əhəmiyyət kəsb edərək oğuzların məişət mərasimlərindən birinə çevrilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” eposu və “Monqolların gizli tarixi” dastanı arasında aparılan müqayisəli paralellər, aşkarlanan bənzər motiv və süjetlər dastanların məzmununa dolğunluq gətirməklə məişət və həyat tərzinin zənginliyini əks etdirməkdədir. Dastanlarda yer alan adqoyma, yuxuyozma və andiçmə motivləri monqol xalqının və qədim oğuz elinin milli-mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edərək qəhrəmanların mənəvi-psixoloji aləminin öyrənilməsinə xidmət etmiş və xalqların məişət mərasimlərinin nümunəsi kimi milli folklor xəzinəsinə daxil olmuşdur.

“Monqolların gizli tarixi” əsəri monqol xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, dünyagörüşünün və tarixi keçmişinin araşdırılması cəhətdən qiymətli bir folklor nümunəsidir. Dastan XII-XIII əsrlərdə monqolların ictimai-siyasi vəziyyətini, böyük dövlətin qurulmasına qədər aparılan mübarizə və birliyi, böyük monqol hökmdarı Çingiz xanın apardığı istila və səfərləri əks etdirməkdədir. Monqol qanun və nizamnamələri, hərbi taktikası və döyüş səfərbərliyi bütün aydınlığı ilə əsərdə təsvir olunmuşdur. Köklü və zəngin keçmişə malik olan monqolların qısa zaman kəsimində sürətlə böyüyən böyük dövlət yaratması misilsiz hərbi taktikasının və əzmkarlığının nəticəsi olmuşdur.

1.3. “Koroğlu” və “Canqar” arasında epik uyğunluqlar: qəhrəmanların mübarizəsi və mifoloji motivlər

Dünya xalqlarının dastan yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan türk və monqol ədəbi abidələri həm də xalqların ortaq dəyərlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına imkan yaradır. Dastanlar xalqın adət və ənənələrinin, vətənpərvərliyinin, azad və firavan yaşamaq uğrunda apardığı mübarizənin bədii ifadəsidir. *“Qəhrəmanlıq dastanlarının başlıca xüsusiyyəti onun xalqın tarixi keçmişini, qəhrəmanlıq səhifələrini işıqlandırması, mübarizə yolunu əks etdirməsidir. Böyük tarixi dövrün bahadırlarını, döyüş səhnələrini, qılınc səslərini dastanda ümumiləşdirməklə xalq yeni bir səlnamə*

yaradır” [26, s.10]. Doğma diyarın yadellilərdən qorunması, azadlıq uğrunda aparılan mübarizələr hər zaman qəhrəmanlıq dastanlarının əsas qayəsini təşkil etmişdir.

Altay folklorunda ən mühüm və geniş yayılmış janr qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Dastan nağıl, bahadırlıq nağılları, qəhrəmanlıq nağılları, qəhrəmanlıq poemaları və s. kimi də adlandırılır. Qərbi monqolların, daha dəqiq desək, kalmık xalqının qəhrəman və mübarizələrlə dolu tarixi keçmişini özündə əks etdirən “Canqar” dastanı həm də xalqın adət və ənənələrinin, dünyagörüşünün, milli-mənəvi dəyərlərinin təzahürüdür. *“Canqar əfsanəsi, monqol xalqının qəhrəmanlıq, sülh və vətən sevgisini əks etdirməkdədir”* [134, s.5]. “Canqar” dastanı Babək Qurbanov tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuş və 2017-ci ildə nəşr edilmişdir. Sözügedən tərcümə işi Azərbaycan və monqol dastan yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz mənbədir.

Dastanın meydana gəlməsi XIII və ya XVI əsrlərə aid edilir. Eposun ilk elmi araşdırılması XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Dastanın əfsanə və mahnı adlandırılan qəhrəmanlıq boylarından biri tərcüməçi-etnoloq Beniyamin Berqman tərəfindən nəşr edilmişdir [170]. Eposda mifoloji qəhrəmanların mövcudluğu, həmçinin şamanizm və buddizm ünsürləri, arxaik dövrə aid izlər onun qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləyən amillərdir. Dastanın günümüze qədər gəlib çatması və qorunub saxlanmasında dastan ifaçılarının - canqarçıların rolu böyükdür. *“Altaylıların yaddaşında iki ənənə yanaşı qorunub saxlanır: biri şamanlıq, o biri isə söyləyicilər (nağılçılar), yaxud rapsodlar (dastançılar), altayca kayçilər”* [6, s.268]. Eposun rapsodiyalarını ifa edən və mükəmməl yaddaşa malik canqarçılar kalmık xalqına məxsus adət və ənənələrə uyğun olaraq öz sənətlərini nəsildən-nəslə ötürmüşlər.

Kalmık xalqı keçdiyi inkişaf yolunda tarixi mübarizələr vermiş və bu qalibiyyətində qəhrəman sərkərdə Esen Xanın böyük xidmətləri olmuşdur. *“Bu tarixi mərhələnin Kalmık xalqının milli oyanışında, milli şüurunun püxtələşməsində, inkişafında son dərəcə əhəmiyyətli rolu olmuşdur”* [77, s.7]. Bu tarixi səbəblərdən doğan mübarizlik ruhu ilə məmləkətin müdafiəsi kalmık xalqı üçün həyat idealına çevrilmişdir. “Canqar” dastanında qəhrəmanların mübarizəsinin tarixi hadisələrlə uyğunluq içərisində olması və obrazların tarixi prototipinin mövcudluğuna görkəmli ədəbiyyatşünas,

akademik Viktor Jirmunski aydınlıq gətirmişdir. Tarixən qırğızlar və kalmıqlar arasında gedən mübarizədə döyüşçü Konurbay uyğunluq etibarilə “Canqar” eposunun əsas qəhrəmanlarından biri olan Honqor obrazı ilə səsleşməkdədir [156, s.374].

Kalmık xalqı öz mədəni inkişafında çoxsaylı xalqlardan bəhrələnməmişdir. *“Zəngin folklor yaradıcılığına xas maddi və mənəvi sərvətlərə sahib olan kalmıqlar, tədqiqatçıların da göstərdiyi kimi, monqol, Tibet və hind mədəniyyətlərinin təsirindən də faydalanmışlar”* [77, s.2]. “Canqar” dastanında sosial və mədəni-məişət həyatına dair çoxsaylı türk sözlərinin istifadə olunması, həmçinin məzmununda “məğrur Türk sultanı” ifadələrinin yer alması kalmık xalqına türk xalqlarının təsiri kimi başa düşülməkdədir.

Qəhrəmanlıq səhnələri ilə zəngin olan “Canqar” dastanı giriş və mahnı adlandırılan on iki boydan ibarətdir. Dastanlara xas olan nəzm və nəsrin bir-birini izləməsi bu eposda da özünü göstərir. Dastanın əsas mövzusunı bahadırların utopik Bumba ölkəsində doğma yurdlarını düşmən hücumlarından qorumaq uğrunda apardıqları mübarizələr təşkil edir. Pəhləvanların azad yaşamaq uğrunda verdikləri qəhrəmanlıq mücadiləsi dastanın bütün boylarını birləşdirən əsas motivdir. Eposun giriş hissəsində təsviri verilən, ədalət və hikmətlə idarə olunan ideal cəmiyyətdə Bumba xalqı ayrı seçkilikdən və ədalətsizlikdən uzaq daima şən, qayğısız, varlı və həmişə gənc ömür sürür. İnsanlar hər zaman cavan, optimist, nikbin ruhlu və həyata qarşı ümidlidirlər. Utopik bir dövlət quruluşunun təsvir olunduğu dastanda qüdrətli xalq barış, sülh və əmin-amanlıq içində yaşayır, dünyaya gələn bahadırlar real həyat qanunlarından uzaq ömür sürürlər:

*“Qırx xanlığı olan bu ölkə olduqca
Möhkəm qorunma qalaları ilə məşhur idi.
İyirmi beş ildən sonra
Orada illər artmırdı.
Ölüm oraya yaxın düşə bilmirdi.*

*İnsanlar burada dəhşətli soyuqların nə olduğunu,
Yayın öldürücü istisinin nə olduğunu
Bilmirdilər” [23, s.19].*

Utopik Bumba ölkəsi ədalətli hökmdar, insanların himayəçisi Canqar tərəfindən idarə olunur. Xalq qəhrəmanı Canqar öz məmləkətini mənəvi saflıqla və insanlar arasında bərabər bölgü aparmaqla idarə edir. O, altı min on iki bahadıyla birlikdə doğma məmləkətini düşmən hücumlarından qorumağa və qarşıya çıxan bütün çətinlikləri dəf etməyə qadirdir. *“Bumbanın hər bir döyüşçüsü onu epik qəhrəmana çevirən və silah yoldaşlarından fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətə sahibdir. Bahadırlar və onların müdrik, ədalətli lideri Canqar milli xarakterin ən yaxşı keyfiyyətlərinin və əlamətlərinin təcəssümüdür, çünki onların obrazı xalqın dahi yaradıcılığının məhsuludur” [154, s.5].*

Monqol eposunda ideal cəmiyyətin tərənnümü və ədalətli hökmdar mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi poeziyasının ən əzəmətli əsərlərindən biri “İskəndərnamə”də xoşbəxtlər ölkəsinin təsviri və ümümbəşəri xoşbəxtlik arzularının ifadəsi kontekstində üst-üstə düşən məqamlardandır. Sözügedən poemanın “İqbalnamə” hissəsinin “İskəndərin Şimala çatması və Yəcuc səddini bağlaması” bölümündə [57, s.585] ideal cəmiyyətin təsviri və ədalət yurdunun ağsaqallarının fikirləri müqayisə baxımından diqqətəlayiqdir. Fitnədən, pisləkdən, haramdan uzaq olan bu məmləkətdə insanlar öz idealları və arzuları ilə bərabər hüquqlu cəmiyyətdə yaşayırlar:

*“Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana, heç kimsə gülməz” [57, s.589].*

“Canqar” dastanı xüsusilə, “Koroğlu” eposu ilə tarixiliyi, mövzu və ideyası, ortaq motivləri, süjet xətti, obrazlar sistemi, o cümlədən mifoloji dünyagörüşün əksi baxımından yaxından səsleşməkdədir. Türk dastan yaradıcılığında özünəməxsus yer

tutan, vətənpərvərlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq kimi müqəddəs xüsusiyyətləri özündə daşıyan “Koroğlu” eposu xalqın zəngin tarixi keçmişinin bədii şəkildə ifadə olunduğu folklor nümunələrindən biridir. *“Koroğlu” dastanı ümumən müxtəlif türk (və bir sıra qeyri-türk) xalqları arasında bu və ya digər dərəcədə yayılsa da, mükəmməl epik yaradıcılıq aktı olmaq etibarilə tarixən Azərbaycan xalqına - Azərbaycan türklərinə mənsubdur*” [27, s.125]. XVII-XVIII yüzilliklərə aid edilən “Koroğlu” eposu qəhrəmanlıq mahiyyəti daşması baxımından tarixi hadisələrlə səsleşməkdədir. Eposun çox sayda variant və nüsxələrinin elmi araşdırılması nəticəsində onun tarixlə bağlılığı sübuta yetirilmişdir. *“Koroğlu” dastanı mahiyyəti və məzmunu etibarilə Göytürk xaqanlığı dövrü, Orta Asiyada ərəb zülmünə qarşı baş qaldırmış və Azərbaycanda geniş yayılan Babək üsyanı, Osmanlı-Səfəvi döyüşləri kimi tarixi hadisələrin izlərini daşımaqdadır*” [132, s.35].

Dastanın geniş şəkildə elmi araşdırması XIX əsrin əvvəllərindən etibarən başlamış və mövcud olan müxtəlif variantları nəşr olunmuşdur. “Koroğlu” eposunun əsas hissəsi və sonradan toplanan müxtəlif qolları fərqli nüsxələrlə çap olunmaqla süjet xətti müəyyən qədər qorunub saxlanmışdır. Tədqiqat işində dastanın əsas [65] və Paris nüsxəsi [66] istifadə olunmuş, monqol eposu ilə qarşılıqlı müqayisəli paralellər aparılmışdır.

Eposun əsas nüsxəsi qəhrəmanlıq motivləri ilə zəngin olan iyirmidən çox dastan qollarını özündə birləşdirir. Koroğlunun Rum, Ərzurum, İstanbul, Türkman, Dərbənd səfərlərinə ayrıca qollar həsr olunmuş və qəhrəmanların igidliyi öz dolğunluğu ilə əksini tapmışdır. “Koroğlu” dastanında qolların əsas mahiyyətini el-obanın müdafiəsi, qəhrəmanın yurduna və ən dəyərli varlıqlarına yağ kəsilməmiş bəylər, paşalar və sultanlara qarşı aparılan savaşlar təşkil edir. Mübarizlik və cəngavərlik motivləri ilə zəngin olan epos tarixi hadisələrlə səsleşməkdədir. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Türkiyədə başlayaraq Azərbaycanda da geniş vüsət almış böyük xalq üsyanı, Cəlalilər hərəkatı “Koroğlu” eposunun mövzu-motiv və məzmunu etibarilə səsleşdiyi tarixi hadisədir. *“Koroğlunun, əslində bir Cəlali qaçağı olması və Özdəmiroğlu Osman paşa ordusuna qatılmış olma ehtimalı çox yüksəkdir*” [131, s.630].

“Canqar” dastanının və “Koroğlu” eposunun əsas ideyası doğma yurdun qorunması və düşmən qüvvələrə qarşı verilən savaşıdır. Haqsızlıq uğrunda aparılan mübarizə və məmləkətin müdafiəsi dastan qəhrəmanlarının həyat idealına çevrilmişdir. Bahadırların azad yaşamaq uğrunda verdikləri bitib-tükənməyən qəhrəmanlıq mücadiləsi hər iki dastanın başlıca motivlərindən biridir. *“Türk dastan ənənəsində qəhrəmanlığın yaşarlığı və ötürülməsi var. Bu bütüün dastanlarda bu və ya digər dərəcədə özünün əksini tapır. Çünki xalq düşüncəsində qəhrəmanlığın sonuclanması, hansısa mərhələdə yekunlaşması olmur. “Manas”, “Corabatır”, “Canqar”, “Koroğlu” və s. dastanlarımız buna nümunədir”* [34, s.11]. Bu düşmənlər dastanda bəzən ümumi adla qara qüvvələr, nəhəng cüssəli dev, manqas kimi adlandırılır. *“Manqas adamları yeyən antropomorf (məxluq) buddizmdən öncə şamanizm panteonuna aiddir. “Canqaryadanın” bəzi çox qədim vaxtlarda meydana gəlmiş boylarında (mahnılarında) qəhrəmanlar manqaslarla vuruşurdu, fəqət sonralar “Canqaryada” vahid bir epopeya (dastan) kimi düzəldikdə (XV əsrin ortaları) kalmıkların saysız hesabsız düşmənlərini (xoyrotları) da manqas deyər adlandırmağa başladılar”* [23, s.99].

Dastanın müxtəlif boylarında bahadırlar Menqen Şikşirqi, Zarin Zan Tayşa, Şara Qyurqun, Alya Monhlya, Doqşon Manqna xan kimi manqas-düşmənlərlə mübarizə aparır. *“Canqar” eposunda əsas qəhrəmanın, utopik Bumba ölkəsinin ədalətli hökmdarı Canqarın və altı min on iki bahadırın mübarizəsi həm “şulmuşlarla” həm də yeraltında olan sehrli qüvvələrə malik manqaslardır. Şulmuşlar dastan qəhrəmanlarının mübarizə apardığı düşmənlərdir”* [133, s.126]. Dastanda qəhrəmanların gücü Maha-Qala kimi qorxunc Tanrıların gücünə bərabər tutulur. Monqol bahadırlıq nağıllarında qəhrəmanlar öz məğlubedilməzliyi ilə ad qazanmışdır. Bu, dastanda Al Honqor, Sovar, Minqyan kimi qəhrəmanların timsalında öz əksini tapır. Canqarın altı min on iki bahadırının sol tərəfinə Al Honqor, sağ tərəfinə isə kahin Altan Tsedji rəhbərlik edirdi. Bumba ölkəsinin pəhləvanları yorulmaq nədir bilməzlər. Qəhrəmanlar mübarizədən, vuruşmaqdan, şöhrət qazanmaqdan, döyüşlərdən zəfərlə çıxmaqdan usanmırlar:

“Görəsən şöhrət üçün savaşı yox?

Ov üçün sayqakdamı qalmadı?

Əcəba vuruşmaq üçün bir ölkə tapılmazmı

Görəsən zəfər çalmaq üçün bir ölkə yoxdumu?” [23, s.179]

Utopik Bumba yurdunun pəhləvanları səbəbsiz çarpışmırlar, onlar sülhün tərəfdarıdır. Bu çarpışmaların səbəbləri düşmənlərin qəhrəmanı əsir alması və ya öldürmək istəməsi, bahadırların atlarının qaçırılması, qəhrəman üçün dəyərli olan varlıqların, onun atının, qadınının, ən igid bahadırlarının düşmən tərəfindən istənilməsi və digər məsələlərdir.

Dastan qəhrəmanlarının manqaslarla apardıqları mübarizə, qazandıqları zəfərlər hər zaman mövcud olan xeyirin şər üzərində qələbəsi kimi təzahür edir. Xeyiri təmsil edən bahadırlar şər qüvvələrin qaynaşdığı çöllərdə əzablarla dolu mübarizə yolu keçir. Dastanda xeyirin şərlə mübarizəsi işıqlı dünyanın, xeyirxahlığın qələbəsi kimi tərənnüm olunur və “Avesta” motivləri ilə səsləşir. *“Bu qədim təsəvvürlər, bu fikir “Avesta” kitabında işlənilib, xeyirxah, qayğıkeş tanrılar Hürmüzün və onun ən yaxın köməkçisi Zərdüştün simasında, şər qüvvələr, bədxahlıq, nifrin Əhrimənin simasında ümumiləşib, elmi-dini-fəlsəfi cəhətdən bütöv bir fikrə-xeyirlə şərin əbədi mübarizəsi konsepsiyasına çevrilib”* [38, s.93]. Dastanın on birinci boyunda Canqarın qara qüvvələrlə apardığı ölüm-dirim savaşları və qələbəsi bu əbədi mübarizənin nümunələrindən biridir [23, s.248].

“Koroğlu” eposu qəhrəmanlıq motivləri ilə zəngin olan, xalqın tarixi keçmişinin izlərini daşıyan, onun həyat tərzini və məişəti ilə yaxından səsləşən folklor nümunəsidir. Dastanın əsas qəhrəmanı olan Koroğlunun əsl adı Rövsəndir. Koroğlu Çənlibəldə yurd salmış və yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi ilə birgə haqq-ədalət uğrunda mübarizələr aparmışdır. Koroğlu tarixi şəxsiyyət, həm də xalq qəhrəmanıdır. Dastanda Cəlali Koroğlu aşıq kimi türkü qoşmuş, dəlilərinin şanına və qəhrəmanlığına şeirlər söyləmişdir. Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olması haqqında ilk doğru məlumat verən mənbələrdən biri Evliya Çələbinin Koroğlunu Anadolunun şimal-qərbi tərəflərində qaçaqçılıq etmiş şöhrətli bir yol kəsici olaraq göstərməsidir

[135, s.14]. Qoç Koroğlunun Dəli Həsən, Eyvaz, Dəmirçioğlu kimi dəliləri qoçaq, sözündən dönməyən mərd igidlərdir. Dəlilərin peşəsi ox atmaq, at çapmaq, qılınc çalmaq, nizə atmaqdır. Koroğlunun igidləri onunla eyni məqsədi paylaşmış, şücaətləri, hünər və cəsərləri ilə ad qazanmışlar. Qəhrəmanların tarixiliyi həm də dastanda obrazların bir çoxunun adlarının qorunub saxlanmasında görülməkdədir. Qara Yazıçı-Dəli Həsən (1599-1603), Arnavudlu Gizir Mustafa, Kosa Səfər (1599), Koroğlu və başqaları. Qəhrəmanların zəhmi, şan-şöhrəti qonşu ölkələrə səs salmışdır. Xanlara, paşalara qarşı mübarizə aparən Koroğlu məzlumların ümid yeri olmuşdur. *“Koroğlu bu mənada sadə xalqın ümid və istəklərini təənnüm edərək yüksək zümrələrə qarşı savaşımışdır”* [132, s.11]. Koroğlu və dəliləri Həsən paşa, Ərəb Reyhan, Bolu bəy kimi paşalar və sultanlarla mübarizə aparır. Koroğlu həm də səxavətli və rəşadətli xanlar, bəylər onu dəli deyə səsləyərdilər. Koroğlu və dəlilərinin məskən saldığı Çənlibel, qəhrəmanın Misri qılıncı və Qırat dastanının məzmununda yer alan əsas komponentlərdəndir. Koroğlu Qıratı ilə birgə səfərlərə çıxmış, istəyinə nail olmaq üçün mərdliklə vuruşmuşdur.

“Canqar” dastanında olduğu kimi türk eposunda da digər igidlərin hər birinin adına ayrıca qollar və əhvalatlar vardır. Bu qolların məzmunundakı ortaq ideya mübarizlik, mərdlik və igidlik motivləri daşmasıdır.

“Koroğlu” və “Canqar” dastanlarında qəhrəmanlar kiçik yaşlarından igidlik göstərməyə başlayır, düşmən üzərinə hücum edirlər. Monqol eposunda mifik təsəvvürün izləri özünü həm də bahadırların düşmənlərlə mübarizəsində göstərməkdədir. *“Monqol eposunda ilk bahadırlıq səfərinə çıxan gənc qəhrəmanların yaşı da nağıl xarakteri daşıyır. Canqar ayrıca dastan həsr olunmuş ilk şücaətini - Altan-Secinin ilxısının oğurlanmasını altı yaşında həyata keçirir; bu işdə ona dostu, Canqarın gələcək baş bahadırlı beşyaşlı Xonqor kömək edir”* [61, s.21]. Utopik Bumbada artıq uşaqlıq çağlarından başlayaraq igidlik göstərmək, qalalar almaq, zadəgan və xanlarla mübarizəyə qalxmaq adı hala çevrilir. Əsas qəhrəman Canqar Boqdo artıq yeddi yaşına çatana qədər çox qəhrəmanlıqlar göstərmişdir [23, s.17-18]. Üç yaşlı yetim uşaq düşmənlərlə mübarizəyə qalxmış, üç düşmən qalasını dağıtmış, ömrünün beşinci yayında artıq beş hökmdarı əsir ala bilmişdir. Yeddi yaşına gəlmiş

zaman isə o artıq yeddi ölkənin xanı idi, “böyük və şanlı Canqar” deyə çağırılırdı. Eposun digər bir bahadırları Al Honqor da uşaqlıqdan şücaətlər göstərir, beş yaşındaykən Canqarla birgə kahin Altan Tsedjinin ilxısını qaçırır.

“Koroğlu” eposunda Eyvaz on üç-on dörd yaşlarında yeniyetmə olaraq göstərilmişdir. Koroğlunun özünə oğulluğa götürdüyü Eyvaz simasının gözəlliyi, igidliyi və cəsarəti ilə dəlillərdən geri qalmır. Koroğlu Qars səfərində olarkən daş kilsədə saxlandıqda Eyvaz dəlilləri başına toplayaraq silahlanıb, atlanıb onun dalınca gedir. Mərdliklə Ərəb Reyhanla vuruşur və onu döyüşdə məğlub edir. Koroğlu Eyvazı mədh edərək türkü söyləyir:

*“Oğlan, çağurğınən taru,
Sənə dayaq olsun Alı,
Koroğlu der Eyvaz Balı,
Çal, qılıcun kəskin olsun”* [66, s.127].

“Canqar” dastanında qəhrəmanların gücü, qüvvəti həm də mifoloji mahiyyət daşımaqdadır. Bahadırlar sehrli və fəvqəl gücə malikdir. Onlar çətin vəziyyətlərdə bu qabiliyyətlərindən istifadə etməklə cildini dəyişir və düşmənlərə qarşı qələbə çalırlar. Dastanın “Al Aslan Ulan Honqorun necə evlənməsi” boyunda bahadır Honqor özünün və atının görkəmini dəyişir [23, s.39]. Qəhrəmanların bu qabiliyyəti eposun bəzi hissələrində hiylə kimi mənalandırılır. Honqor hiylə işlədərək özünü kirli və bitli bir uşağa, atı Otsola Kekenə isə iki yaşlı zəif bir iqdışə çevirir. Eposun yeddinci boyunda Xoşun Ulan, Xara Cılqan, Alya Şonhor adlı üç uşaq da döyüşə çıxdığı bahadıra qarşı eyni hiyləni işlədir [23, s.179]. Dastanın on birinci boyunda, düşmən Şara Qyurqunun qoşunları Canqarın sarayını mühasirəyə aldıqda Honqor öz fəvqəl gücü ilə sarayın müdafiəsində durur:

*“O vaxt o kərişdə sığa biləcəək qədər sürətlə uça bilən
Ox topladı, onları bir dəfədə buraxır və bir dəfədə səksən min adamı yerə
səriridi.*

Bir dəfədə yüzlərlə alayların başını bədənindən ayırırdılar” [23, s.283].

Dastanlarda qəhrəmanın, igidin gücünün-qüvvətinin olduğundan da artıq təsvir edilməsi ənənəvi olaraq hər iki dastanda görülməkdədir. “Koroğlu” eposunda igidlərin şücaəti, zəhmi və qüvvəsi nəzm parçalarında öz ifadəsini tapmışdır.

*“...Misir, İstanbul, Şam tamam yerisə,
Tək qabaqda duran qoç Koroğludur” [65, s.89] .*

Dastanda Koroğlunun mübarizliyi, tərifəlayiq olan igidliyi təsvir olunmuşdur. “Koroğlunun xarakterik cəhətləri, xüsusən də igidliyi və mübarizliyi çoxsaylı mübaliğələr kontekstində məharətlə yaradılıb” [48, s.240]. Dastanın “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Dəmirçioğlu Qara pəhləvanın meydanında cəsərət və mərdliyini dilə gətirir:

*“Mənəm şiri-nər tək meydanda gəzən,
Xışm ilə düşmənin bağrını əzən,
Tülək tərlən kimi havada süzən,
Sonra yaxan keçər ələ, pəhlivan!” [65, s.119]*

Monqol eposunda bəhadırların qəhrəmanlıqlarının nəsildən-nəsilə ötürülməsi motivi izlənilir. Canqar öz oğlu Şovşura məsləhətində deyir: “Oğul atadan gəlir ki, vətənə güvənli, dayaq ola bilsin. Oğlum bil ki, Bumbanın sənə ehtiyacı var” [23, s.296]. Şovşur artıq üç yaşında düşmən qoşununa hücum edir, zadəganlarla döyüşür. Eposun yeddinci boyunda Xoşun Ulan, Xara Cılqan, Alya Şonhor adlı üç uşağın təmsalında kalmık xalqının mübarizliyinə xas olan bu cəhət yenidən öz əksini tapır [23, s.179]. Bumbada öyüd və nəsihətlərlə, igidlik ruhu ilə böyüyən uşaqlar üçün əsas əməl, şübhəsiz, vətənpərvərlik hisslərinin qorunub saxlanmasıdır. Üç cəsərətli uşaq öz istəkləri ilə Badmin Ulan kimi bir yenilməz pəhləvanla döyüşə girmək üçün səfərə çıxır. Onlar ağsaqqal, böyük döyüşçü kahin Altan Tsedjinin nəsihətlərini yerinə yetirərək hər cür

maneələrdən keçir və Canqara düşmən olan Badmin Ulanla döyüşdən zəfərlə qayıdır.

Dastan bahadırlarının xanlarla mübarizəsinin geniş əksini tapdığı boylardan biri “Ağsaqqal (Qoca) Bahadır Sanalın şücaətləri” olan boydur [23, s.104]. Bütün aləmin hakimi olan Canqar pəhləvan Sanal Bahadırı düşmənləri olan Zarin Zan Tayşa üzərinə göndərir. Əmin-amanlıq ölkəsinin hökmdarı olan Canqar düşmənlərlə mübarizədə də barışın, sülhün tərəfdarıdır. Honqoru düşməni Zarin Zan Tayşanın yanına yollayarkən adil hökmdar deyir:

*“Barış istəsə sülhə tabe ol,
Hərb istəsə müharibəni qəbul et!”* [23, s.105]

Eposun digər “Al Aslan Ulan Honqorun necə evlənməsi” boyunda bahadır Honqor döyüşdüyü pəhləvanla belə ədalətli davranır. Al Honqor döyüşə girdiyi pəhləvandan son arzusunu soruşur:

*“Döyüşdə məğlub olan tərəf,
Öz son arzusunu söyləyə bilir.
İndi sən də görüm nə arzu edirsən ?”* [23, s.65]

İgidin mərdliyinə qarşı ədalətli davranmaq motivləri “Koroğlu” dastanında da izlənməkdədir. Koroğlu aman deyənə əl qaldırmır, mərdliklə vuruşan igidi bağışlayır. Bürcü Sultanla döyüşdə qələbə qazansa da ona rəhm edir. Dastanın “Koroğluynan Dəli Həsən” qolunda Dəli Həsənin qorxmazlığı və cəsəreti qarşısında Koroğlu onu əvf edərək dost, qardaş olur, qılıncının altından keçirir [65, s.63].

“Canqar” eposunda bahadırın atının qaçırılması düşmənlə döyüşə girmək üçün yetərli səbəbdir. Dastanın “Duktahulun nəvəsi, Duuçinin oğlu Alya Monhlya böyük Noyon Canqarın on səkkiz min al sarışın rəngli iqdışini (cins atlarını) qaçırması” boyunda [23, s.136] Canqar cins atlarının qaçırılmasını özünə təhqir bilir və bu səbəbdən dastanda qara qüvvələr kimi adı keçən düşmənlərlə döyüşə girməməyi qorxaqlıq sayır. Atının şulmuşlar tərəfindən qaçırılması bahadır üçün üzqaralığı,

şərəfinə və şanına xələldir. Qəhrəman düşmənlə mübarizəyə bəzən təkbətək, lazım olduqda bahadirlarla birgə qalxır. Dastanın sözügedən boyunda Canqar qaçırılan atlarını geri qaytarmaq üçün öz igid Honqoru və döyüşçüləri ilə birgə yola çıxır. Qırx və doqquz günlük mübarizədən sonra on səkkiz min atını geri qaytarır.

“Koroğlu” dastanında “Həmzənin Qıratı aparması” [65, s.165] qolu məzmun etibarilə monqol eposu ilə səsleşməkdədir. Qoç Koroğlunun gücünə güc qatan, onu daha da hünərli edən Qırat xanları, paşaları öz əzəməti ilə qorxuya salmışdır. Toqatlı Mahmud paşa Qıratın gətirilməsi qarşılığında çoxlu vədlər vermişdir. Koroğlu Keçəl Həmzə tərəfindən qaçırılan atını geri qaytarmaq üçün yaraqlanıb Toqata doğru davaya gedir. Mahmud paşanın qoşunu ilə döyüşən Koroğlu Qıratın belində Çənlibelə qayıdır.

“Koroğlu” dastanı və monqol eposu igidlik, mərdlik və cəsəret motivləri ilə zəngindir. “Canqar” dastanında əsas qəhrəman Canqar və onun altı min on iki bahadırının apardığı mübarizə türk eposunda Koroğlunun və yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlinin verdiyi savaşılarla yaxından səsleşməkdədir.

Qəhrəmalıq dastanları xalqın tarixi keçmişini əks etdirməklə yanaşı, qədim mifoloji təsəvvürləri özündə qoruyub saxlayan zəngin ədəbi-tarixi qaynaqlardır. Türk və monqol xalqının mifoloji baxış sistemində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə yanaşı oxşar cəhətlər də vardır. Monqol folklorunun ən zəngin örnəklərindən olan qəhrəmanlıq dastanları özündə ənənəvi olaraq mifoloji, sehrli qüvvələrin iştirak etdiyi hadisə və əhvalatları birləşdirir. Tədqiqata cəlb olunan “Canqar” dastanında çox sayda mifoloji süjet və motivlər yer almaqdadır. Mifoloji dünyagörüşün izləri “Canqar” dastanında həm qəhrəmanların düşmənlərlə mübarizəsində, həm də baş verən hadisələrdə sehrli, fəvqəladə və mistik ünsürlərlə bağlıdır. “Canqar” dastanında qəhrəmanların düşmənlərlə mübarizə apardığı yaşı, göstərdiyi güc və qüvvəti müqayisə olunmaz dərəcədə mifik elementlərlə zəngindir. Canqar və Honqor kimi igidlərin mübarizəyə qalxdığı yaşı real olmayacaq dərəcədə az və mistikdir. Qəhrəmanların qeyri-adi bir güclə yeraltı və yerüstü dünyanın mənfi qüvvələrinə qarşı vuruşması, fəvqəladə uğurları, fantastik və mistik dünyagörüşünün məhsuludur.

Monqol eposunda təsvir olunan mifik varlıqlar müsbət və mənfi qüvvələrin

təcəssümüdür. Şər qüvvələrin qaynaşdığı çöllərdə cadu və sehrbazlıq edən qarı, sehrli güclərə malik olan tilsimli şeytanlar mənfi obrazları təmsil etməkdədir. Əksinə qəhrəmanın yeraltı dünyadan xilas olmağına yol göstərən pəri qızı, qəhrəmanın arzularını gerçəkləşdirən Çindamani tilsimi, qəhrəmanın həyata dönməsinə kömək edən qu quşu müsbət mistik qüvvələrdir. Mifoloji dünyagörüşünə bağlı olaraq dastanda qəhrəmanlara qarşı çıxan şər qüvvələr şeytanlar, manqas və şulmuslar adlandırılmaqdadır. Şamanizm inanclarına bağlı olaraq qəbul edilən bu mənfi qüvvələr, manqas və ya canavarlar qəhrəmanın yeraltı dünyada mübarizə apardığı düşmənləridir.

“Canqar” dastanında qəhrəmanlar çətin vəziyyətlərə düşdüyü zaman mistik və sehrli güclərindən istifadə edərək cildini dəyişə bilir, bəzən hiylə işlədərək öz üstünlüyünü ortaya qoyur. Qəhrəmanların malik olduğu fəvqəladə güc mübaligəli biçimdə təsvir edilməklə yanaşı mistik və inanılmazdır bahadırlar düşmənin bir zərbə ilə minlərlə qüvvəsini məhv etməyə qadirdir. Eposda qəhrəmanlar uzun müddətli *“yeddi dəfə yeddi-qırx doqquz gün”* [23, s.72] yata bilir, bir aylıq yolu bir günə qət etməyə qadir olurlar. Bahadırlara həyat toxumu bəxş edən pəri kimi mifik varlıqlar, böyük və nəhəng devlər, sarı qanadlı arıya çevrilən qara buludlar, şər qüvvələr-şeytanlar, insanların arzu və diləklərini yerinə gətirən Çindamani tilsimi özündə mifoloji dünyagörüşün izlərini daşımaqdadır. Monqol mifologiyasında mifik varlıqlar “Canqar” dastanında qəhrəmanın mübarizə apardığı manqaslardır. Dastan qəhrəmanlarının yeraltı dünyada yaşayan manqaslarla mübarizəsi eposun *“Şulmusların qəddar xanı Şara Qyurqunun (gürgünün) məğlub edilməsi”* boyunda öz əksini tapır [23, s.248]. Manqaslar monqol mifologiyasında tək-cə yer üzündə deyil, həm də yeraltı dünyada yaşayan, şeytani xüsusiyyətlərə malik varlıqlardır. Dastanın sözügedən boyunda bahadırların mifik, o biri dünyanın şər qüvvələri ilə mübarizəsi onu eposun digər boylarından fərqləndirən əsas cəhətdir. Folklor janrları arasında dastanlar mifoloji yönü ilə diqqəti daha çox cəlb edir və bu baxımdan mifoloji elementlərin qəhrəmanlıq dastanlarında da öz əksini tapması tez-tez görülən cəhətlərdəndir. C.Bəydilinin qeyd etdiyi kimi, *“mədəni qəhrəmanlardan bəhs edən miflər sonralar sehirli və qeyri-adi nəsnələr ardınca o biri dünyaya yollanan*

qəhrəmanların başına gələnləri anladan sehirli nağılların təşəkkülündə əhəmiyyətli olmuşdur” [21, s.50]. Monqol mifologiyasına aid olan yeraltı dünyanın təsviri və mistik qüvvələrin varlığı dastanda bahadırların mübarizəsində öz əksini tapır. Öz əsasını mistik qaynaqlardan götürən eposun mifologiya ilə sıx bağlılığı dastanın sözügedən boyunda özünü obrazlar sistemində, qəhrəmanların mübarizə apardığı düşmənlərin timsalında və cərəyan edən hadisələrdə göstərməkdədir.

“Canqar” dastanında mifoloji dünyagörüşün izləri qəhrəmanların mifik təsəvvürlərdən meydana gələn düşmənlərlə apardığı mübarizələrdə görülməkdədir. Bahadırların yeraltında, cəhənnəmin yeddinci qatında qarşılaşdıqları, sehirli və fəvqəl gücə malik manqaslar küpəgirən ifritə qarı, üç aylıq körpə, şulma (cadugər – L.N.), tilsimli şeytanlardır. Dastanın on birinci boyunda [23, s.248] yeraltı dünyanın hökmdarı tərəfindən əsir alınan Honqor quru istiliyin hökm sürdüüyü cəhənnəmdə şulmuslar tərəfindən dözülməz əzablara məruz qalır. Hər gün qızmar dəri qamçı ilə on bir min dəfə şallaqlanır. Bu cəhənnəm əzablarına dözən Honqor öz noyonu (Noyon-Monqolustanda dünyəvi feodal və ya Monqol ordusunda yüksək rütbəli başçı – L.N).

Canqar tərəfindən xilas olunur. Öz igid bahadırı Honqoru cəhənnəmin yeddinci qatından xilas etməyə gedən Canqar cadugərlə rastlaşır. Bir neçə dəfə cadugərin hiylələrinə düşən bahadır qılıncıyla tilsimli küpəgirən qarını məhv edir: *“Boqdo o məqamda qılıncı ilə küpəgirən ifritə qarını iki çapdı. Onun yuxarı parçası ox kimi göyə, alt parçası isə torpağın dərin qatına girdi*” [23, s.313]. Qarı təkrar peyda olur, noyon ifritəni və onu əhatə edən yeddi gənci yenidən öldürür. Yerində dərin qatlarında Canqarın şulmuslarla mübarizəsi davam edir. Cəhənnəmin qaranlıq qatlarında yaşayan beşikdəki üç aylıq körpə Canqara gözlənilmədən hücum çəkir [23, s.314]. Körpə bahadırdan intiqam almaq üçün onunla çarpışır. Canqar bu qeyri-adi gücə malik uşaqla iki həftə dincəlmədən vuruşur və nəhayət onu məğlub edərək öldürür. Yeraltı manqaslarla mübarizədə Canqar öz fəvqəl qabiliyyətlərindən istifadə edir. Burhanlara səslənərək qara sehirli yağmur yağdırır və uşağın susuzluğunu aradan qaldırmaq üçün böyük dərya yaradır. Qəhrəmanların ədalətli mübarizəsi cəhənnəm məmləkətində də özünü göstərir. Honqorun yalandan ölüm xəbərini verən

iki qara fikirli uşağı cəzalandırmaq istəyən Canqar, Honqorun istəyi ilə onları əfv edərək bu işdən əl çəkir. Əzab-əziyyətlərlə cəhənnəmin bütün qatlarından keçən bahadırlar nəhayət yer üzünə çıxıb bilirlər.

“Canqar” eposunda kuğular qəhrəmanın dodaqlarına həyat toxumu bəxş edən obrazlar olaraq təsvir edilmişdir. Canqarın nişanlısı Gerenzal isə sehirli qüvvəyə malikdir:

*“Qəfil kuğuya (qu quşuna) dönən (çevrilən) Gerenzal
Çöl üzərində bir dairə çəkib
Ən öndə uçmağa başladı”* [23, s.101].

Monqol eposunda sözügedən motiv “Koroğlu” eposunda yer alan sehirli ünsürlərlə səsleşməkdədir. “Koroğlu” eposunun “Pərizad xanımın Çənlibelə gəlməyi” və “Koroğluynan Bəylər” qolunda sehirli, möcüzəvi, tilsimli elementlər yer almaqdadır. Cəfər paşanın qızı Pərizad xanım cadugərlik məktəbində oxuyur və bu sənətə yiyələnir. Sehri güclərə malik olan Pərizad pələng, dovşan, ilan libasına düşməyi bacarır, quş kimi qanad çalır. İsmi-əzəm duasının oxuyaraq vəhşi heyvanları ətrafına toplayaraq Ağcaquzunu heyrətə salır. Nişanlısı Ağcaquzunu sınamaq üçün cildini dəyişir və öz üstünlüyünü sübut edir. Pərizad xanım həm də öz tilsim və cadusunun gücü ilə Koroğlu və dəlilərini çətin vəziyyətlərə salmağı bacarır. Onların qarşısında cadu edərək ilana çevrilir, ancaq Koroğlu onu insan cildində görür. Dastanın “Koroğluynan Bəylər” qolunda isə Cəlil paşanın qızı Dinməz xanım sehir-cadu bilir və tilsimi ilə Koroğlunu aciz edərək əl-qolunu bağlayır. Koroğlunun Bəyləri özünə dəli aparmaq istəyi Dinməz xanıma məlum olmuşdur. Dinməz xanım oxuduğu tilsimlə Koroğlunu sehirleyib Cəlil paşa üçün zindana saldırır. Eposun sözügedən hər iki qolunda tilsimə salma, cildi dəyişmə, sehir və cadu etmə motivləri görülməkdədir.

“Koroğlu” dastanında Misri qılınc və Qoşabulaq (və ya Köpüklü bulaq) özündə mifik təsəvvürlərin izlərini daşıyan obrazlardır. Çənlibel yurdunda, dağların qoynunda yerləşən Qoşabulağın mifik əlamətləri və insan üzərində möcüzəvi təsirləri

vardır. Eposda bulağın qeyri-adiliyinin təsviri həm də onun əfsanəvi gücə malik olması kimi mənalandırılır. Bulağın əzəməti və köpüklü suyun faydaları dastanda obrazın dilindən ifadə olunmuşdur. Dastanın “Alı kişi” qolunda Həsən paşa tərəfindən gözləri kor edilən Alı kişi dünya işığına həsrət qalır [65, s.49]. Onun işıqlı dünyanı görməsinin tək əlacı Qoşabulaqdadır və bu səbəbdən oğlu Rövşəni həmin möcüzəvi suyun dalınca göndərir. Dağların qoynunda yerləşən bu cüt bulağın köpüklü suyu Alı kişinin gözünün dərmanıdır. Qoşabulağın suyu o zaman faydalıdır ki, yalnız yeddi ildən bir səmada Məğribdən və Məşriqdən gələrək toqquşan parlaq ulduzun təsirindən bulaq aşib-daşır. Alı kişi bu bulağın suyunun faydasını, qeyri-adiliyini bilir və onu oğluna nişan verir: *“Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşığı olar. Özünü də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, pələnglər tük tökər, quşlar qorxusundan qanad salar, dağlar, daşlar titrəyər, atlar, qatırlar dırnaq tökər”* [65, s.57]. Bulağın suyundan içən Koroğlunun nəyəsi uzaq ellərdən duyulur, səsi düşməni vəlvələyə salırdı. İgidin bulaq suyundan qüvvət alan nəyəsi onun Misri qılincına bərabər tutulurdu. Dastanda “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi” qolunda Koroğlunun nəyəsinin gücünü Dəmirçioğlu belə dilə gətirmişdir: *“Mən onun nə qılincından, nə qalxanından, nə əmudundan qorxmuram. Amma deyirlər dava eliyəndə onun bir nəyə çəkməyi var... deyirlər çox dəli nəyədi”* [65, s.108]. Sözügedən əhvalatın nəqlində Koroğlunun nəyəsini eşidən Dəmirçioğlu bu səsin qüvvətiylə özündən gedir. *“Dəryadan (sudan!) sıyrılib çıxan atlara, ildirım parçasından (oddan!) hazırlanmış qılınca və Qoşabulaq suyu ilə cilalanan dəli bir nəyəyə sahib olan Koroğlu”nun gücü bu mifik elementlərin təsirindən birə-beş artmışdır”* [34, s.66]. Bulağın qaynayaraq aşib-daşan köpüklü suyu həm də dirilik suyu kimi mənalandırılmış, çox dərdlərin dərmanı hesab olunmuşdur. Rövşənin içdiyi köpüklü su onun qollarına güc, səsinə qüvvət və şairlik vermişdir. Artıq o basılmaz pəhləvana, yenilməz qəhrəmana çevrilmişdir. *“O köpüyü ki, sən içdin, ondan sənin qollarına qüvvət, özünə də şairlik verildi. Bir də səni səsinə, nəyəyə elə bir qüvvət gələcək ki, İsrafilin suru onun yanında milçək vıziltısı olacaq”* [65, s.58].

Dastanın “Paris nüsxəsi”nin birinci məclisində Rövşən və atası Mirzə Sərraf haqqında nəql olunan əhvalatda da Qoşabulağın təsviri məzmun etibarilə eyni qalmış

və mifik dünyagörüşün izlərini qoruyub saxlamışdır [66, s.13]. “Koroğlu” eposunun müxtəlif variantlarında Qoşabulağın təsviri özündə mifik elementləri və dünyagörüşü əks etdirmiş, qəhrəmanın əsrarəngiz biçimdə güc və qüvvət qazanmasına vəsilə olmuşdur.

“Koroğlu” dastanında mifik görüşlərin izlərini əks etdirən elementlərdən bir də igidin Misri qılıncıdır. Misri qılınca bağlı çox sayda mülahizələr mövcud olmuş, lakin onun təsvirindəki canlılıq və mifoloji elementlər dastanın bütün variantlarında qorunmuşdur. *“Misri qılinc günəşlə, işıqla, ildırımla, odla bağlı mifik səciyyə daşıyır və daha çox antropomorfik Mitr-Misr-Mehrlə əlaqədardır”* [66, s.218]. Dastanda Misri qılınca bağlı nəql olunan əhvalat qılıncın qüvvəti və sarsılmazlığı ilə yanaşı, onun yaranmasında mifik elementlərin varlığını da ortaya çıxarmışdır. Koroğlunun gücünə güc qatan, onu düşmənlə girdiyi savaşıqlarda qoruyan, ona dayaq olan ən əsas vasitələrdən biri onun Misri qılıncıdır. İgid qılıncıyla karvanlar basmış, düşmənlərə qələbə çalmış, qalalar almışdır. Bu qılinc adı bir silah deyil, o, almas kimi parlayır, ay kimi işıq saçır. Rövsənin atası dəmirçidən ildırım parçasından düşən daşdan qılinc hazırlamasını istəmişdir. Alı kişi öz həyat təcrübəsindən bu işıldayan daşın qeyri-adiliyini vaxtında bilir və qılinc hazır olduqda onu Rövsənə verərək söyləyir: *“Bundan sonra bunun adına Misri qılinc deyərsən. Nə qədər ki sən, Qıratın belindəsən, qılinc da sənin belindədi, heç bir düşman sənə bata bilməyəcək”* [65, s.54]. Dastanın başqa bir variantında dəmirçi qılıncı Koroğluya verərək deyir: *“Bu qılıncın malı ildırım daşından, suyu Misxana suyundan, ağzının axarı da Alxar gümüşününün xam tozundandır. Bunun adını Misri qılinc qoydum”* [65, s.30].

Eposda Koroğlu düşmənlə savaşıqan dəlilərinə nişan vermək üçün Misri qılıncına şeir qoşaraq Dəli Mehtəri başa salır və o Misri qılinc sözünü eşitdikdə məsələdən agah olur:

*“İki sərdar bir araya gələndə,
Çağırışurlar çərxiyə gəl olur,
Duman kəsər sür ləkənin gözünü,
Misri qılinc o vaxt əldə dal olur”* [66, s.171].

Misri qılinc ifadəsi dastanda həm də Koroğlunun dəlilərinin silahı kimi ümumi adla da işlənmişdir. Eposun “Qulun qaçması” qolunda [66, s.233] Ələmqulu xanın qoşunu dəlilərin üstünə hücumu gəldikdə Dəmirçioğlu igidləri haylayaraq söyləyir:

*“Misri qılinc alın ələ
Siz o yandan, mən bu yandan!..
Al qanı döndərək selə
Siz o yandan, mən bu yandan!.. [65, s.237].*

Eposun Paris nüsxəsinin sonuncu məclisində isə Koroğlu qocaldığını dilə gətirir, artıq savaşımayacağına və qılincini qınından bir daha çıxarmayacağına and içir: *“Daha Misri qılincimi mıxladıb and içmişəmki, bundan sonra heç kəsin üstünə qılinc çəkməyim”* [65, s.213].

“Koroğlu” eposunda möcüzəvi və əfsanəvi məzmunu bağlı olaraq mifoloji motiv və elementlərin mövcudluğu Qoşabulaq və Misri qılincin təsvir olunduğu hadisələrdə yer almışdır. Dastanda Misri qılinc igidlərin gücünə güc qatan silahı olaraq göstərilmiş, Qoşabulağın suyu Koroğlunun bədəninə qüvvət, yenilməzlik, özünə isə şairlik vermişdir.

Müqayisəyə cəlb olunan “Koroğlu” və “Canqar” dastanları monqol və türk xalqlarının mifoloji dünyagörüşündən irəli gələn mistik inanclarının araşdırılması baxımından zəngin qaynaqlar olmaqla bərabər, mifoloji ünsürlər və obrazlar baxımından yaxından səsləşməkdədir. “Canqar” dastanında bu ünsürlər sehrli varlıqlar olaraq təsvir edilmiş, həmçinin qəhrəmanların mifoloji qüvvələrlə mübarizəsində öz əksini tapmışdır. Qəhrəmanlıq motivləri baxımından zəngin olan “Koroğlu” dastanının “Pərizad Xanım’ın Çənlibelə Gəlməyi”, “Koroğluynan Bəylər” və “Alı Kişi” qolu əfsanəvi və sehrli ünsürləri özündə birləşdirir.

Türk və monqol mifologiyasında qəhrəmanın atı həm də qeyri-adi tərəfləri ilə bilinən, fəvqəl və sehrli güclərə malik olan varlıqlardır. Kalmık xalqının əsrlərlə verdiyi tarixi mübarizədə at hər zaman bahadırın ən yaxın və əvəzolunmaz döyüş yoldaşı olmuşdur. At qəhrəman üçün nəinki döyüş yoldaşı, həm də ona çətin

vəziyyətlərdə yol göstərən sadıq tərəfdaşdır. V.Jirmunski monqol eposunda at obrazını təhlil edərkən yazmışdır: *“Türk və monqol xalqlarının bahadırlıq nağıllarında, köçəri həyat şəraitində sehrlı köməkçi kimi ata xüsusi yer ayrılır. At öz cildini dəyişərək ulduza, quşa və ya milçəyə çevrilə bilir; xalq nağıllarının estetik qaydalarına uyğun olaraq, silkələnib balaca ayğıra, “cılız, qozbel dayçaya” dönür. O, ölmüş qəhrəmanı dirilik suyu ilə dirildir və ya quyruğunun bir tükünü yetmiş sajen dərinlikdə quyuya sallayaraq onu yeraltı qaranlıqdan dartıb çıxarır”* [61, s.27].

“Canqar” eposunda hər bir canlının müqəddəs olduğu Bumba ölkəsində at həm də xüsusi məna daşıyan varlıqdır. Canqarın Aranzalı, Al Aslan Honqorun Otsola Keke, Altan Tsedjinin Kula və başqa bahadırların atının timsalında bu obrazlar dostluq, vəfa rəmzidir. Koroğlunun Qıratı kimi Canqarla birlikdə çarpışmalarda iştirak edən Aranzal onu dəfələrlə döyüş meydanından yaralı vəziyyətdə xilas etmişdir.

*“Ön və arxa ayaqlarını atanda
O, iki günlük məsafə qət edirdi.
Öz köksü ilə qaçdığı zaman
Qara torpağa dəyən çənəsini qoltuqlayırdı”* [23, s.47].

Aranzal nəfəsi ilə otlar ikiye bölərdi. Canqarın atı insan kimi danışa bilir, sahibinə məsləhətlər verir, ona çətin vəziyyətlərdə yol göstərir. Atın cildini dəyişərək müxtəlif varlıqlara çevrilməsi dastanda obrazın ikiləşməsi kimi özünü göstərir. Al-Honqorun atı Otsolo Kekə “kiçik toy quşu kimi uçandır” [23, s.58]. Honqorun qır atı onun döyüş meydanında məğlub olmasını qəbul etməyərək insan kimi danışır:

*“Bu on səkkiz cəsarətli ilində
Sən bir kişi olmağı qərara aldın.
Fəqət düşməni uzaqdan görüncə
Qorxaq olmaqdan qorxmursanmı?”* [23, s.56].

Dastanın doqquzuncu boyunda [23, s.212] Mingyanın Türk xanının ilxısını

qaçırmasından bəhs olunarkən türk atlarının əzəmətinin mədh olunması diqqətəlayidir:

“Türk əsilzadələri belə ata dəyər verə bilirdilər.

O bir gün ərzində çox aylı bir yol qət edə bilir” [23, s.223].

Türk qəhrəmanlıq dastanlarının mahiyyəti etibarilə igidlərin ən yaxın silahdaşı və döyüş yoldaşlarından biri onun atı olmuşdur. Qəhrəmanın düşmənlə apardığı savaflarda at həm də onu çətin vəziyyətlərdən çıxaran sadıq döyüşçüsüdür. Qırat və Dürat, Qaragöz, Alapaça, Ərəbat, Sürdat kimi atlar qəhrəmanın döyüş meydanında birgə çarpışdığı sədaqətli silahdaşlarıdır. Dastanda Koroğlunun dəlilləri at minməkdə ustadırlar. *“Eyvaz xan Düratın, Şamlı bəy Bozqarın, Cinli Mehdi Qarasənilin, Həsən bəy Aşqardorun, Dəli Həsən Haçadilin, Sırt Yusif Köhlənşirin, İsabalı Qəmərdayın, Dəli Çovdar Əltərpənməzin bir göz qırpımında qondular yəhərin qaşına” [65, s.289].* “Koroğlu” dastanında təsvir olunan Qırat və Dürat Çənlibelin ən məşhur atlarındandır. Hər iki at bir çox sınaqlardan çıxmış, Qıratın şöhrəti nəinki Çənlibeldə, həm də qonşu ölkələrdə yayılmışdır. Koroğlu səfərlərinə Qıratla gedir, döyüş meydanında Misri qılıncla bərabər, Qırat onun əsas dayağıdır. Dastanın “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda Koroğlu Həmzəyə üzünü tutaraq “At igidin dayağıdır” söyləyir:

“Həmzə, atı yaxşı saxla,

At iyidin qardaşıdı.

Gündə muğayət ol yoxla

At igidin qardaşıdır” [65, s.172].

Türk qəhrəmanlıq dastanlarında böyük önəm daşıyan at motivi həm də mifoloji ünsürlərə malik varlıqlar olaraq təsvir olunmuşdur. Alı kişi Qırat və Düratın fəvqəladə və qeyri-adi gücə malik atlar olacağını öncədən bilir. Dürat və Qırat çaydan çıxan bir ayğırdan doğulmuş və qırx gün insan gözündən uzaq qaranlıq axurda bəslənmişdir. Qıratın mifik əlamətliyindən biri onun qanadlı olaraq təsvir edilməsidir. Dastanın Paris nüsxəsində Alı kişi atın üzərinə işıq düşdüyünü bilərək

Qıratın uçmaqdan məhrum olduğunu söyləyir. *“Bu “uçan at” əlaməti Türk inanclarında atların göy mənşəli olduğunu göstərir”* [136, s.220]. Ancaq Qırat tayı-bərabəri olmayan, ildırım sürətli bir at olaraq yetişdirilmişdir. Qırat həm də Koroğlunun ən dəyərli sərvəti, onu məğlubedilməz və sıxıntılardan xilas edən sirdəşidir. Düşmənin yaxınlaşdığını hiss edən Qırat yerində qərar tuta bilmir: *“Qırat əvvəlcə bərkdən kişnədi, sonra ayaqlarını yerə döydü, indi isə ağzı köpüklənib, dırnaqları ilə yeri qazmağa başladı”* [66, s.77]. Koroğlu Qıratın bu əlamətlərini görəndə düşmənin gəldiyindən agah olur və tədbirli davranır. Dastanda Koroğlu Qıratın dəyərinin qiymətsiz olduğunu Həməzəyə belə təsvir edir:

*“Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə
Səksən min xəzinə pula da vermə!”* [65, s.171]

Eposda Qırat igidin ən yaxın köməkçisi, ona sədaqətlə bağlı olan döyüş yoldaşdır. Koroğlu bütün güc və qüvvətini Qıratdan almışdır. Dastanda Qırat qeyri-adiliyi və əfsanəvi fəvqəl gücü ilə digər atlardan fərqli biçimdə təsvir olunmuşdur. “Canqar” və “Koroğlu” dastanlarında qəhrəmanın atı dostluq, vəfadarlıq rəmzi olmaqla bərabər, mistik və fəvqəladə gücə sahib olan sehrli varlıqlardır. “Canqar” dastanında əsas qəhrəman Canqarın Aranzalı, Honqorun Otsolo Keke atı, “Koroğlu” da Qırat qəhrəmanın döyüş meydanındakı ən yaxın silahdaşı və qoruyucusudur. Dastanda bədii cizgilərlə təsvir olunan atlar gözəlliyi, cəsarəti, sürəti, gücü ilə əvəzolunmazdır. Bu atların mifik özəlliyi təkcə görkəmi ilə deyil, həm də sehrli güclərinə bağlı olaraq cildini dəyişməsində, uça bilməsindədir. “Koroğlu” dastanının “Alı kişi” qolunda da “uçan at” motivi görülməkdədir.

Monqol dastan yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan “Canqar” eposu kalmık xalqının vətənpərvərliyinin və mübarizliyinin əks olunduğu ən dəyərli örnəklərdəndir. “Canqar” dastanının təhlil olunması kalmık xalqının tarixi keçmişinin, adət-ənənələrinin, məişət və sosial həyatla bağlı təsəvvürlərinin öyrənilməsi baxımından

çox zəngin mənbədir. Doğma məmləkətin bütövlüyü, azad və firavanlıq içərisində yaşamaq Bumba xalqının daimi, əvəzolunmaz arzusudur. Başda Canqar olmaqla bahadirların yeganə amalı Bumba ölkəsinin əbədi və sarsılmaz müstəqilliyin qorunub saxlanmasıdır. Məhz bu amal dastan qəhrəmanlarının düşmənlərə qarşı əbədi mübarizəsinə xidmət edir. Al Honqor, Altan Tsedji bu məqsədlə döyüşən bahadirlara başçılıq edən pəhləvanlardır.

“Canqar” və “Koroğlu” eposunda qəhrəmanların düşmənlərlə mübarizəsi dastan boyunca təkbətək və bahadirların birgə mübarizəsi şəklində təsvir edilmişdir. Bu mübarizə dastanının əsas qəhrəmanı və onun igidlərinin müxtəlif məqsədlər uğrunda apardığı çarpışmalardır. Tarixlə səsleşən biçimdə təsvir olunan hadisələrdə qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik motivləri izlənməkdədir. Qəhrəmanlıq dastanlarının bütün səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirən türk və monqol eposu mövzu və məzmunu, ideyası, obrazların xüsusiyyətləri, məişət həyatının təsviri və motivləri baxımından yaxından səsleşməkdədir.

Qeyd edilməlidir ki, tədqiqat işinin bu fəslindəki əsas müddəalar ölkə daxilində və xaricində müxtəlif elmi jurnallarda və konfrans materiallarında çap olunmuş elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır [96; 142; 167;168].

II FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MONQOL MÖVZUSU

2.1. XIII-XIV əsrlər Hülakülər dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatında bədii əksi

Azərbaycan tarixi keşməkeşli və ağır ictimai-siyasi hadisələrə, o cümlədən Xarəzmşahlar, monqollar və Teymurilərin hökmranlığına şahidlik etmişdir. XIII yüzillik Azərbaycan tarixində yeni mərhələnin, qüdrətli Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin (1256-1357) yaranması ilə yaddaqalandır. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixinin bu ziddiyyətli siyasi dönəmi ictimai-mədəni həyata, ədəbiyyata təsirsiz ötürməmiş, lakin çətin şəraitə baxmayaraq, elm və mədəniyyət sahəsi inkişafdan qalmamışdır. Əsası Böyük Monqol İmperiyasının qurucusu Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) tərəfindən qoyulan Elxanilər dövləti bir əsr boyunca Azərbaycanda hökmranlıq etmişdir. Beşinci monqol ulusu Hülakü xanın hakimiyyəti illərində Elxanilər (Hülakülər) Yaxın Şərqdə söz sahibi olan qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdir. Siyasi xadim Fəzlullah Rəşidəddinin “Came-ət təvarix” əsərində göstərilmişdir ki, Hülakülər imperiyası bərqərar olduqdan sonra Azərbaycan yeni qurulan səltənətin siyasi mərkəzi olmaqla bərabər, həm də dövlət xəzinəsinin sərvətləri burada mühafizə olunmuşdur [159, s.47].

XII-XIII yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan Yaxın və Orta Şərfin seçilən mədəni, iqtisadi mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə elm və müxtəlif sənət sahələrinə göstərilən dəyər, həmçinin şair və alimlərin yüksək qiymətləndirilməsi dirçəliş və İntibah dövrünə ən böyük töhfə idi. Atabəylər dövlətindən etibarən Hülakülər dövründə Azərbaycanın mühüm mədəniyyət və elm ocaqlarından hesab olunan Marağa və Təbrizin həm də paytaxta çevrilməsi bu şəhərlərin hərtərəfli inkişafına təkan vermişdir. *“XII-XV yüzillərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini xarakterizə etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan*

mədəniyyəti ümumən yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Baxmayaraq ki, monqol basqınları və talanları mədəniyyətə də ağır zərbələr vurmuşdu. Bu, inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biri Azərbaycanda “Atabəylər” və “Şirvanşahlar” kimi möhkəm siyasi təsisatların yaranması, eləcə də Azərbaycanın Hülakilər dövlətinin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı idi” [44, s.321]. Sarsılan, çətin və keşməkeşli siyasi vəziyyətə, inkhisar əhval-ruhiyyəsinə baxmayaraq, ictimai-mədəni həyatın bütün sahələri zamanəsinə görə inkişafdan geri qalmamışdır. Mədrəsə və məktəblərdə, həmçinin böyük elm ocaqlarında süryani, ərəb və fars dillərində tədris olunan əxlaq, nücum, tibb, dini-hüquq elmləri, məntiq və təbiət elmləri maariflənməyə xidmət edirdi. İncəsənətin bir çox sahələri diqqətdən kənar qalmamış, Şərq ölkələrindən bəhrələnmə ilə genişlənmişdir. Elxanilər dövlətinin mərkəzi Azərbaycan, paytaxtı isə Marağa və Təbriz şəhərləri olmuş, zamanla yüksəlişə doğru gedən şəhərlərdə sabitlik bərqərar olmuşdur. “Bu dövrdə Azərbaycanda məşhur olan mədrəsələr içərisində Təbrizdə “Qazaniyyə”, “Fələkiyyə”, “Şeyx Kəmaləddin Xocandi”, “Dəməşqiyyə”, “Qazi Şeyx Əli”, “Məqsudiyyə”, “Müzəfəriyyə”, “Nəsriyyə”, Şənbi Qazanda “Şəfeiyə”, “Hənəfiyyə”, Bakıda “Şah məscidi”nin mədrəsəsi və başqalarını nümunə göstərmək olar” [1, s.19].

XIV əsr Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bir dövrdə mühüm elm və təhsil ocağı kimi Təbriz mədrəsələrinin tərifi və təsviri dövrünün ən qabaqcıl alimi və mütəfəkkiri olan Marağalı Əvhədi poeziyasında görülməkdədir. Şair məşhur “Cami-cəm” məsnəvisində Təbriz mədrəsəsini “Məmur saray”ı təsvir edərək elm ocaqlarına verdiyi böyük dəyəri qürurla ifadə edir. Təbrizin gün-gündən artan şöhrət və inkişafını Bağdaddan geri saymayan şair onu yeni mədəniyyət beşiyi kimi təsvir edir.

“Cüneydi, Bağdadı, nə edirsən yad?!

Budur, bu Cüneydin, bax bu da Bağdad!” [79, s.27].

XIII-XIV əsrlərin digər aparıcı elm mərkəzlərindən biri olan Marağa rəsədxanası monqol xanı Hülakü xanın göstərişi ilə tikilmişdir. Hülakü xanın hakimiyyəti dövründə müsəlman intibahı öz tərəqqi dövrünü yaşamış, elmin müxtəlif

sahələri, o cümlədən ictimai-sosial vəziyyət öz inkişafı ilə ön plana çıxmışdır. Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” (“Qızılgül bağçası”) əsərində “xan” titulinin monqol sözü olduğunu, fars dilinə də monqol dilindən keçdiyini vurğulamışdır. Həmçinin Hülakü xanın şəxsiyyətinə bəslədiyi rəğbət hissini dilə gətirmişdir: *“Onun amansız və sərt təbiətində bir çox nəcib keyfiyyətlər vardı. O, sevgi ilə elmə və incəsənətə hamilik edirdi, aralarında onun Təbrizdə öz möhtəşəmliyi ilə seçilən iqamətgahının da olduğu xeyli sayda gözəl tikililər ucaltmışdı. Öz elmi ilə şöhrət qazanmış və bu qüdrətli hökmdarın iradəsilə Marağada rəsədxana inşa etdirmişdi”* [150, s.74]. Monqol hökmdarı Hülakü xanın əmri və fərmanları ilə çox sayda abadlıq işləri aparılmış, elm və mədəni sahələrə diqqət artırılmışdır.

Ağababa Rzayevin “Nəsirəddin Tusi” adlı kitabında Hülakü xanın Marağa rəsədxanasının tikilişinə və qısa müddətdə ərsəyə gəlməsinə böyük maraq göstərdiyi görülməkdədir [110, s.212]. Bu maarifpərvər xidmətlər monqol hökmdarının elmə verdiyi yüksək dəyərin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Elmin, mədəniyyətin inkişafına dəstək verən Hülakü xan miqyasına görə çox böyük olan Marağa rəsədxanasını vəziri, görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) xahişi ilə tikdirmişdir. 1271-ci ildə fəaliyyətə başlayan, astronomiya elmi ilə bağlı çox sayda yeniliklərin qeydə alındığı bu nəhəng və müasir tədqiqat kompleksində yeni kəşflər edilmişdir. *“Eyni zamanda burada dünyanın bir çox məmləkətlərindən gələn alimlər (Dəməşqdən Müvəidəddin Ordini, Mosuldan Fəxrəddin Marağayini, Tiflisdən Fəxrəddin İxlatini, Qəzvindən Nəcməddin Dəbiranini, Buxaradan Cəmaləddin əz-Zeydi Buxari, Çindən Fao Mun-çi, Monqolustandan İsa Monqol, Hindistandan Kəmaləddin Əflatun əl-Xindi, Xristianlığı qəbul etmiş Yəhudi Yuhanna Qriqori Əbül Fərəc Hebraus və digərləri) birgə çalışmış, bəziləri isə (Çinli Fao Mun-çi və başqaları) öyrəndikləri bilikləri öz ölkələrində tətbiq etmişlər”* [44, s.215].

Ensiklopedik alim, Şərqin böyük dühası Xacə Məhəmməd Nəsirəddin Tusi Hülakülər zamanında dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda yaradıcılığı dövründə ona böyük şöhrət qazandıran əsərlərini qələmə almışdır. Hüquq, fəlsəfə, ilahiyyat, tarix, astronomiya kimi elmin müxtəlif sahələrinə dair

“Əxlaqi-nasir”, “Biliklərə yiyələnməyin əsasları”, “Zic Elxani”, “Təhriri Əqidis”, “Şərhül işarət”, “Övsafül-əşraf” kimi mükəmməl əsərlər ərsəyə gətirən mütəfəkkirin bəzi mənbələrdə 200-ə yaxın əsərinin olduğu qeyd olunur.

Nəsirəddin Tusinin riyaziyyat və nücum elmlərinə aid qələmə aldığı iki irihəcmli əsərindən biri olan “Zic Elxani” (digər əsəri “Astronomiya barədə təlimə dair otuz il”) astronomiyaya dair qiymətli bilikləri, həmçinin elxanilərin təqvim cədvəlini özündə əks etdirir. “Zic Elxani” (“Elxani astronomik cədvəlləri”) əsəri 1265-1282-ci illərdə Marağa rəsədxanasında monqol xanı Əbəkə xan üçün tərtib edilmişdir. Nəsirəddin Tusi “Zic Elxani” əsərinin üzünün köçürülməsini İbn əl-Füvatiyə həvalə etmişdir. Dünyanın çox sayda elmi kitabxanalarında nüsxəsi qorunub saxlanan əsərdə 1700 illik astronomik müşahidələr öz əksini tapmışdır. XIII əsr astronomiya elminə böyük töhvə verən alim “Zic Elxani” əsərində 256 şəhərin coğrafi koordinatının cədvəlini vermiş, həmçinin Ay və Günəşin tutulması, ulduzların hərəkəti böyük dəqiqliklə hesablanmışdır. Planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri və sutkalıq orta hərəkəti dəqiq təyin olunmuşdur.

Dörd kitabdan ibarət olan əsərin birinci kitabında türk, yunan, çin, yəhudi xalqlarının təqvim nəzəriyyələri öz əksini tapmış, həmçinin Günəşin Yer ətrafında hərəkəti tədqiq olunaraq əldə olunan nəticələr elxanilərin təqvim cədvəlləri adı altında toplanmışdır. Ulduzların yerləşməsi və koordinatları haqqında müfəssəl məlumat verən ikinci kitabda ulduzların ekliptik koordinatlar üzrə yerləşməsi və presesiya hadisəsi elmi əsaslarla təhlil edilmişdir. Astrologiya məsələlərinin öz həllini tapdığı üçüncü və dördüncü kitablarda astronomik müşahidələrin mükəmməl ümumiləşdirməsi təqdim olunmuşdur. Astronomiya ilə yanaşı, coğrafi və riyazi cədvəllərin yer aldığı əsər dəqiq hesablamaların aparılmasına və koordinatların təyininə imkan vermişdir. Görkəmli alimin uzun illər Səmərqənd və Marağa rəsədxanalarında apardığı elmi müşahidələri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən təqdir olunmuş, xüsusilə Uluq bəy tərəfindən davam etdirilmişdir.

Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri”, “Əqaidi-müfid”, “Kitabi Mədarik”, “Dər mərifətə-təqvim”, “Təlimül-mütəəllim”, “Övsafül-Əşraf” kimi əsərlərində əqli tərbiyənin əhəmiyyətindən bəhs edərək müsbət insani keyfiyyətlərin müdriklik

fəlsəfəsinə xidmət etdiyini dilə gətirmişdir. İnsanın hal və hərəkətlərini, davranışını tənzimləyən əql onun kamil bir varlıq tək ucalmasına xidmət edirsə, əksinə düşüncəsizliyi və əqilsizliyi onu çıxılmaz, ağır vəziyyətə düşür edər. Əqlin tərbiyə edilməsi və inkişafı N.Tusinin bu silsilədən olan əsərlərinin başlıca qayəsi olmaqla bərabər, onun mütərəqqi ideyalarının əksidir. Bu silsilədən olan “Övsəful-əşraf” (“Şərəfət sahiblərinin vəsfi”) [121] əsəri teologiya elminə dair biliklərin məcmusu kimi alimin elmi, irfani, fəlsəfi və əxlaqi görüşlərinin ifadəsidir.

Nəsirəddin Tusi “Övsəful-əşraf” əsərini Elxani hökmdarı Abaqa xanın vəziri Sahib Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyninin adına ithaf etmişdir. Risalənin Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyniyə həsr olunduğu əsərin müqəddiməsində öz təsdiqini tapmaqdadır: *“Nəhayət Yer üzünün padşahı, aləmin buyruqçusu, qılincın və qələmin valisi, ərəbin və əcəmin böyüklərinin müqtədasi, haqqın və dinin günəşi, islamın və müsəlmanların şökəti, aləmlərin məliki, məmləkətlərin divanının sahibi, əşraf və əyanın iftixarı, ədl və ehsanın məzhəri, cahanın əfzəl və əkməli, İranın pənah və ümid qapısı, övliyələrin sevimlisi, xoşbəxtlik sahibi Muhəmməd bin Əl-Cüveyninin kəsərli işarəsi həmin fikrin həyata keçməsinə səbəb oldu... O böyük zatın əmrinə baş əyərək və fərmanına itaət edərək həmin həqiqətlərin şərhindən və fikirlərin zikrindən ibarət neçə bab bu müxtəsər risalədə qələmə aldı”* [122, s.17-18]. Hülakülər dövlətində təhsilə və elmə xüsusi diqqətin nəticəsi kimi Elxanilər sarayında yüksək mənəb və nüfuz sahibi olan baş vəzir Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyninin həyata keçirdiyi maarifpərvər tədbirlər elm sahəsində öz bəhrəsini vermişdir [90, s.267]. Tarixdə “Cüveyni-Vəzir” adı ilə tanınan Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni 22 il ərzində dövlət xadimi vəzifəsini icra etməklə bərabər ədəbiyyata böyük maraq göstərmiş, eyni zamanda, şair, alim kimi tanınmışdır.

XIII əsrin nəsr nümunəsi “Övsəful-əşraf” irfani risaləsi tanınmış tədqiqatçı alimlər tərəfindən araşdırılmış, həmçinin bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Əsərin müqəddiməsinə əsaslanaraq söyləmək mümkündür ki, N.Tusi sözügedən risaləni öz fəlsəfi traktatı “Əxlaqi-nasiri” əsərindən sonra qələmə almışdır. Lakin əsərin yazılma tarixi haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat olmadığı üçün onun monqol hakimiyyəti dövrünə, Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyninin vəzirlik xidməti

dönəminə təsadüf etdiyi ən böyük ehtimaldır. Ədib, həmçinin xeyli zaman həqiqət aşıqları və təriqət yolçularının qanunlarını şərh edən bir risaləni ərsəyə gətirmək fikri haqqında düşündüyünü dilə gətirmişdir.

Nəsirəddin Tusi risaləni qələmə alarkən geniş dünyagörüşünü ortaya qoymuş və əsərdəki bütün məsələlərin hərtərəfli həllinə çalışmışdır. Bu məsələlərin həlli risalədə altı babda şərh edilmiş, bütün bablar beş fəsilə ayrılsa da altıncı bab yalnız bir fəsilə bölünmüşdür. O, əsərin hər bir babında Qurani Kərim ayələrindən, o cümlədən hədis və rəvayətlərdən nümunələr gətirərək öz fikirlərini müfəssəl açıqlamış, kamil insanın mütləq mənada Allaha sığınıb pənah gətirərək bütünləşdiyi və ideala çevrildiyi fikrini müdafiə etmişdir.

“Övsəful-əşraf” risaləsi seyri-süluk mərhələlərini, təriqət və şəriətin bir-birinə bağlılığını, həmçinin süluk yoluna qədəm qoyan təriqət əhlinin, sufi və ariflərin, süluk əhlinin diqqət etməsi lazım olan müddəaları əks etdirir. İman, səbat, sidq, niyyət, inabət (tövbə), dinin bir çox başqa şərtləri, onların mərtəbələri və nişanələri əsərdə öz şərhini tapmış, risalənin məzmunu Qurandan nümunə gətirilən hədislərlə zənginləşdirilmişdir: *“Allah-taala buyurur: “İman gətirib imanlarını zülmə qatışdırmayanlar əmin-amanlıqdadırlar. Haqq yola yönəlmişlər də onlardır!”* [122, s.24]. Dövrünün təhsil və tərbiyə məsələlərini daima diqqətdə saxlayan şair nəfsin tərbiyə edilməsi, tövbənin əldə olunmasının yolları, iradənin yönəldilməsi və başqa bu kimi məsələləri “Zahidlərdən biri haqqında hekayət”, “Səbir haqqında bir hekayət” kimi rəvayətlərdə işıqlandırmışdır. Kamil insanın davranışlarında tərbiyənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək həm də onu inkişaf etdirməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir. Ədib murada qovuşmağa gedən yolun iradə və qüdrətdə kəşfiyyatı ifadə edərək insanın şəxsi iradəsini muradı ilə eyniləşdirir. Məhəbbət haqqında filosofların və zövq əhlinin nəzəri fikirlərini qarşılıqlı müqayisə şəklində izah edən N.Tusi o qənaətdədir ki, məhəbbətin hədləri fəna və təslimdir, təriqət əhlinin məhəbbəti əsas Allaha yönəlməlidir.

Nəsirəddin Tusinin dini maariflənmə üçün çox böyük önəm daşıyan “Övsəful-əşraf” irfani risaləsi onun sufiyanə və fəlsəfi fikirlərinin məcmusudur. Əsərdə təsəvvüf və irfan elminin incəliklərini təhlil edən ədibin öz həyat düşüncələri və irfani

meylləri görülməkdədir.

XIII yüzillik Elxanilərin Azərbaycanda hökmranlığı dövründə Şərqi alim və sənətkarlarının toplandığı Yaxın və Orta Şərqi ən böyük elm-təhsil mərkəzi Təbrizin “Rəb-ər Rəşid” kompleksi Sultan Mahmud Qazan xanın (1295-1304) vəziri, tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) söyləri nəticəsində yaradılmışdır. Nəsirəddin Tusidən sonra Elxanilərin saray həkimi və baş vəziri olmuş görkəmli şəxsiyyət və siyasətçi Fəzlullah Rəşidəddin elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Dövlət xadiminin XIII-XIV əsr Azərbaycan mədəniyyətinə ən böyük töhfələrindən biri maarifpərvər və savadlı kadrların yetişdirilməsinə göstərdiyi xüsusi diqqət olmuşdur. *“Rəşidəddin öz qulamlarının savadlanması ilə maraqlanır, onları müxtəlif sənət və peşələrə yiyələnməyə cəlb edirdi. Dar-üş-şafada işləyən göz həkimi, cərrah və sınıqçıların hər birinə öz qulamlarından 5 nəfər təhkim etmişdi ki, müvafiq ixtisasları öyrənsinlər”* [102, s.58]. Akademiya tipli bu darülfünun yerli və müxtəlif Şərqi ölkələrindən gələn tələbələrin təhsil ocağı olmuş, azərbaycanlı tələbələr əsasən “Rəb-ər Rəşid” də, digər ölkələrdən gələnlər isə Təbrizdə yerləşdirilmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın bir sıra şəhərləri, xüsusilə, Marağa və Təbriz Yaxın və Orta Şərqi nüfuzlu elm-təhsil ocaqları kimi tanınmışdır. Bütünlükdə Şərqi ölkələrinə səs salmış bu təhsil kompleksini İran tarixçisi Xondəmir Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni belə təsvir etmişdir: *“Bu şəhərcik Rəşidəddinin səyi və xidməti nəticəsində monqol hökmdarının əmri ilə tikilmişdir. Burada 7 minə qədər tələbə oxuyurmuş; kitabxanasında 60 mindən artıq kitab varmış. Burada İran, Hindistan, Çin, İraq, Suriya və Misirdən çağırılmış yüzlərcə alimlər tələbələrə tibbdən tutmuş he'yət və rəssamlıq elminə qədər tədris edirmişlər”* [19, s.7]. Şərqi intibah mədəniyyəti mərkəzinə çevrilən “Rəb-ər Rəşid” şəhərciyi Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra dövrünün ən nüfuzlu təhsil ocağı hesab olunurdu.

Azərbaycanda monqol əsarəti dövründə saray şeiri öz əvvəlki qüdrətini itirmişdir. XII əsrdə əsas poeziya dili olan farsdilli şeir ənənəsi XIII-XIV yüzillikdə tədricən türkdilli ədəbiyyatla əvəzlənmişdir. *“XIII yüzillikdə cəmi bir əsr ərzində İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsir Bakuinin, Hümam Təbrizinin şeirləri, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”*

poeması, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi kimi Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda yaranmış bədii əsərlər farsdilli poeziyanı arxa plana keçirmişdir. Anadilli şeir orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bədii ifadə vasitəsi mövqeyinə qalxmışdır. Bu mərhələdə poeziyada bədii əsərlərin hansı dillə yazılması baxımından müəyyən dərəcədə hələ də iki hakimliyyətlik özünü göstərsə də, anadilli poeziya hakim mövqedə olmuşdur” [51, s.186].

Bu dövrdə Azərbaycan şeiri yeni-yeni keyfiyyətlər qazanaraq öz inkişafında növbəti mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın çoxəsrlik və qədim tarixi ilə bağlı olan zəngin poeziyası həm də Şərq xalqları ilə yaxın təmas nəticəsində ərəb, fars, monqol-tibet folklorundan bəhrələnmişdir. XIII-XIV əsrlər dövrünün ictimai-siyasi tələbinə uyğun olaraq azərbaycanlı şairlər ədəbi dil kimi ərəb və farsca yazıb yaratmışdılar. Bununla bərabər, anadilli poeziyanın görkəmli nümayəndələri lirik şeir müəllifləri kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur. Dərin humanizmin, yüksək insani dəyərlərin və zəngin ideya-bədii xüsusiyyətlərin hakim olduğu bu poetik şeirlər klassik Şərq ədəbiyyatının dəyərli lirik nümunələrindəndir. Ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutan, orta əsrlər dövrünün məhsulu olan bu lirik poeziya nümunələri ədəbi təkamül və inkişafın nəticəsi kimi qiymətləndirilir. *“Bu dövrdə Şeyx İzzəddin Həsənoğlu, Hümam Təbrizi, Nəsir Bakuyi və digər şairlərin qələmə aldıkları lirik şeirlər özünün tematika, problematika və poetika əlvanlığı ilə diqqəti çəkir, anadilli ədəbiyyatımızın inkişaf xüsusiyyətləri barədə müvafiq təsəvvür yaradır. Şairlərin işlətdiyi dolğun bədii təsvir və ifadə vasitələri, duyum və deyim tərzini də Azərbaycan poetik təfəkkürünün o dövrdəki mükəmməl səviyyəsini əyani şəkildə göstərir”* [52, s.7].

Anadilli poeziyanın ilk nümayəndələrindən biri İzzəddin Həsənoğlunun müasiri, Nəsir Bakuvinin yaradıcılığı XIII əsrin sonu XIV yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Şairin yaradıcılığı haqqında dövrümüzə qədər gəlib çıxan məlumatlar çox az olsa da, onun qələmə aldığı bir mədhiyyə xarakterli müxəmməsi ədəbi-tarixi fakt kimi günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. Onun ədəbi irsindən yadigar qalan bu yeganə müxəmməsi 1304-1316-cı illərdə qələmə alınmışdır [12, s.86]. 55 beytlik müxəmməs Azərbaycan türkçəsində yazılmış və Xorasan hökmdarı Sultan

Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndəyə (1278-1316) ithaf edilmişdir. Bu dövrdə ərəb və fars dilinin hakim olduğu bir mərhələdə anadilli poeziyanın yüksəlişi XIII-XIV əsrlərin ən böyük ədəbi hadisəsidir. Ərəb və fars dillərinin hüdudlarından kənara çıxan şairlər əsil türk sözləri və şəkilçiləri ilə zəngin olan anadilli poeziyanın ən yaxşı poetik nümunələrini ərsəyə gətirmişdirlər. Müxəmməsin dil xüsusiyyətlərini təhlil edən dilçi alim M.Cahangirov qeyd etmişdir: “...*bu müxəmməsdə əsasən oğuz-qıpçaq, qismən də tarixən əlaqədar digər türk qəbilə dialektlərinə aid həmməna qrammatik ünsürlər...müvazi işlənmişdir*” [22, s.73].

Bakı anadilli ədəbi mühitin yetirməsi Nəsir Bakuvinin tarixi səpkidə qələmə aldığı 11 bəndlik bu müxəmməs ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi İsmayılzadə tərəfindən tədqiq olunaraq 1977-ci ildə çap etdirilmişdir [60]. C.İsmayılzadə şair haqqında ayrıca bir məqalənin də müəllifidir [59]. O, sözügedən müxəmməsi AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan XVII əsrə aid edilən Həsən Bəy Vəhdətinin “Cüngi-şüərayi-qədimi Bakı” (“Bakının qədim şairlərinin cüngü”) məcmuəsindən əldə etmişdir [60, s.67-71]. Şair-ədəbiyyatşünasın “Deyilən söz yadigardır” [31, s.3-5] adlı şeirlər toplusunda yer alan bu müxəmməs Nəsir Bakuvinin dərin biliyinin və poetik düşüncələrinin ifadəsidir. Tarixi və ictimai-siyasi məzmun ehtiva edən müxəmməs Elxanilər dövrü, daha dəqiq desək Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin hökmranlığı dönəminin bədii əksidir. Məhəmməd Ulcaytunun şəxsiyyətinə və siyasi fəaliyyətinə həsr olunan müxəmməs onun mədhi ilə yaddaqalandır. “*Tarixi mənbələrdə ədalətli və maarifpərvər bir sultan kimi xatırlanan Ulcaytu şair Nəsir Bakuvi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir*” [15, s.121].

XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Hülakülər (Elxanilər) sülaləsi dövründə Qazan xandan sonra hökmranlıq edən Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndə (1304-1316) Bakı şəhərinin paytaxt olması və mühüm coğrafi əhəmiyyət daşımasını nəzərə alaraq şəhərdə abadlıq işlərinin görülməsi üçün göstəriş vermişdir. Bu fərman tarixi sənədlərdə də öz təsdiqini tapmaqdadır: “*1192-ci ildə Şamaxıda baş verən güclü zəlzələ sonrasında Bakı paytaxt kimi uyğun şəhərə çevrilmişdir. 1235-ci ildə Bayıl qalasının müdafiəsini gücləndirməklə bərabər onun əhəmiyyətinin*

artmasına da nail olunmuşdur. Xüsusilə 1304-1316-cı illərdə Elxanilərdən olan Məhəmməd Ulcaytunun dövründə onun əmrilə Bakıda geniş inşaat işləri aparılmış və Nasir Bakuvi də Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərində onları mədh etmişdir” [18, s.35]. Şəhər rəiyyəti tərəfindən çox böyük rəğbətlə qarşılanan bu fərmanın mövcudluğu barədə tarixçi Sara Aşurbəyli öz tədqiqatlarında məlumat vermişdir: *“Bunu köhnə Bakı qaləsindəki (İçərişəhər) Cümə məscidinin minarəsinin divarında Sultan Məhəmməd Ulcaytunun Bakı şəhəri və vilayəti rəiyyətinin bir sıra vergilərdən azad edilməsinə dair yarlığının mətnindən ibarət olan kitabə də təsdiqləyir. Çox güman ki, yarlıqdan məqsəd mühüm ticarət və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Bakı şəhəri və vilayəti əhalisinin rifahını bərpa etmək və yüksəltmək olmuşdur”* [7, s.115].

Tarixi şəxsiyyətə xitabən qələmə alınan müxəmməsin ilk bəndindən Sultanın ədaləti və xeyirxah əməlləri tərənnüm olunur. Şair Məhəmməd Ulcaytu tək Sultanı xalqa bəxş edən Allaha öz şükrünü ifadə edir. İnsan könlünün yalnız Allaha itaətdə rahatlıq tapdığını böyük inam hissi ilə dilə gətirən şair onu həm də qəmli ürəklərin şəfası, iman yeri adlandırır.

*“Zar könlüm, tanrığə qıl gəl sənə imanilən,
Buldi rövnəq dinu-iman taəti-sübhanilən.
Taəti-sübhan bizə fərz oldu cismu canilən,
Şükr ola şol həqqə kim, bimuntəha ehsanilən,
Sərfəraz etdi bizi Ulcaytutək sultanilən”* [31, s.4].

Elxani hökmdarı Qazan xan öz hakimiyyəti dövründə (1295-1304) islam dinini dövlət dini elan etmiş və bərqərar olan islam dininə Məhəmməd Ulcaytu zamanında daha da təqdirəlayiq hörmət bəslənmişdir. Ulcaytu xan İslam dinini qəbul etdikdən sonra ona Məhəmməd Xudabəndə adı verilmişdir. Şeirdə bütpərəstlik dinindən uzaqlaşaraq islamın şiə təriqətini qəbul edən, dini yüksəklərə qaldıran, ruhən və mənən Allaha daha da yaxın olan Sultan vəsf edilir. Şairin fikrincə, hökmdarın ədalətli fərmanları ilə islam dini daha da möhkəmlənmişdir. Sultanın intiqam oduna bənzədilən düşmənləri həsəd atəşində yanmağa məhkum edilmişdir. *“Burada şairin*

işlətdiyi “kinə-oqi” (intişam oxu), “nirani-həsəd” (həsəd alovları) kimi ifadələr mahiyyətə istiarədir” [52, s.19].

*“Tərk edib şirki-cəlini gəldi tanrığa tərəf,
Dini-islamni qəbul eylədi ol xeyrul-xələf.
Yengi islambuldi, verdi dini-islamğa şərəf,
Oldu kinə oqinə islaming ədası hədəf,
Yandı nirani-həsəddə atəşi-suzanılən
Şəfqəti-ədlilə açkay mülki-isləğa liva,
Buldi qüvvət dövlətü dini-müsəlman bərməla,
Lütfini hər bir məkanda eylədi bəzlu əta,
Bizə də feyzini şamil qılğan ol kan-səxa,
Himmətin gilturdi izharə səru samanılən” [31, s.4].*

Bakı ədəbi mühitinin bir nümayəndəsi olan Nəsir Bakuvinin Bakı haqqında təəssüratları da sözügedən müxəmməsin növbəti beytlərində öz əksini tapmışdır. XIII əsrdə nüfuz və şöhrətə malik olan Bakı Abşeron ədəbi mühitinin mərkəzi olmaqla bərabər, yeraltı sərvətləri ilə məşhur idi. “Qara qızıl” adlandırılan nefti ilə tanınan Bakı Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin də diqqətindən kənar qalmamış, sultan Bakıya səfəri zamanı şəhərin abadlaşdırılması üçün mühüm göstərişlər vermişdir. Onun apardığı təqdirəlayiq islahatlar öz bəhrəsini verərək Bakının nüfuzunun artmasına yeni bir təkən vermişdir. Sultanın bu fərmanı paytaxtın Cümə məscidinin minarəsi yaxınlığındakı kitabədə təsdiqini tapmaqdadır. *“Dünyanın fatehinin yarlığına görə şəhər və vilayətin rəiyyəti qopçur, sərənə, neft və ürfi vergilərindən azad olunur....Bundan belə bunları bakılılardan alana lənətlər olsun!” [7, s.134]* Orta əsr Bakı tarixinin tədqiqatçısı Sara Aşurbəyli Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin Bakıya gəlişinin Arrandan qayıdaraq Gülüstanda dayandığı dövrə (1309-cu ilə) təsadüf etdiyini vurğulamışdır.

Müxəmməsin növbəti bəndində hökmdar Ulcaytunun şənini mədh edən şair onun ədalətini yüksək qiymətləndirir, sultanın xeyir əməlləri ilə dövlətin və islam

dininin nura qər q olduğunu dilə gətirir. Hökmdar lütfü, inayəti və Quranın hökmü ilə düzə-düz, batilə yalan əmri verir, hünər şahı düşmən önündə qəti sədd çəkir. Ümumən müxəmməsin dili mübaliğə, təşbeh, metonimiya, istiarə ilə zəngindir və mədhiyyənin poetik təsir gücünü artıran bədii təsvir və ifadə vasitələridir. *“Neft mənbəyi olan Bakının artıq qızıl mənbəyi tapması deyilərkən, yəni “zərkanı” metonimik ifadəsində obrazlı şəkildə Sultan Ulcaytunun bu şəhərə gəlişi nəzərdə tutulmuşdur”* [52, s.21].

*“Şəhrimiz (Nəffatə) adın gərçi alğay xəlqara,
Şimdi zərkanı bulub bulğay qəmusindən vərə.
Pərtəvü mehri-cəladən verdi Bakuğə cəla.
Getdi zülmət, buldi rövşən dinu dövlət mütləğə,
Sayeyi-ədli-şahənşahi-fələk dərbənilən*

*Padşahi-kişvəri-rəhmü ədalət bərqvar,
Kişvəri-biçarəkanə lütfilə qılğay güzar,
Tiği-nüsrətni müxəlif səddinə çəkdi həsar,
Eylədi məğlub olan ə'da yerini fərqi-dar,
Batili batil, həqqi həqq eylədi Quranilən”* [31, s.4].

Şair böyük minnətdarlıq hissi ilə sultanın xalq üçün əvəzsiz xidmətlərini sadalayır, onu rəğbətlə ucaldır. Sultan taxtına əyləşən Məhəmməd Ulcaytu dövlət məsələlərində tədbirli və tərifiəlayiq işləri ilə ədaləti əsas tutaraq ölkəni abad etmişdir. Sultanın inayətindən hər kəs nəsibin almış, onun qurduğu sər-sahman ətrafa səs salmışdır. O, verdiyi əmr və fərmanları ilə tarimar qalmış yerləri bərpa etdirmiş, qanun-qayda yaradaraq quruculuq işləri aparmışdır. *“Burada Ulcaytunun zamanında baş vermiş bir sıra digər siyasi-ictimai hadisələr, o sıradan, Məhəmməd Xudabəndənin islamı qəbul etməsi, Hülaqinin və Orgün xanın tikdirdiyi bütəxanələri dağıtması, məscidlər tikdirməsi və s. öz əksini tapmışdır”* [12, s.87].

*“Səltənət taxtına yetgəc əqlü tədbir eylədi,
Ayəyi-ədli bəyanə təkdi, təqrir eylədi,
Tərhi-memari töküüb virani təmir eylədi,
Himməti-şahanəsin hər yerdə təksir eylədi,
Xanələr abad qıldı əmrilən, fərmanilən”* [31, s.4].

Müxəmməsin növbəti beytlərində islamı qəbul edərək dövlət dini səviyyəsinə qaldıran sultanın xeyirxah əməli mədh olunur. Ulcaytu xanın şəninə tərif söyləyən şair “Xudabəndə” adını sultana layiq, özünü islam dininə lütf hesab edir. Pak və təmiz Xudabəndə ünvanını layiqincə daşıyan sultan dinin dirəyi, islama şərəf verən bir hökmdar kimi təsvir olunur. Şair bədii sual (təcahülül-arif) kimi ifadə vasitəsi ilə Sultan Məhəmməd Ulcaytunun şənini vəsf edir. Cahanda hələ belə imanlı, Allaha və dinə bağlı sultana rast gəlinməmişdir. Şairin fikrincə, hökmdarlar, şahlar içində ad çıxaran, əzəmət sahibi sultan islam dinini qəbul edərək həm də atası Ərgün xanın ruhunu şad edir:

*“İsmi-pakidir Xudabəndə, özi həm bəndədir,
Kökəbi-iqbali ali, talei fərxəndədir,
Şəkətindən hər qəyə düşmənləri şərməndədir,
Böylə bir alihiməm sultan-adil qəndədir?
Hər zaman məşğul bulsun mülkdə imranilən”* [31, s.4].

*“Tiği aləmgir ilə fəthini mərdad eylədi,
Qəndə müşrik buldisə, islamcə minqad eylədi,
Ruhi-Ərgün xani yadı-xeyr ilə şad eylədi,
Əlhəq ol şahı-cahan şahlar ara ad eylədi,
Fəthi-biaramilən, həm lütfi-bipayanilən”* [31, s.5].

Şair sultanın İslam qarşısındakı xidmətlərinə diqqət çəkərək, onun əsl Allah bəndəsi kimi din bayrağı altında hər kəsin dadına yetişdiyini dilə gətirir. Dərman

istəyənin dərdinə hər daim çarə qılan sultandan kömək istəyənlərin niyyəti hasil olar. Dürüstlüyə sadıq qalan Məhəmməd Xudabəndə nahaqqa üz çevirər, haqqa həmtay olar:

*“Beydəqi-islami əla qılmağa amadədir,
Dad edərkim dad qılsa, dadə çun dildadədir.
Binəsib olmaz o kəs kim, payinə üftadədir.
Afərin olşahə kim, həqqa həlakuzadədir,
Zərdə Hatəm, zurdə həmtaydur xaqanilən”* [31, s.5].

İslam dininin ibadət yerlərindən olan məscid və ziyarətgahları mühafizə edən və ehtiram göstərən Məhəmməd Xudabəndə əksinə bütxanələri dağıtma əmri vermişdir. Bütün xeyirli qapıları xalqın üzünə açan sultanın bu təqdirəlayiq əməlləri rəiyyəti və şahları ram etmişdir. Sultanın kəskin sözü, nüfuzu Turana, İrana səs salmışdır. Dosent Aytac Zeynalova müxəmməsin sözügedən bəndini təhlil edərək yazmışdır: *“...misralarda şair “bütxanələr, gümrəhlər” və “gədalər, şahlar” ilə züqafiyətəyn, “İranilən, Turanilən” ifadələri ilə maraqlı səc nümunəsi yaratmışdır. Yanaşı işlədilən səc nümunələri ədəbiyyatşünaslıqda “səci-mütərrəf” adlanır ki, bu ədəbi-bədii ifadə tərzii “Quran”dan götürülərək klassik ədəbiyyatda geniş miqyasda istifadə edilmişdir”* [129, s.413].

*“Möhtərəm bulğay məsacid həmziyarətgahlar,
Paymal olğay qəmu bütxanələr, gümrəhlər
Açilub xəlqin yüzünə bağlı qalğan rahlər,
Fəxr edər bu şahilən əlhəqq gədalər, şahlar,
Hökmini cari qilur İranilən, Turanilən”* [31, s.5].

Mədhiyyə xarakterli müxəmməs sultanın ifadəli tərifii ilə yekunlaşır. Şair taleyin hökmü ilə sultanın bəxtinə hökmdarlıq yazıldığını dilə gətirir, xana kainatın sahibi Allahın nəzərində olmağı diləyir. Bakı şəhərini səmaya bənzədən şair sultanı bu asımanı nura qərş edən hilal, işıq saçan ay adlandırır. Hünər şahının surətini təntənəli

biçimdə qələmə alan Nəsir Bakuvi onun dürr kimi saçan zəngin mənəviyyatını ürəkdən mədh edir. Şair ənənəvi olaraq müxəmməsin sonuncu bəndində həm də təxəllüsünü göstərərək şeirin müəllifini bəlli etmiş olur:

*“Naminə kişvərgüşalıq yazdı əzəldən dəbir,
Hifz edə zilli inayətdə xüdəvəndi-qədir,
Şəhrimiz bir asimandır, şahimiz mahi-münir,
Şol hünər şahini eylər mədh Bakuyi Nəsir,
Hər zaman çini-könüldən təbi-dürrəfşanilən”* [31, s.5].

Nəsir Bakuvinin qələmə aldığı müxəmməs şairin dövlət idarəciliyindən və maarifpərvər sultandan razılığının ifadəsidir. Zəmanəsinin monqol hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin tərifəlayiq xidmətlərinə və təəssübkeş fəaliyyətinə ithaf olunan bu poetik nümunə öz növbəsində həm də şairin yüksək bilik səviyyəsinin təzahürüdür. N.Bakuvi yaradıcılığının dövrümüzə qədər çatan yeganə şeir nümunəsi olan müxəmməsi elxani hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytuya xitabən qələmə alınsa da, şeir tək cə şairin deyil, həm də xalqın sultan haqqındakı müsbət düşüncələrinin məcmusudur. Müxəmməs janrının bütün tələblərinə cavab verən bu poetik nümunə vasitəsilə şair Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutmuş, onun bədii surətini böyük rəğbət hissi ilə təsvir etmişdir.

Göründüyü kimi, XIII-XIV əsrlər siyasi-tarixi hadisələrin axarını dəyişən monqol yürüşləri və Azərbaycanda Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin yaradılması ictimai həyatın bütün sahələrinə dərinlən təsir göstərmişdir. Hülakülər dövlətinin təşəkkül tapması ilə bərqərar olan sabitlik elm və ədəbiyyat sahəsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. *“Elxani hökmdarları elm və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə daha çox diqqət yetirirdilər. Məsələn, mənbələr Qazan xanın dövründə dünyəvi elmlərə, Sultan Ulcaytu (1304-1316) dövründə dini və fəlsəfi əsərlərə, Əbu Səid (1316-1335) zamanında isə şeir və ədəbiyyata daha çox əhəmiyyət verildiyini nəzərə çatdırır”* [16, s.6]. XIII əsrdən sonra XIV yüzillik anadilli ədəbiyyatın ilkin inkişaf və

təkamül mərhələsi kimi yaddaqalandır. Bu dövrün anadilli poetik parçaları öz ahəngdarlığı və axıcılığı ilə seçilməklə bərabər dolğun nəzm nümunələridir. Azərbaycan türkcəsində qələmə alınan lirik şeir nümunələri dünyəvi mahiyyət daşımaqla bərabər mövzu müxtəlifliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatının monqol dövləti Hülakülər dövrünə təsadüf edən XIII-XIV əsrlər dönmindən günümüze qədər qorunub saxlanan nəsr və nəzm nümunələri tarixi-siyasi hadisələrin axarı ilə uyğunlaşan, canlı həyatla bağlı olan dünyəvi poeziya nümunələridir.

2.2. Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” poemasına Hülakülər (Elxanilər) dövrünün təsiri

XIII yüzilliyin filosofu və təsəvvüf şairi, didaktik əsərlər müəllifi Marağalı Əvhədi dərin humanizmlə zəngin 40 illik yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük irs qoymuşdur. Şeyx Marağalı Əvhədəddin 1274-cü ildə Azərbaycanın qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Marağa şəhərində anadan olmuş, hərtərəfli təhsil alaraq elmi biliklərə yiyələnmişdir. Marağalı Əvhədinin dünyəvi biliklərə yiyələnməsi və filosof kimi yetişməsində ensiklopedik alim Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) təşəbbüsü ilə açılan rəsədxananın danılmaz rolu olmuşdur.

Keşməkeşli bir həyat və yaradıcılıq yolu keçən şair klassik Şərq ədəbiyyatına və təsəvvüf ənənələrinə sadıq qalaraq insanpərvərliyi, xəlqiliyi və yeni ideyaları ilə qiymətli ədəbi nümunələr ərsəyə gətirmişdir. Alban əsilli türk yazarı, filosof Şəms-əd-din Sami “Qamusül-əlam” adlı tarix lüğətində Əvhədi haqqında yazmışdır: *“Əvhədi Marağayi (Şeyx Əvhədəddin) İranın məşahir şüərasından olub, monqol məliklərindən Orqunxanın zamanında Marağada nəşət etmiş və sonra Kirmana hicrətlə oranın kübar məşayixindən Əvhədəddin Kirmaniyə intisab edərək intisabikəmalati-mənəvi etmiş və 738 tarixində rəhməti-həqqə nail olmuşdur. Sənainin “Hədiqə”si tərzində “Cami-Cəm” ünvanı ilə müttəsəvvifanə bir məsnəvisi və mürəttəb divanı vardır”* [118, s.1065].

Ziddiyyətli siyasi dövrdə yaşayıb-yaradan, dərin ensiklopedik biliyə malik olan alim elmi və didaktik görüşlərini əks etdirən əsərləri ilə intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. “Safi” təxəllüsü ilə yazdığı, bəşəri hisslərlə zəngin 15 min beyt həcmində lirik şeirlər divanı [49], “Məntiqül-üşşaq” (“Aşıqların məntiqi”), “Dəhnamə” və ensiklopedik səciyyə daşıyan “Cami-cəm” irfani-fəlsəfi poeması [79] şairin çoxillik yaradıcılığının və yüksək sənətkarlığının məhsuludur. Məzmun və formasına görə rəngarəng olan bədii irsi rübai, qəsidə, qəzəl, tərcibənd, məsnəvi kimi qiymətli poetik nümunələrlə zəngindir. Xacə Hafiz Şirazi Əvhədini “Piri-təriqət”, Sədi Şirazi isə özünə ustad saymışdır. Seyid İmadəddin Nəsimi Marağalı Əvhədinin “Çist” (“Nədir”) rədifli qəzəlinə nəzirə yazmışdır [56, s.15]. Bir çox şairlərin özünə təriqət ustası hesab etdiyi M.Əvhədinin yaradıcılığına nəzər saldıqda dövrün ictimai həyatında rol oynayan dini-fəlsəfi cərəyanların təsirini görmək mümkündür. O, İran şairi Şeyx Əbuhamid Əvhəd-əd-din Kirmaninin sufi təriqətini qəbul edərək onu özünə mürşid seçmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın şeir sənətində geniş yayılmış sufi ideya və meylləri təbii olaraq M.Əvhədi yaradıcılığında təzahür edir. Filosof-alim əsərlərində sufilik fəlsəfəsinə əsaslanmış, irfan məktəbi və sufiliyin rəmzlərindən bəhs etmişdir. Şairin yaradıcılığında sufizm real vəziyyətdə ictimai-siyasi həyatdakı ədalətsizliklərə qarşı bir etiraz forması olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda yayılmış sufizm mürəkkəb bir təlim kimi qiymətləndirilir və dini-mistik görüşlərin ifadəsi kimi qəbul olunurdu. “İnkar olunmaz həqiqətdir ki, M.Əvhədi sufizmə meyl edən şairlərdən olmuşdur. Onun poemasında sufizm təlimi ilə bağlı fikirlər çoxdur. İkinci fəslin ikinci hissəsində bu cəhət daha çox hiss olunur. *“Mürşid və rəhbər haqqında”, “Şeyx və müridin sifətləri haqqında”, “Tövbə haqqında”, “Xirqə vermək qaydası”, “Xəlvətin mənası” və s. bəhlərdə sufizmin ən mühüm müddəaları əks olunmuşdur*” [114, s.159].

XIII-XIV əsrlər farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi olan M.Əvhədinin şah əsəri fəlsəfi əsasa və didaktik məzmunu malik “Cami-cəm” poeması onun çoxşaxəli dünyagörüşünün təzahürüdür. Şair 60 illik həyat təcrübəsindən ən yüksək səviyyədə bəhrələnməklə 9142 misradan ibarət “Cami-cəm”

poemasını qələmə almışdır. Şair elmi axtarırlarının toplusu olan poemanı 1333-cü ildə qələmə almış və dövrünün maarifpərvər vəzirı Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə həsr etmişdir. Ensiklopedik məzmun daşıyan “Cami-cəm” poeması klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas Qulamhüseyn Beqdeli və X.Yusifli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir [80].

Əsərin müqəddiməsi və hər üç fəslı filosofun dərin biliyi və həyat haqqında düşüncələri ilə zəngindir. Poemaya cəlb edilən məsələləri bütün incəliklərinə qədər düşünen şair dünyəvi mövzuları böyük həssaslıqla təhlil etmişdir. Bu mənada poema M.Əvhədinin dolğun həyat təcrübəsinin və ensiklopedik biliklərinin aynası hesab olunur. *“Əvhədinin poeması həm qoyulan məsələlərin çoxluğu, həm də onları əks etdirmə metodunun orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Əvhədi əksər hallarda elə məsələlərə toxunur ki, biz onları başqa sənətkarlarda görmürük. Şairin maraq dairəsinin rəngarəngliyi də buna imkan vermişdir”* [115, s.235-236]. Poemanın adı rəvayətə bağlı olaraq İran şahı və ya “Avesta” qəhrəmanını kimi qələmə verilən Cəmşid şah və onun camı ilə əlaqələndirilmişdir. Əfsanəyə görə, Cəmşid şahın camı hər şeyi əks etdirmişdir. Müəllif əsəri “Cami-cəm” adlandıraraq sözügedən bənzətməni nəzərdə tutmuş və bu vasitə ilə öz zəngin bilik xəzinəsini ortaya çıxarmışdır.

Qüdsü özünə məbəd seçən, dünya malına qul olmayan şair könül rahatlığını hər şeydən üstün tutur. Sevinc, nəşə və ilhamla həyat sürərkən bəzən də sanki gözə gələn bəxtindən, taleyin rəhmsizliyindən gileylənir. Vətəndən aralı düşən, qürbətdə özünə həmdəm tapmayan şairin qəm-qüssəsi artır. Ehtiyac içində yaşayan şair öz vəziyyətini poetik dillə ifadə edir:

*“Nə qədər deyirsən haralıyam mən?!
İtirmişəm, sağ-solu soruşma məndən.
Xeyli var vətəndən düşmüşəm uzaq,
Qürbətdə qəmlərə olmuşam ortağ.
Ürək od içində, nəfəs daralmış,
Canım qəm yükünün altında qalmış”* [79, s.35].

Şair İsfahanda yaşadığı zamanları həyatının qürbətdə keçən dövrü kimi təsvir etmiş, vətəndən və doğmalarından uzaq keçən illərini kədər hissi ilə yada salmışdır. Qürbət həyatı onu mənəvi cəhətdən sarsıtmış və şair bir müddət sonra İsfahanı tərk etmişdir.

Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi dahi mütəfəkkirlərin M.Əvhədi yaradıcılığına böyük təsiri olmuş, bu meyil poemada bəşəri mövzuları ön plana çıxarmışdır. Əsərin müqəddiməsində dərin məsələlərə toxunan şair öz vəziyyəti haqqında məlumat verərkən yüksək təvazökarlıqla sələflərindən bəhrələndiyini dilə gətirmişdir:

*“Dünyanın sirrini bilən zamandan,
Məğrurluq etmədim mən heç bir zaman.
Peşə künc-bucaqda olub dolanmaq,
Qəribə bir haldır bu, düzü, ancaq.
Qədrin Səha derkən Aya cahanda,
Zöhrətək ulduza nə deyər onda?!
Günəş gözlərinə gəlməyən adam,
Coşsa Utaridə, haqlıdır tamam.
Mənzilim Məkkəydi, yerim mübarək,
Qismətim “əmmə”ydi, bir də “təbarək” [79, s.34].*

Ənənəvi hal alan və üstünlük təşkil edən mədhiyyə M.Əvhədi yaradıcılığında özünü göstərməkdədir. Şair poemanın giriş hissəsində monqol xanı Sultan Məhəmməd Əbu Səid Bahadır xanı (1317-1336) və vəzir Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidin (-1336) şənini vəsf etmişdir. Dövrünün hökmdarı, doqquzuncu Elxanilər sultanı Məhəmməd Əbu Səid Bahadırı mədh edən şair onun dövlət idarəçiliyini təbliğ edir, insani keyfiyyətlərinə diqqət çəkir. Mürəkkəb tarixi şəraitdə yaşayan və şahın tərifini verən M.Əvhədi müəyyən qədər dövrün ictimai məzərəsini yaratmağa çalışır, lakin təbiidir ki, yaşadığı ziddiyyətli orta əsrlər dönməni müəyyən güzəştlər çərçivəsində təsvir edir. *“Şair öz təbəələrinin əməyinə layiqincə qiymət verməyi, onlarla ədalətlə davranmağı feodal hakimlərə tövsiyə edir.*

Ölkənin rifahı onun sakinləri və ilk növbədə, dövlət başçısının fikri-ruhi zənginliyi ilə əlaqədardır. Səxavət, ədalət və mərdlik – həqiqi insan bu üçlüyün vəhdətindən ibarət olmalıdır” [13, s.249].

Mənzumədə sultanın iqamət etdiyi abad sarayın tərifı, Sultan Məhəmməd Əbu Səid Bahadırın hökmranlığı mədh olunur. Sultanın şəninə tərif oxuyan şair tarixi şəxsiyyəti poeziya dili ilə vəsf edərək xanın idarə üsulundan, xalqla rəftarından bəhs edir. Şair ölkəni abad edən şahın ədalətini yüksək dəyərləndirir, onu ərəb xəlifələri ilə müqayisə edərək poetik dillə vəsf edir. Ruh yüksəkliyi və dəbdəbə ilə qələmə alınan mənzumə təntənəli ifadələrlə şahın tərifinə xidmət edir:

*“Sultan Məhəmmədin adı cahanda,
Günlə bir çəkilir bax bu zamanda.
Əldə, insafda Bahadır xana
Hələ tay görməyib bu qoca dünya.
Ölkə abad edən o himmətli şah
Elmə, alimlərə olmuşdur pənah” [79, s.26].*

M.Əvhədi hökmdara rəva bildiyi yüksək insani sifətləri təbliğ edərək, az deyib-danışan, təmiz əxlaqa, saf niyyətə malik olan kəsi padişah, vəli, xan kimi ən yüksək vəzifələrə layiq bilir. Şair hökmdar-xalq münasibətini diqqətdən kənar saxlamamışdır. Sultan Əbu Səid ona pənah gətirən, xalqın içindən çıxan sadə insanlara üz çevirməz, o, elin mürşidi, səadət axtaranların güman yeridir. Ölkəni müdrik bir hökmdar kimi idarə edən xan ədalət tərəzisini düzgün nizamlayır. Layiqincə vəzifəsini icra edən xanın xalq qarşısında əməyi və xidmətləri misilsizdir. Nə qədər ki ədalətli şahın hakimiyyəti bərqərarlıdır, məmləkət sülh və əmin-amanlıq içində yaşayar. Qənaət, sakitlik, dinclik tərəfində olan şah iman içində ömür sürər. Bu ilahi duyğunu yüksək qiymətləndirən şair hökmdarın imanlı şəxsiyyətini *“həqiqət söyləyən, sufi sifətli”*- deyə vəsf eyləyir [79, s.27]. Sultanın qəzəbi az, mərhəməti genişdir. O, uca olmağa layiq, ordunun öncülü, qüdrət sahibidir.

“Olduqca kölgəsi şahın dünyada,

*Qalacaq kölgətək zülüm quyuda.
O gün ki adına sikkə vuruldu,
Hər iki dünyaya müjdə verildi.
Sultan Məhəmmədin adı cahanda,
Günlə bir çəkilir bax bu zamanda.
Əddə, insafda Bahadır xana
Hələ tay görməyib bu qoca dünya” [79, s.26].*

Poemada ədalət ideyası və ədalətli hökmdar mövzusu ön plandadır. Doğruluq və düzlük motivlərini qabarıq ifadə edən şair üçün ədalət başlıca ictimai ideala çevrilir. Şair Əbu Səid Bahadır xanın timsalında sultana və dövrün hökmdarlarına məsləhət və tövsiyyələrini qələmə almış, böyük əhəmiyyət daşıyan ideal hökmdar fikrini tərənnüm etmişdir. O, ədalət və zülmü bir-birinə zidd olan iki məfhum olaraq dəyərləndirmişdir. Ədalət olan yerdə haqq daima öz yerini tapar, zillət və zülm ora yaxın durmaz. Sultan haqqında yüksək fikirdə olan şair hökmdarın şəsinə tərif söyləyərək onun hakimiyyətini, dövlət işlərindəki səriştəsini tərənnüm edir. Şahın ədalətini hər şeydən üstün tutan M.Əvhədi onu bütün müşkül dövlət işlərinin açarı hesab edir. Şairin fikrincə, şahı hörmətli qılan, xalq içində nüfuz sahibi edən də ədaləti və adil olmasıdır. *“Mütəfəkkirə görə, dövlətlərin inkişafı və abadlığı şahların həyata keçirdikləri tədbirlərdən çox asılıdır. Monarx parlaq kamala və dərin düşüncəyə malik olmalıdır ki, dövlət də öz növbəsində bu kamal və düşüncə sayəsində həmişə abadlaşsın və inkişaf etsin” [75, s.27].*

Mənzumənin digər bir diqqətəlayiq cəhəti sultanın timsalında hökmdar-xalq münasibətinin təsviridir. Hökmdar və xalq probleminə toxunan şair ədalət və doğruluğun ilk ünvanını hakimiyyətdə görür. Sultanın ədalətli davranışı və insafı verdiyi qərarlar xalqı düz yola təşviq edər. Onun ədaləti ölkənin dayacağıdır, rifah və abadlığa nişanədir. Haqqın tərəfində olan şah daima xalqın gözündə ucalar, insafı və düzgün rəftarı ilə hörmət qazanar. Əksinə hökmdar zülm etsə, özünü yüksək insani keyfiyyətlərdən məhrum edər, xalq içində nüfuz və etibarına kölgə salar.

*“Haqla, xalqla düzdür bunun ilqarı,
Haqqa xoş gedəndir onun rəftarı.
Yeni bir fikirlə yaşar bu hər an,
Yeni bəxt üz verər ona hər zaman.
Hər biri hünərdə iki cahandır,
Bir bədən içində ya iki candır.
Bu şaha, bu vəzir, pis gözdən iraq!
Necə də yaraşır bir onlara bax!” [79, s.29].*

Sultan Əbu Səid Bahadıra və onun vəziri Xacə Qiyasəddin Məhəmmədə ithaf olunan mənzumələr cəmiyyət və idarəçilərin qarşılıqlı münasibətini əks etdirir. Hökmdar və vəzirin xalqla rəftarına diqqət çəkən şair düşüncələrini dilə gətirir: əgər xalqın arxası hökmdardırsa, vəzir də hökmdarın etibarlı dayağı olmalıdır. Şair poemanı hökmdara həsr etdiyini dilə gətirir, onun şəninə qüvvətli mədh söyləyir.

*“Təbim yatmayaraq uzun gecələr,
Ağlın başı üstə güllər səpələr.
Göylərin yerlərə budur peyğamı
Fəxrin, iftixarım “Cəmşidin camı”.
O vaxt ki, adına yazdım bunu mən
İşığa qərq oldu yer üzü, əhsən!” [79, s.37]*

Şair poetik dillə Xacə Qiyasəddinin taleyini ulduzlardan xəbər alır, hökmdara dayaq olan vəzirin gələcək aqibətini sorgulayır. Vəzirə yüksəliş arzulayan şair onun səriştəli işlərini dövlətə bəzək, özünü xalqın taleyinə bəxş edilmiş bir nemət, pay adlandırır. Qaranlıq dövlət işlərinə öz əməlləri ilə işıq saçan vəziri “göz nuru” deyər mədh edən M.Əvhədi daima vəzir tərəfindən xatırlanmaq istəyini dilə gətirir. Belə bir ədalətli, lütfkar vəzirin xoş niyyətindən hər kəs pay almaq istər. Hal əhli vəzirin lütfü xalq üçün sıxıntıdan xilas yoludur.

*“Əgər ona çatsam, qəm neylər mənə
Sən ey rüzgarilə fəxr etdiyim kəs,
Adın bəzək olmur sözümə əbəs.
Dünyanın böyüyü, doğrusu, sənsən,
Mənə də arxa ol, kimsəsizəm mən.
O dərya könlünlə, bulud əlinlə
Bizə də lütf eylə, bizi də dinlə” [79, s.38]*

Özünü ustad adlandıran M.Əvhədi vəzirə xitabən iltifat arzulayır. Qüdrət və kəramət sahibi vəzirə duaçı olub lütf diləyir. Vəzir Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə əfsanəvi İran padşahı Cəmsid tək hidayət içində yaşamağı arzulayır.

Hörmət və həya gözləyən, qurub yaratdığı ədalət mülkü ilə öyünməyən vəzirin ən böyük xidməti cahana səs salan düzgünlüyüdür. Ədalətli davranışa, sədaqətə və sadıqlığa böyük önəm verən humanist şair Xacə Qiyasəddin Məhəmmədi xalq və hökmdar qarşısındakı əməyinə görə yüksək qiymətləndirir. Hünəri və zəhməti ilə düşmənləri təşvişə salan vəzirin dövlət işlərindəki uzaqgörənliyi, səriştəsi və xidmətləri alqışa layiqdir. Müşkül dövlət işlərində Sultana düz yol göstərən rəhbər odur. Əbu Səid Bahadur xandan geri qalmayan vəzir yürütdüyü ağıllı siyasətlə xalqı razı salmışdır. Şair mədhi ilə yüksəklərə qaldırdığı vəziri zühur edən Mehdi ilə müqayisədən çəkinmir. Onu çoxbilən, mütləq savada və elmə yiyələnən bir şəxsiyyət kimi tərif edir.

*“Zatı başdan-başa mütləq mənədir,
İşləri düzlüyə bir nişanadır.
Taxtın dayağıdır, həm də hamisi,
Tutmuşdur dünyanı ədlinin səsi.
Qoysa tərəziyə varını bu gün,
Onda beşi qədər olar Ayla gün.
Gəlir və xərcini toplasan əgər,
Yer, göy də, şübhəsiz, onda yerləşər.*

*O, zülmün yurdunu eylədi bərbad,
Oldu sayəsində ölkə də abad” [79, s.30].*

Xacə Qiyasəddin hiylə və şər-böhtandan uzaq, ədalətli idarəçi kimi xalq arasında nüfuza sahibdir. Hünəri, cəsarəti, qəhrəman duruşu ilə varı-dövləti bir kənara qoyub düzlüyü özünə peşə seçmişdir. Şaha arxa-dayaq olan Xacə Qiyasəddin Məhəmməd göydəki ulduzlar tək parlaq zəkaya, kamala sahibdir. Ağıl və hünərdə ad qazanan vəzir hökmdarın sadıq bəndəsi, nədimlərin ədalətli ağasıdır. Allah yolu ilə gedən vəzir sadə xalqa qarşı mərhəmətli, düşmənlərə qarşı bir o qədər qatı və zəhmlidir. Səxavətdə, mərdlikdə, nəciblikdə o, xalqı irəli aparan öncüdür. Gündoğanın bu hökmlü vəziri izdihamlı xalqın qıbləsi, qiymətli gövhər kimi tərənnüm olunur. Şair Xacə Qiyasəddin Məhəmmədin mədhini nəsihətamiz məsləhətləri ilə tamamlayır.

*“Ey haqlı olaraq üzük daşıyan,
Olsun qardaşların hər zaman arxan.
Baxıb ay camallı oğlanlarına,
Həmişə şadlıqla, sevinclə yaşa.
Olsun şadlıq evi sənin yurd-yuvan!
Əmin-amanlıqda olsun el-oban!” [79, s.32]*

M.Əvhədi həyatının nakam və həssas dövənlərində də Xacəni bir xilaskar, himayədarı olaraq görür, lütf və inayət sahibini özünə arxa, dayaq bilir. İşıqlı günlərə ümid bəsləyən şair şöhrəti, maarifpərvərliyi ilə aləmə səs salan Xacəni tərif edir:

*“Elə ki, Xacənin adı ucaldı,
Böyüklük dəftərin əlinə aldı,
Yurda hasar oldu onun məsnədi,
Göylər qabağında “bir qulam” dedi,
Mənim bəxt ulduzum ucaldı yenə,*

*Bəxtimdən işlərim güc aldı yenə.
Hürkməyə üz qoydu ürək qəmləri,
Fitnə də qarşımdan çəkildi geri” [79, s.36].*

Poemanın birinci fəslində yaradılışın başlanğıcı və mahiyyəti, insanın, canlı təbiətin, bitki, heyvanlar aləminin mövcudluğu, ən ali varlıq kimi səciyyələndirilən insan cinsinin yaranması, doğulandan ölənə qədər keçdiyi həyat yolu və səma cisimlərinin canlı varlıqlara təsiri məsələləri öz əksini tapmışdır. “Təmiz nəfsin xassələri və bədən üzvlərinin hərəkət əlamətləri” adlı hekayətdə şair nəfsi dilsiz bir natiq adlandırarkən onu insana ən yaxın olan və hər vəchlə yolundan döndərən bir qüvvə olaraq mənalandırır. Şair insan nəfsinə müxtəlif mənalar yükləyərək onun hər çəkilən nəfəsdə var olduğunu göstərir:

*“Hiss iylə, duyğuyla görər gözləri,
Rəmzdir, eyhamdır bütün sözləri.
Bir bax, mehribandır sənə nə qədər,
Hər gün min dil ilə o, təlim verər.
Yaxşını-yamanı seçməkçün hər an,
O, yollar göstərər sənə yüz yandan.
Ta layiq elədi özünə səni,
Çəkməz üzərindən nur kölgəsini” [79, s.66].*

Poemanın iki babdan ibarət ikinci fəslində şairin ictimai-fəlsəfi fikirləri: fani dünyanın vəfasızlığı, həyat və axirət sirləri, tövbə, zikir, qəzanın hökmü kimi müxtəlif məziyyətlər geniş şəkildə öz izahını tapmışdır. Sufi şairi olan M.Əvhədi sufizm təliminin müddəalarını əsas tutaraq müridliyin şərtlərini, şeyx və mürid münasibətini, o cümlədən xirqə verilməsini vacib sayaraq poemada yer vermişdir. Allahı tanıyıb onun yolu ilə gedən kəsin tövbəsi yalnız nəfs üzərində qələbə ilə tamamlanar. Şair az yemək, az yatmaq, xalqdan uzaq olmaq və sükut etməyi təriqətin dörd əsas ünsürü hesab edir. Yalnız işi və əməli düz olan mürid ədəb mərtəbəsinə ucalar, qəlbi və ruhu

nurla dolar.

M.Əvhədi öz dünyagörüşü və dərin düşüncəsi ilə əsərdə kiçik məişət məsələlərini belə diqqətdə saxlamış, həmçinin təlim-tərbiyənin vacibliyini vurğulayaraq yaxşı əməlin, düzgün peşəyə yiyələnməyin önəmindən bəhs etmişdir. Poemanın müqəddimə hissəsindən etibarən bütün əsər boyu elmə, ağıla yüksək dəyər verən şair biliyi bütünlüklə yüksək insani, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin açarı hesab edir. “Övlad tərbiyəsi haqqında”, “Paxıllığı və paxılları məzəmmət”, “Düz-əməlli peşə sahibləri haqqında” adlı hekayətlərdə nəql olunan məsələlər nəsihət xarakteri daşıyır və müəllifin dərin humanizmindən xəbər verir. *“M.Əvhədi əxlaqla davranış və idrak komponentlərini paralel xətt üzrə apararaq onlara şəxsiyyətin formalaşmasında bir-birini tamamlayan motiv kimi baxmışdır. Mütəfəkkir “Cami-cəm” əsərində “Təmiz nəfəsin xassələri və bədən üzvlərinin hərəkət əlamətləri” başlığında əxlaqdan çox geniş danışaraq, əxlaqı dilsiz bir natiq, danışan dil, gəzən göz, yeriyan ayağa könül, eşidilən, hiss edilən, fikir qanadında göyə yüksələn bir feyz kimi tərənüm edərək hamıya mərifətli, fərasətli, doğruçu, dostlara, rəiyyətə hörmət edən, ehtiram göstərən əsil insan, zirək, təvazökar adam olmağı məsləhət görürdü”* [54, s.48-49]. Ümumilikdə, bu silsilədən olan hekayətlərdə insan münasibətlərinin müsbət və mənfi tərəfləri, dostluqda sadıqlıq və vəfanın şərtləri müfəssəl şərh olunmuşdur. Düzlüyə, hikmətə çağırış, yüksək insani dəyərlərin təbliği, mənəvi saflığın təlqini, həmçinin təqlid və pis əməllərdən çəkəndirmə M.Əvhədi poemasının dəyərini yüksəldir.

*“Düzlük et ki, düzlər nicat taparlar,
Hamıdan güclüdür düzlər, aşikar.
Yaxşı ad qazanar düz iş görənlər,
Bişməmiş, çiy olar əyri gedənlər.
Yusif düzliyə ilə taxta çatdı düz,
Düzlük et, bəxt özü tutsun sənə üz.
Pis əl düz atəyə neylər, doğrusu?
Düz danışan adam düz yuxu görər,*

*Yusif düz görmədi yuxunu məgər?!
Düzlük olduğuyçün onda, doğrusu,
Oyaqlıq açarı oldu yuxusu” [79, s.143].*

Axirət, cənnət aləmi, onun mərtəbələrinin təsviri, ruhun göyə yüksəlməsi və insanın əbədi dünyaya səfərini əks etdirən üçüncü fəsil onun son mənzilə və vədə gününə hazırlığından bəhs edir. Şair insan ruhunda daima kök salan idrak və hərəkəti dəyişməz görür. İnsan xarakteri yaş ötdükcə ram olsa da, ancaq tündləşər, onun gücünün mənbəyi ruhdadır. İnsanın vicdanı rahat və təmiz, əməlləri düzgün və ədalətli olarsa ruh asanlıqla bədəni tərk edər əks halda o daim narahat, zəlil və xar olmağa məhkumdur. Şair bu fikirləri qələmə alarkən dini məsələlərə əsaslanır, fani dünyaya bağlanmamağa, düz əməl sahibi olmağa çağırış edir. *“Həqiqətən də “Camicəm” məsnəvisi insana dünya və axirət səadətini qazandıracaq bütün mövzulara toxunmuş və hətta yalnız toxunmaqla kifayətlənməyib onların həqiqət və sirlərini də bəyan etmişdir” [25, s.137].* Şairin fikrincə, məhz yaxşı və pis əməllər insanın axirətdəki yerini müəyyən edəcək, ruhu göylərdə qərar tutacaq. Dünya hamar deyil insan hər zaman ondan şirinlik almır. Dövrənin çətinliklərinə, fələyin fəndlərinə düçar olan insan qismətinə düşənlərə tab gətirməkdə bəzən acizdir. Dünyanın mal-dövlətinə bağlanmamağı tövsiyə edən şair yaşarkən axirət həyatını düşünməyin vacibliyini daim vurğulayır.

*“Dünyanın qaydası belədir başdan,
Sənə sirkə verir bal deyib hər an.
Kim göyə apara bilərsə canı,
Bacaras tərk etsin o, bu dünyanı.
Lakin məlum olsun gərək bu xəbər,
Belə layiqlidir ancaq bu səfər.
Bunlar lazımdır ki, sən oyanasan,
Bu yol göstərməkdir sənə hər zaman” [79, s.249].*

Şair əsərdə dünya və axirət həyatını qazanmağın bütün yollarını təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Həyatın hər anını yüksək dəyərləndirməyin vacibliyini vurğulayan M.Əvhədi qüvvətli dünyəvi ruhla gözəlliklərdən şövq almağı nəsihət edir. Bu mənada bədii qüdrəti, məzmunu etibarilə kamil insan yetişirməyə və özünüdərkə xidmət edən “Cami-cəm” poeması yüksək mənəvi dəyərlərin tərənnümünə xidmət edir.

Göründüyü kimi, XIII-XIV əsrlərin ictimai və elmi fikir tarixinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən, lirik və epik elementlərlə zəngin olan “Cami-cəm” irfani-fəlsəfi məsnəvisi M.Əvhədi yaradıcılığının zirvəsi hesab oluna bilər. Dövrünün mühüm ictimai-tarixi məqamlarına toxunan şair əsərdə, həmçinin elmi-fəlsəfi məsələləri diqqətdən kənar saxlamamış, onların bədii həllinə çalışmışdır. Tərbiyəvi, nəsihətamiz məzmun ehtiva edən poema M.Əvhədinin humanist ideyaları ilə yanaşı, sosial, əxlaqi problemlərin əksi baxımından çox zəngin mənbədir. “Cami-cəm” poemasında cəmiyyətin inkişafına yönələn problemlərin təhlilinə, insanları düşündürən məsələlərin bədii həllinə çalışan şair həyat və cəmiyyət hadisələrini böyük həssaslıq və dolğunluqla təhlil etmişdir. İctimai mühit təəssüratlarını, feodal cəmiyyətinin təlatümlü hadisələrini işıqlandıran şair bəzən də kök salmış bədnam ənənələrə qarşı öz haqlı etirazını dilə gətirmişdir.

M.Əvhədi Azərbaycanda yeni cəmiyyətin yaradılması və idarə olunması yolları haqqında çox dəyərli fikirlər irəli sürmüş, onun haqlı mülahizələri zamanla öz təsdiqini tapmışdır. Şair dövlət siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsi kimi hökmdarın müdrik və ədalət anlayışına sıx bağlılığını hər şeydən üstün tutur. Onun fikrincə, monqol feodal dövlətinin idarəsi yalnız ixtiyar və iqtidar sahibi olan idarəçilərdə olmalı və məhz elm, təfəkkür sahibi olan kəs bu mərtəbəyə layiq sayılır. Şairin əsas siyasi idealına çevrilən bu fikirlər əsər boyu izlənməkdədir. M.Əvhədi zəmanəsinin monqol hökmdarları Sultan Əbu Səid Bahadır xana və Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə həsr etdiyi mədhiyyələrdə şahların atdığı müdrik addımları, həyata keçirdiyi təqdirəlayiq işləri vəsf edir. Ölkənin abadlığı və firavanlığını hökmdarların yürütdüyü ağıllı siyasətlə vəhdətdə hesab edən şair daima siyasi-hüquqi düşüncələrində ədalət əsaslı feodal dövlət quruluşunu təbliğ etmişdir. Humanist bir

mütəfəkkir kimi sosial ədalət prinsiplərini əsas tutaraq xalqın mənafeyinin qorunmasına böyük önəm vermişdir. M.Əvhədinin “Cami-cəm” poeması əxlaqi-tərbiyəvi, didaktik məzmun ifadə etməklə bərabər onun elmi və hüquqi mülahizələrinin məcmusudur.

Beləliklə, XIII-XIV əsrlər Hülakülər dövlətinin Azərbaycanda mövcudluğu ictimai-siyasi vəziyyəti kökündən dəyişmiş, o cümlədən ədəbiyyata təsirsiz ötürmüşdür. Elm və maarifə, ədəbiyyata yönələn diqqətin nəticəsidir ki, monqolların hökmranlıq etdiyi XIII–XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsirəddin Tusi, Marağalı Əvhədi kimi ensiklopedik alim və şairlər yetişmiş, Anadilli poeziya öz inkişafının ən yüksək dövrünə qədəm qoymuşdur. Ədəbiyyatda, əsasən poetik nümunələrdə monqol mövzusu öz əksini tapmış, mədhiyyə janrı xüsusilə ön plana çıxmışdır. Monqol hökmdarlarının mədh olunduğu bu şeir nümunələri təntənəli ifadələr və sultanın maarifpərvər xidmətlərinin təqdiri ilə yaddaqalandır. Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” poemasından təhlil olunan parçalar, həmçinin Nəsir Bakuvinin mədhiyyə xarakterli müxəmməsi məzmun etibarilə monqol hökmdarlarının tərifinə yönəlmişdir.

Qeyd edək ki, bu fəsildə əksini tapan araşdırmaların əsas müddələri müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc olunmuşdur [95; 97].

III FƏSİL

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MONQOL HÖKMDARI ÇİNGİZ XANIN BƏDİİ OBRAZI

3.1. Çingiz xanın bədii obrazı dünya ədəbiyyatında

Dünya ədəbiyyatını zənginləşdirən tarixi roman janrı böyük bir inkişaf yolu keçmiş, yüksək ustalıq və bədii düşüncəylə qələmə alınan əsərlərdə tarixi hadisələrlə yanaşı, şəxsiyyətlərin yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Bədii nəsrin ən yaxşı nümunələrindən olan bu əsərlərdə keçmiş hadisə və əhvalatlar yazıçı tərəfindən müasir dövrə gətirilir və tarixiliklə təxəyyülün vəhdəti kimi təzahür edir. Həqiqətdə baş vermiş hadisələr tarixi romanlarda öz bədii həllini tapmaqla bərabər, həyat materialları və xarakterlərin səciyyələndirilməsinə, fikirlərin obrazlı ifadə olunmasına imkan verir. *“Roman janrı qədər insanın daxili ehtiyac və hissiyyatını, xarakter və səciyyəsini zəngin və çox planlı şəkildə təsvir edən ikinci bir janr mövcud deyildir. Bu ona görə belədir ki, roman ayrıca bir janr kimi həm də özündə, daxilində bütün digər janrların daxili təcrübəsini əridərək ümumiləşdirmişdir”* [106, s.100].

Faktların və real gerçəkliklərin bədiiləşdirilərək təsvir olunmasında romanlar müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, keçmiş zamanın yenidən canlandırılmasına xidmət edir. Burada ictimai dövrün bütün ziddiyyət və mürəkkəbliyinin təsviri başlıca və mərkəz mövzulardandır. İctimai-siyasi problemlər, real tarixi hadisələr romanın məzmununu və əsas süjet xəttini təşkil etməkdədir. Süjetin mürəkkəbliyi, müxtəlif dövrlərdə baş vermiş hadisələrin bir-birilə uyğunluq içində təsvir olunması roman janrının geniş imkanlarından irəli gəlir. Tarixi romanlarda dövr, mühit, ictimai-siyasi hadisələr və şəxsiyyətlərin obrazı bədii təxəyyülün köməyi ilə real tarixlə vəhdət şəklində təsvir olunur. Yazıçı tərəfindən mövzuya yeni münasibətin yaranması, bədii, analitik təhlil yolu ilə hadisə və obrazların canlandırılması ən səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Adət-ənənələrin,

dəyərlərin və yaşam şəraitinin dolğun formada təsviri həm də dövrün ümumi mənzərəsinin inikasındır. *“Müasir ədəbi prosesin mühüm tərkib hissəsi olan romanın janr spesifikasiyasına konseptual münasibət gətirdikcə əsaslı şəkildə qərarlaşmaqdadır. Janrın spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri daha dərinə dərk olunur və o, bütünlükdə bədii ədəbiyyatın sistemində qiymətləndirilir”* [43, s.255]. Sənədlər, real tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər üzərində qurulan romanlar yazıçı fantaziyası ilə bütünləşərək ərsəyə gəlir. Bu baxımdan romanda “sənədlilik” prinsipi əsas götürülür, yaradıcı münasibət və tarixdən bizə məlum olan faktlarla daha da zənginləşir. Tarixi romanlar bəhs edilən dövrün sosial-mənəvi problemləri və mürəkkəb, ziddiyyətli məsələlərini işıqlandırır. *“...bütün zamanlarda tarixi roman müəlliflərinin qarşısında xalqın keçmişini, onun həyatında yer tutan maraqlı tarixi şəxsiyyətləri və ziddiyyətli hadisələri təsvir etmək durur...”* [45, s.5].

Tarixi romanlar, eyni zamanda, müxtəlif dövrlərdə yaşamış şəxsiyyətlərin həyat yolunun, fəaliyyətinin ədəbiyyatda təhlil və təsvirinə imkan verir. Bu baxımdan, yazıçı üçün əsərdə tarixi şəxsiyyət konsepsiyası, cəmiyyət və xalq problemi əsas mövzu mənbəyidir. Faktların, məlumat və sənədlərin vəhdətindən meydana gələn bu əsərlərdə şəxsiyyətlər bədii təsvirin əsas obyektinə çevrilir. Tarixçilərin qələmə aldığı həqiqətlər, salnamələr və xalqların qoruyub saxladığı epik abidələr tarixi romanları ərsəyə gətirən əsas qaynaqlardır. Bununla yanaşı, şəxsiyyətlər haqqında əfsanələşmiş əhvalatların yer alması əsərin bədii təsir gücünü artırır. Tarixi həqiqətlərin bədiiliklə yenidən canlandırılması fonunda şəxsiyyətin hərtərəfli tarixi obrazının yaradılması romanın mühüm tələblərindəndir. Şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini özündə əks etdirən tarixi romanlarda yazıçı tərəfindən yaradılan ədəbi-bədii obraz şəxsiyyətin tarixi prototipinin dolğun şəkildə təsvirinə xidmət edir.

Ənənəvi olaraq bu əsərlərdə bəhsi keçən dövrlə uyğunluq və həqiqətlərə sadıqlıqla təhlil olunan hadisələrdə xüsusilə şəxsiyyətlər ön plana çıxaraq təsvir olunur. Bu tarixi-siyasi hadisələr fonunda şəxsiyyətlərin ictimai fəaliyyəti ilə bərabər mənəvi-daxili aləminin mühüm cizgilərinin təhlil və təsviri tarixi romanların mühüm amillərindəndir. Şəxsiyyəti meydana gətirən zaman haqqında real təsəvvürlərin yaranmasına xidmət edən romanlarda dövrün görkəmli tarixi simaları təsvir olunan

hadisələrin ən mərkəz fiqurlarıdır. Şəxsiyyəti meydana gətirən dövr həm də onun tarixdəki rolunu müəyyənləşdirir, o, özü də dövrün hadisələrini hərəkətə gətirməyə qadirdir və tarixi şərtlərin təsiri ilə xarakterinin formalaşması qəbul ediləndir.

Dünya fatehi və tanınmış tarixi şəxsiyyət, Böyük Monqol İmperiyasının banisi Çingiz xan hərbi dühəliyi, qüdrəti, döyüşkənliyi ilə öz dövrünün yaddaqalan tarixini yazmışdır. İti ağılı, zəkası, inadlı mübarizəsi və qələbə çaldığı zəfər yürüşləri Çingiz xanın yaratdığı imperiyayı dünyaya tanıtmışdır. Çingiz xanın doğum tarixi, adı, milli mənsubiyyəti ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmış, fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Əvvəlki fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi, Çingiz xanın doğumundan ölümünə qədər keçdiyi həyat yolunu geniş şəkildə təsvir edən əsas qaynaqlardan biri XIII yüzillikdə monqollar tərəfindən qələmə alınan “Monqolların gizli tarixi” abidəsidir. “Monqolların gizli tarixi” dastanı Çingiz xanın əcdadları haqqında dəqiq məlumat verərək onun nəsil şəcərəsini təqdim edir: *“Çingiz kağanın əcdadları ulu Tanrının təqdiri ilə yaradılmış bir boz qurd və bəyaz bir dişi geyik idi. Onlar dənizi keçərək gəldilər. Onan çayının mənbəyi ilə Burhan-xaldun (dağı) civarına yerləşəndə Bataçihan adlı bir oğulları oldu. Bataçihanın oğlu Tamaça, Tamaçanın oğlu Horiçar-mərgən, Horiçar-mərgənin oğlu Ağucan-Boro'ul, Ağucan-Boro'ulun oğlu Sali-Xaçağu, Sali-xaçağunun oğlu Yekə-nidun, Yekə-nidunun oğlu Semsöçi, Semsöçinin oğlu Xarçu. Xarçunun oğlu Börcigidey-mərgən, Mangolcin-ho'a, ilə evli idi. Börcigidey- mərgənin oğlu Toroxolcin-bayan Borohçin-ho'a ilə evli olub, Borolday-suyalbi adlı gənc bir (xidmətçisi) və Dayir və Boro adlı iki aygırı vardı. Toroxolcinin oğullarının adları Duvasoxor və Dobun-mərgən idi”* [86, s.56-57]. Yesügey-bağaturun və olxunoğut qəbiləsindən Höelün-ücinin oğlu Təmücinin doğum tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcud olsa da, əksər qaynaqlarda (xüsusilə Çin mənbələrində) əsasən 1162-ci il göstərilmişdir. Çingiz xanın adının mənasına açıqlıq gətirən tarixçi və tədqiqatçılar bu adın “tingiz” yəni “dəniz”, “sadiq qalan”, həmçinin “güclü və sağlam” kimi mənalar ifadə etdiyi qənaətinə gəlmişlər. Türk tarixçisi Osman Turan “Çingiz adı haqqında” adlı məqaləsində onun adını “dəniz” olaraq mənalandırmışdır [148, s.271].

Çingiz xanın dünyaya hökmranlıq iddiası ilə apardığı dağıdıcı istilalarının təsiri uzun illər, hətta əsrlər boyunca Qərbdə əks-səda doğurmuş, tarixi mənbələrdə XVIII yüzilliyə qədər Avropada köçəri monqollar haqqındakı düşüncə dəyişməyərək vəhşi, barbar olaraq adlandırılmışdır. Orta əsr çin mənbələrində “ta-qa” adlandırılan monqollar Qərbdə, Avropada da yunan dilindən “cəhənnəm” mənasını ifadə edən “tatarus”, “tartares” kəlməsi ilə eyniləşdirilərək “tatarlar” deyə qələmə verilmişdir. Bir digər mənbədə, amerikalı tədqiqatçı və antropoloq C.Uezerfordun məşhur “Çingiz xan və müasir dünyanın yaranması” kitabında bu məsələyə açıqlıq gətirilmişdir: *“Çingiz xanın tayfası müxtəlif cür adlandırılmışdır-tartarlar, tatarlar, muğallar, moğollar, moallar, monqollar, amma hansı ad qoysalar da, o hər zaman nifrət izlərini daşımışdır. On doqquzuncu əsr alimləri Asiya xalqlarını və Amerika hindularını irqi cəhətdən araşdırarkən, onları “monqoloidlər” kimi təsnif etmişdirlər”* [162, s.28-29]. Avrasiyanın tarixi Çingiz xanla başlamış, monqollar bu materikin böyük bir hissəsində uzun illər hökmranlıq etməyə nail olmuşdur. *“Monqolların nailiyyətləri təkcə Avropa ilə Asiya arasında möhkəm əlaqələr yaratmaqla məhdudlaşmırdı. İşğal olunmuş torpaqların çoxuna nəzarət edirdilər. Çinli, fars, türk müşavir və idarəçilərin köməyi ilə monqollar quldurdan hökmdara çevrildilər”* [160, s.21]. Monqol istilasının nəticəsində Orta Asiyada məskunlaşan türklər monqollarla qaynayıb qarışaraq yeni ellər və millətlərin yaranmasına rəvac vermişdir. *“Bu ellərin dili Türk dili olduğu halda, qövmi və etnik baxımdan monqollara qarışırdılar. Özbək, qazax, qaraqalpaq və Şərqi Türkiyə türkləri bunların nümunələridir... Monqollar islam dinini qəbul etdikdən sonra daha çox Türk dil və mədəniyyətlərinin təsiri altında qaldılar”* [84, s.7].

“Monqolların gizli tarixi” əsərinə istinadən demək mümkündür ki, Çingiz xanın tatarlara qarşı daim mübarizə içərisində olması onun ulu əcdadları ilə tatarlar arasındakı münaqişədən qaynaqlanmışdır. 1202-ci ildə Dalan-nemürgesdə tatar ordusunu məğlub edərək çaxan-tatar, alçı-tatar, dutaut-tatar və aluxay-tatarları çarpışaraq məhv edən Çingiz xan tatar xalqını tamamilən öz itaəti altına alır. “Monqolların gizli tarixi” ilə bərabər, digər mühüm bir tarixi mənbə, fransalı tarixçi R.Groussetin “Bozqır imperatorluğu” kitabı bu məlumatları təsdiqləyərək Çingiz

xanın əcdadlarının Kin imperatorluğuna təslim edilərək ölümə tərk olunduğunu və Çingiz xanın atası Yesügey-bağaturun tatarlar tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyünü göstərir [137, s.232]. Digər bir qiymətli mənbə, XIII əsr çinli səyyahların materialları əsasında tərtib olunan “Men-da bey-lu” (Monqol-tatarların tam təsviri) əsəri monqollar haqqında toplanan ən qədim məlumatları özündə əks etdirməklə bərabər, çox sonralar xüsusilə avropalı səyyahlar P.Karpini və Q.Rubrukun da qeydlərini zənginləşdirmişdir. Monqollar və tatarların adət-ənənələri, öhdəlikləri, hərbi işi, yürüşləri haqqında dəqiq və izahlı məlumatların yer aldığı əsərdə tatarların monqol xalqının döyüşkənliyini qiymətləndirərək “Böyük Monqol dövləti” adlandırılan dinastiyanın möhkəm əsaslarının bu səbəblərə bağlı olduğunu vurğuladığı görülməkdədir [155, s.53].

Görkəmli türk tarixçisi, türkoloq İbrahim Kafesoğlu türk-monqol münasibətlərini əsaslı sübutlarla şərh etmiş, həmçinin Çingiz xanın etnik kimliyi məsələsini diqqətdə saxlamışdır. O, türklər və monqollar arasında heç bir soy birliyinin olmadığı qənaətində olmuşdur: “Türk tarixində monqollar və Çingiz məsələsi” adlı məqaləsində Çingiz xanın milli mənsubiyyət məsələsini təhlil edərək yazmışdır: *“Şübhəsiz ki, Çingiz gərək dil, gərək də irq baxımından xalis monqol idi və qüvvətli bir ehtimalla Monqol ümumi adı ilə bilinən xalqın birbaşa Monqol adlı tayfasından idi. Göytürk İmperatorluğunun qurulması ilə sülalənin mənsub olduğu türk tayfasının adı bütün türklərə yayıldığı kimi, Çingizin fəthi nəticəsində Monqol adının bütün Monqol qəbilələrinə şamil edilməsi onun mənşəcə Monqol tayfasından yarandığına dair bir işarə ola bilər”* [139, s.135]. İ.Kafesoğlu, həmçinin türklərin etnik kimliyinin araşdırılması baxımından Orta Asiyada aparılan antropoloji qazıntıların nəticələrinə dayanaraq öz fikirlərini “Türk milli mədəniyyəti” kitabında əsaslandırılmış və türklərlə monqollar arasında etnoloji və filoloji cəhətdən heç bir soy birliyinin olmadığı fikrini müdafiə etmişdir: *“Tarix boyu türklər öz yaxın qonşuları olan monqollarla ən yaxın təmasda olmuş, böyük monqol kütlələri türk hakimiyyəti altına alınmış (Asiya hunlarında, Tabqaçlarda olduğu kimi) və on minlərlə monqol türklərlə uzunmüddətli köçlərə qatılmışdır (Qərbi Hunlarda və Avarlarda olduğu kimi). Həmçinin, yaxın təmaslar nəticəsində mümkün olan bəzi irqi qarışıqlıqları*

nəzərə alsaq, əcnəbilərin kənardan müşahidə etmələri təəccüblü deyil” [138, s.46]. İ.Kafesoğlunun əksinə monqol-türk münasibətlərini dərinlən tədqiq edən türk tarixçisi, Çingiz xanın milli mənsubiyyətinin türk olduğunu qətiyyətlə müdafiə edən, Zəki Vəlidi Togan “Ümumi türk tarixinə giriş” kitabında bu məsələyə geniş şəkildə aydınlıq gətirmişdir: “*O zamanki Monqolustanda etnik münasibətlərin qarışıqlığı qarşısında Çingiz xanın özünü milliyət etibarilə həm Monqol, həm Türk sayması haqlı idi. Çox güman ki, Çingizin Göytürklərdən gəldiyi fikri qorunub saxlandığı kimi, Çingizin mənsub olduğu Börciginlər də özünü qədim Göytürk hökmdarları və Açına nəslindən hesab etmiş, qədim zamanlarda yaşamış Ergenekon əfsanələri və əski türk adət-ənənələri bu sülalənin tarixi bir həqiqəti kimi nəql edilmişdir. Buna görə də, həm Çingizi, həm də onun Monqolustandan kənara çıxan Türk qəbilələri arasında yerləşərək tamamilə Türkləşən övladını Türk hökmdarları olaraq nəzərə almaqda tərəddüdə ehtiyac yoxdur. Bunlardan Monqollar arasında Monqollaşmış olanları Misirdə Ərəblər arasında Ərəbləşmiş, Çində Çinliləşmiş, Hindistanda Hindliləşmiş Türk sülalələri kimidir*” [147, s.70]. Tarixçi Çingiz xanın mənsubiyyət məsələsinə, həmçinin etimoloji baxımdan yanaşaraq onun simasının türklərlə eyni olduğunu, monqollardan fərqləndiyini dilə gətirmişdir. Çingiz xanın etnik mənsubiyyəti haqqında mübahisəli məsələyə çevrilmiş monqollar və tatarların və ya monqollar və türklərin eyniləşdirilməsi haqqında daima müxtəlif mülahizələr səsləndirilmişdir. Bu mövzuda professor H.A.Özdəmir “Monqol istilasası. Çingiz və Hülakü dövrləri” kitabında fikirlərini ümumiləşdirərək yazmışdır: “*Bütün Tatarlar Monqollardır, lakin bütün Monqollar Tatar deyildir*” [145, s.39]. Monqolların türklərlə eyni qövmdən olmadıqları fikrini müdafiə edən professor Bahəddin Ögəl Franke və Eberhard kimi elm adamlarının düşüncələrini dəstəkləyərək “Türk mədəni tarixinə giriş” kitabında yazmışdır: “*Türklər və monqollar iki ayrı irqin, iki ayrı tarixin və iki ayrı mədəniyyətin simvolları idilər. Çox uzun əsrlər içində vuruşmuş, bölünmüş və qarışmışlardır*” [144, s.167].

Çingiz xanın hakimiyyəti dönməsinə qədər vahid bir dövlət halında birləşməyən tayfalar-naymanlar, olxunoğutlar, honkiratlar, keraitlər ayrı-ayrı məskunlaşaraq mövcud olmuşdurlar. Fransalı tarixçi, Asiya və Şərqi mədəniyyətləri haqqında çox

mühüm əsərlər qələmə alan R.Grousset isə “Bozqır imperatorluğu” əsərində naymanları türkləşmiş monqollar hesab etmişdir [137, s.218]. Türklərin və monqolların eyni coğrafiyada məskunlaşması bir səbəb olaraq göstərilmiş və bu cür müxtəlif mülahizələr nəzərə alınaraq Çingiz xanın ayrı-ayrı tayfaları birləşdirərək qurduğu dövlət türk-monqol dövləti olaraq da qəbul edilmişdir. Monqollar və türklərin eyniləşdirilməsi, yəni eyni soy-kökədən olması barədə irəli sürülən mülahizələr daima mübahisəli olmuş və bugünə qədər öz dolğun təsdiqini tapmamışdır. Çingiz xanın əcdadları bir-birinə üstün gəlmə, dağınıq və mübarizə halında yaşayan qəbilələr arasında vahid birliyin yaradılması təşəbbüsünü göstərsələr də, bu birliyi təmin edən borcığın qəbiləsindən olan Təmücin olmuşdur. “Monqolların gizli tarixi” əsərindən göründüyü kimi, Təmücinin Çingiz xan elan edildiyi il 1206-cı il kimi göstərilmiş, mübahisəli olan bu məsələ Səbahətdin Ağaldağın “Monqol dövləti” kitabında da öz təsdiqini tapmışdır [130]. Çin və monqol mənbələri isə bəzi hallarda bu tarixi 1196-cı il olaraq vermişdir. Beləliklə, Çingiz xan öz iti ağı və kəskin zəkası ilə keraitlər qəbiləsinin başçısı Toğrul xanın himayəsi altında dağınıq türk-monqol qəbilələrini bir bayraq altında toplayaraq möhkəm təşkilatlanmış və Yasa qanunlarının hakim olduğu vahid Monqol dövlətinin əsasını qoymuşdur.

Tarixin yetişdirdiyi sərkərdə Çingiz xanın bədii obrazı dünya ədəbiyyatından da kənarda qalmamış, çoxsaylı tarixi romanların mərkəzində yer almışdır. Bədii əsərlərdə Çingiz xan roman qəhrəmanı kimi xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tarixi kontekstdə, dünya tarixindəki yeri və ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bərabər təsvir olunmuşdur.

Tarixi simanın dahi sərkərdəliyi, uzaqgörənliyi və dünyagörüşü onun bədii əsərlərdə hökmdar obrazını zənginləşdirən ən qabarıq amillərdəndir. Çingiz xanın bir ədəbi qəhrəman kimi bədii təcəssümünə xidmət edən mühüm xarakterik cəhətləri tarixi romanlarda əksini tapmış, hökmdar obrazı təsvir olunan hadisələr fonunda orta əsrlərin ictimai-siyasi mənzərəsini yenidən canlandırmışdır. Yazıçı tərəfindən geniş təfərrüatlarla bəhs olunan əhvalatlar dünya tarixində silinməz iz qoymuş Çingiz xanın hərtərəfli və yaddaqalan bədii obrazının təsvirinə xidmət edir. Bədii əsərlərdə

hadisələrə tarixi kontekstdən yanaşılır, Çingiz xanın apardığı döyüş və müharibələri, onun Qərb səfəri və ən əsası tarixi şəxsiyyətin bədii obrazı mühüm tərəfləri ilə təsvir edilir. Uzaq Şərqlə Orta Asiyanı birləşdirən Çingiz xan uzun mübarizə və istilalar nəticəsində dünya fəthinə çevrilmişdir. Bədii təsvirdə yeni torpaqların istilasını və bəşəriyyətə qarşı cinayət sayılabiləcək hadisələr fonunda böyük sərkərdənin obrazı onun prototipi olaraq tarixlə səsələnməkdədir. *“O, öləndək Pekindən Xəzər dənizinə qədər olan əraziləri işğal etmişdi, onun generalları isə Persiya və Rusiyaya yürüşlər etmişdilər.... Monqol imperiyası orta əsrlərin və yeni dövrün ən böyük qitə imperiyası oldu”* [103, s.332].

Bədii əsərlərdə Çingiz xanın obrazı döyüş səhnələri, ibrətamiz əhvalatlar və cərəyan edən tarixi hadisələr fonunda təsvir olunmuşdur. Tarixiliyin ön planda olduğu bu əsərlərdə Çingiz xan tarixi hadisələrin axarını dəyişən, orta əsrlərə adını məğlubedilməz hökmdar kimi yazdıran bir şəxsiyyət olaraq yer almışdır. Çingiz xanın obrazı bədii əsərlərdə Təmüçindən Çingiz xana doğru keçdiyi hakimiyyət yolunun təsviri ilə yaddaqalandır. Romanlarda Çingiz xan sərkərdəlik məharəti ilə böyük bir səltənətin sahibi olan, məğlubedilməz ordunun qüdrətli başçısı və işğalçı-hökmdar obrazında təsvir olunaraq yaşadığı tarixi dövr yenidən canlandırılır.

Dünya ilə savaşımaq iqtidarında olan hökmdar yeni torpaqların istilasını öz həyat amalına çevirən ədəbi qəhrəman obrazı ilə yaddaqalandır. Onun işğal və fəthləri, dünyanı lərzəyə gətirən qüdrətli ordusu xalqları təsir altına sala biləcək nüfuzla malik olmuşdur. Çingiz xanın şəxsi əzmi və hərbi strategiyasının misli görünməmiş nəticələri onun adını dünyada ən geniş ərazi fəth etmiş hökmdar kimi əbədi olaraq tarixə yazmışdır. Onun tarixi prototipi bədii əsərlərdə fərqli müəllif baxışı və tarixi faktlarla birgə hərtərəfli şəkildə təsvir olunmuşdur. Çingiz xan real tarixi şəxsiyyət kimi onlarla əsərlərin əsas və mərkəzi ədəbi qəhrəmanına çevrilmişdir.

Britaniya tarixçisi və yazarı Con Men “Çingiz xan” [81] tarixi romanında, alman yazıçısı Kurt David “Qara Qurd Çingiz xan” [67], rusiyalı yazıçı və dramaturq Vasiliy Qriqoryeviç Yan “Çingiz xan” [124], tanınmış qazax yazıçısı Muxtar Şaxanov “Çingiz xanın sirri” [146], amerikalı yazıçı və tarixçi Harold Lamb “Monqolların başçısı Çingiz xan” [166] əsərlərində və Qırğızıstan yazıçısı Çingiz

Aytmatov “Çingiz xanın ağ buludu” [10] povestində hökmdarın yaddaqalan obrazını yaratmaqla bərabər, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini geniş və dolğun şəkildə qələmə almışdır.

XIII əsrdə qüdrətli monqol dövlətinin banisi olmuş Çingiz xan inadlı mübarizəsi və uzun illər apardığı yürüşlər nəticəsində imperiyanın hüdudlarını genişləndirməyə nail olmuşdur. Orta əsrlərin məğlubedilməz sərkərdəsi bədii ədəbiyyatda inadlı, səriştəli, sözündən dönməyən, bir sözlə, xarakterindən irəli gələn bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə təsvir edilmişdir.

Çingiz xanın obrazı Con Menin “Çingiz xan” romanında ədəbi qəhrəman obrazı ilə yaddaqalandır. Dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan yazıçı, məşhur tarixi romanlar müəllifi Con Men əsərdə Çingiz xanı hökmdar obrazında, yürütdüyü istilalalar və yürüşlər fonunda təsvir etmişdir. Roman tarixi şəxsiyyətin mənəvi aləminin təhlil və təsviri, o cümlədən xarakterinin mühüm tərəflərinin ortaya çıxarılması baxımından da dəyərli əsərlərdən biridir. Yazıçı Çingiz xanın izləri olan coğrafi məkanları əyani şəkildə görmüş, arxiv materiallarını dəyərləndirərək tarixi roman ərsəyə gətirmişdir. Tarixi proseslərin təhlilinə üstünlük verən müəllif Çingiz xanın şəxsiyyətini bu hadisələrin tam mərkəzi obrazı kimi qələmə almış, bəzən onun siyasi iradəsi qarşısında təəccübünü gizlətməmişdir: *“Adam heyratlanır ki, o, necə 50 il ərzində özü kimi qalmağa, öz şəxsiyyətinin inkişafıyla dəyişən şərait və tərəqqidə olan hakimiyyət arasındakı tarazlığı pozmamaya, bu dəyişənlərin heç birinin üstün olmasına yol verməməyə, heç vaxt peşmançılığa qapılmamağa və şiddətli təkəbbürə uymamağa, hakimiyyətin cilovunu heç vaxt əlindən buraxmamağa, hadisələrin onu öz ardınca aparmasına imkan yaratmamağa necə nail olub. Bəşər tarixində bu, nə sə yeni, xoşbəxtlikdən, unikal bir hadisəydi. Bunu Əbədi Göylər İdarəetməsi adlandırmaq”* [81, s.323].

Romanın giriş hissəsində müəllif Çingiz xanla bağlı, dünyada mübahisəli məsələlərdən birinə çevrilmiş Avrasiya materikində yaşayan insanların mütləq əksəriyyətinin eyni genotipin daşıyıcısı olması məsələsinə toxunmuşdur. Bu iddianı sübuta yetirən DNK-nın təsbiti ilə bağlı məsələyə, həmçinin sözügedən genetik eyniliyin XII əsrdə yaşamış bir şəxs vasitəsilə ötürüldüyü fikrinə aydınlıq gətirmişdir.

Bu iddiaların birləşdiyi ən qüvvətli törədici olaraq məhz Çingiz xan qəbul edilmişdir. “Çingiz xan” romanının ərsəyə gəlməsində arxiv materiallarından istifadə edən müəllif əsərdə adları çəkilən tarixi məkanları səyahət edərək dərinlən araşdırmışdır. Monqolların yaranışı, Monqolustanın tarixi və təbiətinə dair bir çox məlumatlar əsərdə öz əksini tapmaqdadır. Romanda F.Rəşidəddin və M.Cüveyni kimi tarixçilərin yazdığı əsərlərdən bəhrələnən müəllif bir çox hadisələrin nəqlində monqolların qədim dastanı “Monqolların gizli tarixi” [86] əsərindən nümunələr gətirmişdir. Çingiz xanın bədii obrazının təsvirində Təmücinin erkən yaşlarından etibarən Çingiz xana doğru keçdiyi keşməkeşli həyat mübarizəsi, əzmkarlığı, sözümdən dönməzliyi, sadıqlığı və qətiyyətliliyi öz əksini tapmaqdadır. *“Müəllif 15 yaşlı bir əsir uşağın xoş təsadiif və öz fərasəti nəticəsində əsirlikdən qurtularaq necə dünya fətehinə çevrilməsini, Koreya yarımadasından tutmuş Macarıstana qədər nəhəng bir ərazidə qurduğu imperiyaya rəhbərlik etməsini bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə birlikdə təsvir edib”* [81, s.3].

Yazıçı erkən həyat mübarizəsini “Monqolların gizli tarixi”nin izi ilə gedərək hələ hökmdarın atası Yesügey-bağatur düşmənlərlə mübarizəsi və Təmücinin dünyaya gəlişindən etibarən təsvir edir. Mərkitlər üzərində qələbədən sonra Təmücin Toğrul xanın oğlu Nilka tərəfindən təqib olunur və çətinliklə vəziyyətdən çıxmağı bacarır. Çingiz xanın bədii obrazında bu məqam Təmücinin hərbi uğursuzluğunun başlanğıcı, lakin liderlik fəaliyyətində dönüş nöqtəsidir.

Romanda Çingiz xan səriştəli, dünya ağalığı iddiasında olan və ən əsası daima yeni torpaqları fəth etmək arzusu ilə yaşayan sərkərdə obrazında təsvir edilmişdir. Yazıçı hökmdara mənəvi güc verən vasitə kimi onun erkən yaşlarından formalaşan sarsılmaz inancını və keşməkeşli həyat yolunda möhkəmlənən iradəsini əsas tutmuşdur: *“Onun şəxsiyyəti dünya ağalığına yetməsinin ona yuxarıdan gələn buyruq olduğuna inam üzərində qurulmuşdu. Ona yalnız vasitələrin seçimində kömək lazım idi və bunu bişirilmiş qoyun belində fal açmaq, buddist astrologiyası, dağ başında ona öncəgörmə vergisinin verildiyi vaxt etdiyi tənha dua verirdi. O, Göylərin iradəsilə nələri həyata keçirməyə məhkum olduğunu görürdü: o, görünməmiş, ilahi hakimiyyətlə müqayisə oluna biləcək dünyəvi hakimiyyət əldə etməliydi”* [81, s.322].

Çingiz xanın inadlı mübarizəsi, hökmranlıq ehtirası və uzaqgörənliyi sayəsində əsası qoyulan böyük imperiyanın sərhədləri qəbul edilmiş düzgün və strateji qanun-qaydalarla genişləndirilmişdir. Yazıçı Con Men Çingiz xanın xarakterinin qətiyyətli tərəfini onun uğurlu siyasətinin özəyi kimi təsvir etmişdir.

Çingiz xanın qəbul edərək tam qətiyyətlə mühafizə etdiyi qanunlar siyasi fəaliyyətinin sütunu olmaqla bərabər, onun böyük fəthlərinin təminatçısı olmuşdur:

“1. Qəbilə dəstələrinə son qoyulmuş, vahid monqol dövləti adı altında birləşdirilmişdir;

2. Alaylar öz komandirlərinə sədaqət andı içmişdir;

3. Ataların hərəkətinə görə ilk növbədə oğulları cəzalandırılmışdır;

4. Şəxsi sədaqət hər şeydən, tayfa bağlarından belə üstün idi;

5. Fəth hər şey demək idi, çünki bu güclü hakimiyyətə gedən yol hesab olunurdu;

6. Düşməyə zərbə endirmək üçün onun zəif nöqtələri təyin olunurdu” [80, s.139].

Hökmdarın ədəbi-bədii obrazı qanunların aliliyini təmin edən, verdiyi əmrlərə, qoyduğu qaydalara riayət olunmasını ciddi şəkildə nəzarətdə saxlayan xaqan kimi təsvir olunmuşdur. Çingiz xanın tətbiq etdiyi qaydalar hər kəs üçün qanun hesab olunurdu. Bu qanunlar toplusu Yasaq olaraq adlandırılmış və hamı tərəfindən itaətlə əməl olunmuşdur. Çingiz xanın dağıdıcı yürüşlərində istifadə etdiyi hərbi taktikası əldə etdiyi qələbələrin təminatçısı olmuşdur. Tarixi romanda yeni torpaqların istilasını fonunda monqolların bu taktikası Cəbə və Subutayın komandanlığı altında uzaq ölkələrin belə fəth olunması ilə nəticələnmişdir. Əsərdə Tibet və Karakitay dövlətlərinin istilasını ərəfəsində uzaqgörən Çingiz xan mövcud siyasi vəziyyətlə bərabər həm də dini, irqi vəziyyəti nəzərə alaraq maneərlər düşünür, buddizm, konfutsiçilik, nestorian xristianlıq, şamanizm və islamla qarışmış ziddiyyətli dinlər içərisində siyasət yürütməyin yollarının axtarırdı: *“Həmin mühitin dili, dini, mədəniyyəti Çingiz xanın xalqı və ordusu üçün tamamilə yad idi. Bu addımın uzunmüddətli nəticələrini mütləq mənada öncədən proqnozlaşdırmaq mümkün deyildi. Ancaq gələcək fəth uzun vədəli nəticələr üzərində fikirləşmək hayında*

deyildi. Ona bacardıqca tez bir zamanda zərbə endirmək üçün ən zəif yeri tapmaq lazım idi. Bu zərbə qısa vaxt ərzində böyük mənfəət gətirməli, səltənətlər ierarxiyasında monqollara möhkəm və əlçatmaz mövqe qazandırmalıydı” [81, s.151].

Çingiz xanın xarakterinin müsbət yönü, şəxsi sədaqətə verdiyi böyük önəm Vasili Qriqoryeviç Yanın “Çingiz xan” tarixi romanında da öz əksini tapmışdır. Hökmdar mərdliyi, hünəri və düzgünlüyü yüksək dəyərləndirərək mükafatlandırmağı bacarmış, hətta mübarizə apardığı düşmənin belə gücünü və şücaətini qiymətləndirmişdir. Əsərdə Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmmədin oğlu Sultan Cəlaləddin böyük bir cəsarətlə monqolların mühasirəsindən qurtularaq türkmən atında gur Sind çayını hünərlə keçir. Sultan Cəlaləddinin döyüşdəki cəsarəti qarşısında heyrətini gizlətməyən hökmdar bunu dilə gətirməkdən çəkinmir:

“Çingiz xan böyük heyrət içində əlini ağızına qoydu, Cəlaləddini öz oğlanlarına göstərərək dedi:

- Atanın oğlu belə olmalıdır!” [124, s.202]

V.Q.Yanın “Çingiz xan” əsəri hökmdar Çingiz xanın bədii obrazını istila və yürüşləri fonunda təhlil etməyə imkan verən ən dəyərli tarixi romanlardan biridir. Görkəmli rus yazıçısı və dramaturqu V.Q.Yan Asiya ölkələrini səyahət etdiyi zaman bu yerlərin tarixi keçmişi haqqında əsər yazmağa qərar vermişdir. Yazıçının 1939-cu ildə qələmə aldığı “Çingiz xan” əsəri onun “Monqol basqınları” trilogiyasına daxil olan “Sonuncu dənizə doğru” [125] və “Batı” [164] tarixi romanlarından birincisidir. Roman erkən orta əsrlər dövründə Asiya və Avropanı bürüyən və əsərdə bəhsi keçən monqol-tatar yürüşlərindən, hökmdar Çingiz xanın apardığı qanlı istilalardan bəhs etməkdədir. Çingiz xanın etnik kimliyi ilə bağlı olan müxtəlif mülahizələr ümumiləşdirilərsə, Çingiz xanın qövmü ərəbcə yazan islam tarixi qaynaqlarında “tatar” olaraq adlandırılmışdır. İslam və Qərb qaynaqlarında “tatar” adının işlənməsi ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirildikdə, tatar adı XII əsrdə Çingiz xanın hakim olduğu Monqolustan və ətraf ərazilərində yaşamış naymanlar, keraitlər, merkitlər, oyratlar kimi tayfalardan birinin adı olmuş, Çingiz xan tərəfindən bir adla “monqol” adı altında birləşdirilmişdir [141, s.240]. Monqollar və türklər çinlilərdə və rus tarixi qaynaqlarında da ümumi bir adla tatar olaraq göstərilmişdir. *“Orta əsr Çin mənbələri*

isə ümumiyyətlə Türk və Moğolları bir-birindən ayırmamış, onları birlikdə Ta-qa (Tatar) adlandırmışdır” [82, s.54]. Romanda Çingiz xanın xarici görkəminin təsviri monqol elçisi Mahmud Yalvacın dilindən qələmə alınmışdır: “Hündür boyu var, yaşının altmış olmasına baxmayaraq, hələ çox qüvvətlidir. Ağır addımları və kobud hərəkətləri ilə o, ayıya, hiyləgərliyi ilə tülküyə, qəzəbli olması ilə ilana, cəldliyi ilə qaplana, yorulmazlığı ilə dəvəyə, istədiyi adamları mükafatlandıranda isə öz balalarını əzizləyən, qaniçən dişi pələngə oxşayır. Onun iri alnı, nazik saqqalı, pişik gözləri kimi qırpılmayan yaşıl gözləri vardır. Bütün xanlar və sadə əsgərlər ondan alovdan və ildırımından daha çox qorxurlar” [124, s.104].

Yazıçı romanda Çingiz xan obrazını təsvir edərkən hadisələrə daha çox tarixi kontekstdən yanaşmış, hökmdarın bədii obrazında onun əsas həyat amalinin yürüş və istilalarla yaratdığı Monqol imperiyasının sərhədlərini genişləndirmək olduğunu əks etdirmişdir. Çingiz xanın talan və qarət fonunda apardığı yürüşlər dəhşətli və dağıdıcı nəticələri ilə təsvir edilməklə bərabər əsərdə monqol-tatar qoşunlarının ardı-arası kəsilməyən hücumları və törədilən qırğınlar bütünlüklə ortaya qoyulmuşdur. Cərəyan edən tarixi hadisələrdə Çingiz xanın bədii obrazı ustalıqla qələmə alınmış, onun bütün cahana hökmranlıq etmək istəyi dəfələrlə əsərdə öz əksini tapmışdır: *“Biz Məhəmməd şahı Buxara ilə Səmərqənd arasındakı düzədə qarşılayarıq. Üç tərəfdən onun üstünə basqın edərik. Xarəzm şahının əsas qüvvələrini məhv etdikdən sonra mən bütün müsəlman ölkələrinin hökmdarı olacağam” [124, s.151].*

Çingiz xan ona itaət edən və müqavimət göstərməyən xalqlara qarşı qismən də olsa mərhəmətli davranmış, tarixi romanda xaqanın sərhədsiz qəzəbindən qorxaraq itaət göstərən şəhər və vilayətlər onun əmri ilə dağıdılmamışdır. Hökmdarın kinküdurətinin nəticələri ağılasıgmaz dərəcədə olmuş, onun qəzəbinə düçar olan hər kəs mövqeyindən asılı olmayaraq ən ağır şəkildə cəzalandırılmışdır. Çingiz xan onun hakimiyyətinə qarşı gələn, əmr və qanunlarına zidd olanları amansız şəkildə cəzalandırır. Xəyanəti qəbuledilməz hesab edən xaqanın göstərişi ilə düşmən qəddarlıqla məhv edilirdi. Xana müqavimət göstərməyə cəsarət etmiş xalqlar onun qisasının qurbanına çevrilmişdir. Əsərdə xanın amansız qırğınlarından xilas olmaq üçün döyüşsüz təslim olan Buxara şəhərinin qapıları təkəbbürlü xanın üzünə

açılmışdır. Əsərin bu hissəsində Çingiz xanın bədii obrazında onun qəzəb və nifrətlə bəslənən işğalçılıq siyasəti ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə olunur: *“Ağ və yaşıl çalma qoymuş qocalar onun qarşısında toplaşaraq bərələ qalmış gözlərini onun sarı, cod saqqallı tutqun, ifadəsiz üzünə dikmişdilər. Onlar xalqların müdhiş qurucusundan ya mərhəmət, ya da böyük qəzəb gözləyirdilər”* [124, s.159].

Çingiz xan xarakterindən irəli gələn düşüncələrlə istila edəcəyi torpaqlar barədə əvvəlcədən təsəvvür yaradırdı. Qana boyanmış şəhər və kəndləri, pərən-pərən düşmüş əhalini gözündə canlandıraraq xüsusi soyuqqanlılıq və böyük bir şövqlə dilə gətirir: *“Biz öz məclisimizi və söhbətimizi davam etdirəcəyik. Tezliklə müsəlman ölkələrində ürəyimiz şad olacaq. Orada biz şənlanəcəyik! Mən artıq şumlanmış tarlaların at tərindən qalxan buğla necə örtüldüyünü, qorxuya düşmüş insanların necə qaçdığını və kəməndlə tutulan qadınların vəhşi kimi səs çıxartdığını görürəm; orada çaylar bu şərab kimi qırmızı rəng alacaq, tutqun göylər yanan kəndlərin alovundan al rəngə boyanacaqdır”* [124, s.130]. Sərhədsiz istila və səfərləri ilə bütün söylərini ortaya qoyaraq Monqol imperiyasını genişləndirməyə çalışan Çingiz xan buna nail olmuş və ən böyük ərazi fəth etmiş sərkərdə olaraq adını tarixə yazmışdır.

Yazıçı Çingiz xanın həyatının mühüm bir məqamını, həyatının sonlarına doğru ölümsüzlüyü, əbədi həyat axtarışını təsvir edərək xaqanın ümitsizliyini təsvir edir. Yer üzünün ən güclü hökmdarı olmaq niyyətini gizlətməyən Çingiz xan ölümdən yaxa qurtarmaq üçün böyük sərvət verməyə hazırdır. Xaqanın ümid bəslədiyi Çin alimi, “dao” elminin bilicisi Çan Çun dünya həyatının izdihamlı səs-küyündən uzaq, sakit həyat sürməyə üstünlük verir. O, xaqanın ölümsüzlük istəyinin mümkün olmadığını, heç bir sehrkar və ya alimin əbədi həyat dərmanı bilmədiyini cəsarətlə dilə gətirir. Çingiz xan böyük önəm verdiyi düzgünlük prinsipini əsas götürərək alimin cəsarətli cavabını qiymətləndirir: *“Sən isə, ağıllı qoca, məni görmək üçün on min li yol gəlmisən və ancaq təkcə sən mənə həqiqəti, ölməzlik üçün əlac olmadığını demkdən qorxmadın! Sən saf qəlbli və düz adamsan. Əgər bir xahişin varsa, de! Söz verirəm ki, yerinə yetirim”* [124, s.315].

Dünya ədəbiyyatında dövrünün ən böyük tarixi şəxsiyyəti olan Çingiz xanın ədəbi obrazı bədii əsərlərdə tarixi kontekstdə təsvir olunmaqla bərabər, mənəvi-daxili

aləminin və xarakterinin geniş şəkildə təhlili ilə yaddaqalandır. Çingiz xanın bədii obrazı sırf daxili-mənəvi aləminin əksi baxımından Muxtar Şaxanovun “Çingiz xanın sirri” əsərində öz əksini tapmışdır. Dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, Qazaxıstanın xalq yazıçısı, türk xalqları arasında “Dünyanın ən yaxşı şairi” mükafatının qalibi Muxtar Şaxanov müasir qazax şeirinin ən parlaq nümayəndəsidir. *“Muxtar Şaxanov müasir problemlərin ədəbi-fəlsəfi yoldan mənimsənilməsi baxımından yeni üfüqlər açan nadir şairlərdəndir”* [116, s.15]. Yazıçının bu fəlsəfi dramı onun “Cəzalandırılan Yaddaşın Kosmoformulu” adlı romanının bir bölümüdür. Əsərdə insanlığın ən vacib və gərəkli problemləri mövzuya çevrilmiş, mənəvi məsələlər incəliklə təhlil edilmişdir. İnsani münasibətlərin və obrazların sırf daxili-mənəvi aləminin əksi baxımından “Çingiz xanın sirri” mənzum romanı həm də fəlsəfi dramdır. Romanda iqtidar və ölüm ön planda göstərilmiş, yazıçı nəql olunan əhvalatlara xüsusilə əxlaqi və mənəvi baxımdan yanaşmışdır. Romanın əsas ideyası despotizmə, bütün zülüm və istilalara baxmayaraq, bilikli, ziyalı insanların qorunub saxlanması və dəyərləndirilməsinin mütləq əhəmiyyət daşımasıdır. Məhz bu ziyalılar cəmiyyətin qurucusu və sarsılmaz təməlinin bünövrəsi hesab olunmalıdır. Əsərdə Roma və Yunan imperiyasından Fransız kralına, orta əsrlər Çingiz xanın idarəetmə qanunlarından müasir dövlətlərin iqtidar quruculuğuna doğru mövcud olan siyasi rejimin düşündürücü-mənəvi tərəfləri qələmə alınmışdır. Mənəvi zənginlikdən uzaq bənzər düşüncə diktatorluğuna malik idarəçiləri birləşdirən ortaq cəhət hakimiyyətin sərhədsiz qatı qanunlar və mərhəmətsizliklə idarə edilməsidir.

ABŞ-ın Kaliforniya beynəlxalq elm, sənaye, təhsil və incəsənət akademiyasının prezidenti Maykl Baxmutski əsər haqqında mətbuatda belə söyləyirdi: *“Diqqətəlayiqdir ki, “Əsrin Yanlılığı”-nda olduğu kimi, “Cəzalandırılan Yaddaşın Kosmoformulu” da insan varlığının bir çox mənəvi prinsiplərini tamam başqa müstəvidə-poetik elmi-fəlsəfi traktovkada təqdim edir. Böyük romanların süjetini iki-üç səhifəlik şeir misralarında verməyə qadir olan müəllifin bu qeyri-adi üsulu bizim kompüter əsrində poetik fikrin yeni imkanlarına böyük ümidlər yaradır”* [116, s.166].

Yazıçı “Çingiz xanın sirri” mənzum romanında monqol hökmdarının obrazını özünəməxsus bədii təxəyyüllə müəyyən qədər fərqli biçimdə təsvir etmişdir. Çingiz

xan haqqında qələmə alınan əsərlərdən fərqli olaraq sözügedən mənzum romanda onun apardığı istilalara və ya döyüşlərə yer verilməmişdir. Müəllif əsərdə hökmdarın əsasən daxili aləminin öyrənilməsinə, mənəviyyatla bağlı məsələlərə və Çingiz xanın ailədaxili münasibətlərinin bədii dillə təsvirinə üstünlük vermişdir.

Romanda böyük sərkərdə, apardığı siyasətlə dünyanı lərzəyə salan hökmdarın həyatının son günləri obrazlı şəkildə qələmə alınmışdır. Hökmdarın bədii obrazı mənəvi aləminin təhlili ilə bərabər, həyatı boyunca sadıq qaldığı fikir və düşüncələri ilə əsərdə yaddaqalan qəhrəman kimi öz əksini tapmaqdadır. Yazıçı Çingiz xan obrazını işğalçı, böyük qətliaamların səbəbkarı olaraq əsərdə belə xarakterizə edir:

*“İşğalçı,
Başqalarının kədərini
Duymayan,
Günahı ucbatından
Bir neçə milyon
Günahsız insan
Həyata göz yummuşdur”* [146, s.139].

Müəllif nəql olunan əhvalatları hökmdarın sərhəd tanımayan siyasətinin qurbanı olmuş, ziyalı insanların ümumiləşmiş obrazı kimi elm adamı Aybarın timsalında və talan olunmuş şəhərlərin aqibətini Otrar şəhərinin nümunəsində təsvir etmişdir.

Əsərin “Çingiz xan ilə gedən sirr” bölümündə Çingiz xanın ədəbi-bədii obrazının geniş təhlili hökmdarın xarakterinin mühüm cizgilərini bütünlüklə ortaya çıxarmaqdadır. Çingiz xan dərmanı olmayan bir xəstəliyə tutulmuş, bütün təbib və həkimlərin cəhdlərinə baxmayaraq, onun xəstəliyinə çarə tapılmamışdır. Məhz bu bölümdən etibarən Çingiz xanın obrazı və onun nəslinin davamçıları genetik koda bağlı olaraq nəsildən-nəsilə ötürülən tiranlıq, despotizm, şöhrətpərəstlik kimi bir çox bəlalərin daşıyıcısı olaraq təsvir edilmişdir. Əsərdə Çingiz xanın tarixi prototipi onun bədii obrazında xüsusilə daxili aləminin təsviri baxımından bütünlüklə ön plana çıxmışdır. Yazıçı Çingiz xanın törətdiyi qətliaamlar və apardığı qanlı siyasətin ağır

nəticələrini onun hökmdar obrazı ilə birbaşa və əlaqəli şəkildə qələmə almışdır. Əsərdə hökmdarın düşməyə qarşı bəslədiyi sərhədsiz kin və nifrəti, şəxsi niyyətləri üçün insan həyatını dəyərsizləşdirən egoist xarakteri ulu babası Təbayın ruhu ilə söhbətində öz ifadəsini tapır:

*“Qanında yetərli
Yaxşılıq və şəfqət
Olmadığı üçün sən
Anadan zalım və tərs
Doğulmuş,
Sonralar,
Dünyanın dörd bir tərəfində,
Qəddarcasına,
Qan və gözyaşı
Çayları axıtmıssan”* [146, s.167].

Romanın əsas kulminasiya nöqtəsi Çingiz xanla Akerkenin görüşü təsvir edilən hissəsidir. Çingiz xan üçün tək çıxış yolu Akerkeni yola gətirmək və xəstəliyinin əlacı olan dərmanı ondan öyrənməkdir. Lakin Akerke Çingiz xanın bugünə qədər tanıdığı bütün qadınlardan fərqli olan, onun istəklərinə boyun əyməyən, dözümlü və iffətli bir qadın obrazıdır. Çingiz xanın qanlı siyasətinin şahidi olan Akerke onun bu çarəsiz xəstəlikdən qurtulacağı təqdirdə öz amansız əməllərinə davam edəcəyinə əmindir. Çingiz xanın həyatı Akerkenin əllərindədir. Hökmdar öz həyatının xilasını üçün ona Otrar şəhərinin sultanlığını belə təklif edir, amma Akerke sözündən dönmür və Çingiz xanın yanından qürurlu bir şəkildə uzaqlaşır.

Romanda Çingiz xanla Akerke arasında iqtidar və həyata dair keçən təqdirəlayiq və ibrətamiz dialoqlar hökmdarın ədəbi-bədii obrazının bütün müsbət və mənfi tərəflərini ortaya qoymaqladır. Yazıçı Akerkenin dili ilə hökmdarın obrazında qəddar, işğalçı və qaniçən xarakterini, onun əməllərinin ağır nəticələrini təsvir etmişdir. Fərəsəti, sadıqlığı, sözündən dönməzliyi ilə seçilən Akerke obrazı hökmdar

Çingiz xana əsaslı suallar verməkdən çəkinmir. Onun diktator rejimini, illərlə apardığı işğalçı siyasətini cəsarətlə dilə gətirir və tənqid edir. Yazıçı Akerkeni təsvir etməklə Çingiz xanın bədii obrazının bütün mühüm cizgilərinin üzə çıxmasına nail olmuşdur. Hökmdarın illərlə hər kəsdən gizlətdiyi hadisələri bildiyini söyləyərək onu heyrləndirməyi bacaran Akerke Çingiz xanın davranışlarının şeytani əməllər olduğunu böyük bir cəsarətlə dilə gətirir:

*“ - Bunlar sizin hərəkətlərinizin üç
Şeytani qüvvə tərəfindən
Yönləndirildiyinə işarə etməkdədir:
Başqasının sevincinə qarşı
İlan nifrəti;
Sərhəd tanımayan,
Bitməyən şöhrət düşkünlüyü
Və yüksək
Hüduzsuz cazibə... ” [146, s.207].*

Mənzum romanda hökmdarın bədii obrazında şöhrət düşkünlüyü, qəzəb, kin və nifrət, əsərin sonlarına doğru isə acizlik görülməkdədir. Çətinliklə də olsa, çarəsizliyi qəbul edən hökmdar öz taleyi ilə barışır və bugünə qədər dadmadığı bir acizliklə ölümü gözləyir. Lakin dəyişməyən tək şey Çingiz xanın ömrü boyunca onu izləyən və rəhbər tutduğu qanunlarıdır. Əsərdə diqqət çəkən məqam və Çingiz xanın bədii obrazının təsir gücünü artıran hissələrdən biri hökmdarın öz məzarının gizlədilməsi ilə bağlı etdiyi vəsiyyətidir [146, s.243]. Onun bu vəsiyyəti etməsinə səbəb əsərdə belə göstərilmişdir: Otrar şəhərinin xanı Kayırxan öz vəsiyyətində bildirmişdir ki, Çingiz xanın qanlı siyasətinə qarşı onun məzarının üstünə qara daşlar tökülməli, bu məzar nifrətin və qanlı cinayətlərin simvolu olmalı idi. Bu səbəbdən Çingiz xan çox düşünərək qərar vermişdir ki, onun dəfn olunduğu yeri heç kim bilməməli və bu gizli tutulmalıdır. Çingiz xanın şəxsi mənafeyinin hər şeydən üstünlüyü və qətiyyətliliyi onun bədii obrazında önə çıxan ən qabarıq tərəflərindəndir. Onun istəyi və vəsiyyəti

ilə dəfnində iştirak edən və bunu görən hər kəs, hətta illərlə ona sədaqətlə xidmət edən Cəlmə öldürülmüşdür. Əsərdə Çingiz xan obrazında despotizmin, itirilmiş mənəviyyatın və qəzəblə dolu xislətin izləri görülməkdədir. Xaqanın despotizm və iqtidarın gücü ilə törətdiyi qətlialmlar, böyük qəzəb və coşğunluqla yürütdüyü işğalçı siyasətinin insan taleyinə vurduğu zərbələrin daha bir nümunəsi Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində təsvir edilmişdir.

Çingiz Aytmatov “Çingiz xanın ağ buludu” povestini “Gün var əsrə bərabər” [9] romanına əlavə olaraq qələmə almış və əsər 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur. Türk dünyasının böyük sənətkarı Ç.Aytmatov ümumdünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verən qüdrətli qələm sahibidir. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazıçı haqqında yazır: *“Çingiz Aytmatov dünyanı roman miqyasında qavrayan və ifadə edən qüdrətli yazıçıdır. Görkəmli sənətkarın həcminə görə povest kimi görünən əsərləri əhatə etdiyi problemlərə və maraqlı, keşməkeşli insan taleyini əks etdirməsinə görə ciddi roman təəssüratları yarada bilir”* [29, s.38].

“Çingiz xanın ağ buludu” povestində tarixi dövr baxımından təsvir olunan hadisələr arasında yetəri qədər böyük zaman kəsimi olmasına baxmayaraq (750 il), nəql olunan əhvalatlar bir-birilə uyğunluq içində yazılmış, mövzu və ideyasına görə bir-birini tamamlamışdır. Cərəyan edən bu hadisələr fonunda bəşəri, insani duyğuların açıq təzahürü özünü göstərməkdədir. Əsərdə dövlət məmurlarının maraqları, insan taleyi və monqol hökmdarı Çingiz xanın qanunlarının aliliyi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Əsərdə qoyulan əsas problem insan, cəmiyyət və hökmdar problemidir. Cərəyan edən hadisələrin mərkəzində yer alan Çingiz xanın ədəbi obrazı yaddaqalan bədii cizgilərlə təsvir edilmişdir. İnsan sevgisi və təbiət qanunları Çingiz xanın hökmləri ilə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Real təbiət qanunlarına qarşı çıxan və ziddinə duran hökmdar obrazı öz sərkərdəlik vəzifəsindən artığını tələb etdikdə göylər tərəfindən cəzalandırılır. Əsərdə Çingiz xanla bağlı təsvir edilmiş əfsanədə xalq təxəyyülünün məhsulu kimi mifdən istifadə olunmuşdur.

Əsər “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavə edilən hissənin nəqli ilə başlayır və Çingiz xanın bədii obrazı Abutalıb Kuttubayovun qələmə aldığı əfsanə ilə birbaşa

əlaqəlidir. Keçmiş hərbi əsir olan Kuttubayovun acı, kədərli taleyi, Stalinin despot rejiminin ağırlı dönməi və fəsadları əsərin süjet xəttinin bir hissəsi olaraq təsvir edilmişdir. Stalin repressiyasının hökm sürdüyü hakimiyyətin köməksiz və aciz qurbanlarından biri olan Kuttubayov Stalinin ölümündən bir ay əvvəl “xalq düşməni” kimi həbs edilmişdir. Əsərdə qəddar rejimə düçar olan Kuttubayovun acınacaqlı taleyi, ailəsinin rahatlıq və dinclik axtarışı, ayrılıq və qayğı dolu həyatı təsvir olunmuşdur. Kuttubayovun timsalında despotizmin, tiranlığın və qorxu ilə idarə olunan qəddar rejimin qurbanı olan insanların ümumiləşmiş obrazı yaradılmışdır. Keçmişə nəzər saldıqda bu rejimin qurucusu və daşıyıcılarından biri kimi Çingiz xan görülməkdədir. *“Siyasi rejim insanı əzən bir struktur formalaşdırıb. Bu strukturun əsas aləti isə qorxudur. Qorxu mexanizmi dayanmadan işləyir və hər an insanı əzməyin yeni-yeni formalarını “icad edir”* [111, s.23].

Kuttubayov tərəfindən “Sarıözək qətli” adı ilə qələmə alınan əfsanə böyük monqol hökmdarı Çingiz xanla bağlı hadisəni əks etdirməkdədir. Yazıçı Çingiz xanın bədii obrazını yaradaraq əsərdə əlaqəli bir şəkildə insan taleyi problemini qüvvədə saxlamış və cəmiyyət-hökmdar mövzusunun təsir gücünü daha da artırmışdır. Sözügedən əfsanə Abutalıb Kuttubayovun xatirələri arasında tapılmışdır. “Sarıözək qətli” adlı əfsanədə Çingiz xanın ağır və qətiyyətli əmrlərinə tabe olmağa məcbur edilən iki cavanın faciəvi taleyi Abutalıbın başına gələn iztirab və mənəvi işgəncələrlə səsləşməkdədir. Ç.Aytmatov qəhrəmanı Kuttubayovun əzab-əziyyətli taleyinin izlərini başqa bir despotizmin, Çingiz xanın qəddar siyasətinin qurbanı olmuş gənclərin düçar olduğu çətin vəziyyətlə qarşılaşdırmışdır.

Hökmdar Çingiz xanla bağlı nəql olunan “Sarıözək qətli” əfsanəsi xaqanın Qərb səfərinə çıxdığı zamana təsadüf etmişdir. Əsərdə mifik səciyyə daşıyan “ağ bulud” Çingiz xanı müşayiət edən, ona uğur gətirən, yolgöstərən, zəfərlərinə doğru işıq salan bir vasitə olaraq təsvir olunmuşdur: *“Çingiz xanın ilhamlı ovqatına başlıca səbəb böyük bir taleyin nişanəsi, rəmzi kimi başının üstüylə gedən ağca bulud idi. Bu mənada hər şey bir-birini tamamlayırdı. Bulud... Göy... Qabaqda, yürüşün önündə Çingiz xanın səmtində isə həmişə bayraqdarın əlindəki zəfər bayrağı yellənməkdəydi”* [10, s.57].

Əsərdə monqol hökmdarının bədii obrazında Qərb səfərinin coşğusu onun mifik inancları ilə vəhdət şəklində təsvir olunmuşdur. Çingiz xan nə qədər ki, bir sərkərdə və hökmdar kimi vəzifəsini yerinə yetirərək ədalətli davranmışdır, ağ bulud da Yaradanın və təbiətin hökmünə qarşı çıxmadığına görə onun başının üstündə olmuşdur. Lakin hökmdar Yaradanın iradəsinə qarşı gələrək təbiət qanunlarına zidd olduğu zaman ağ bulud onu tərk etmişdir. Nəticədə Çingiz xan buludun himayəsindən məhrum olaraq uğursuzluğa düşər olmuşdur.

Ç.Aytmatovun əsərində Çingiz xanın ədəbi-bədii obrazı prinsipial, sözündən dönməyən, təbiət qanunlarına qarşı çıxmaq naminə verdiyi əmrlərin üstündə duran bir hökmdar kimi təsvir olunmuşdur. *“Yenə də içini şadlıq duyğusu bürüdü, sanki qanad taxdı, özünün uzaqgörənliyinə, Günbatarı fəth etmək üçün yürüşə başlamaq qərarının düzgün olduğuna inandı, qılınc və od-alov gücünə arzusunda olduğu dünya səltənətini qurmaq murazının başa varacağına daha da əmin oldu”* [10, s.55].

Böyük xaqanın əmrinə tabe olmayan, əksinə bir-birinə qarşı sədaqətli və fədakar davranan iki gəncin obrazı əsərdə Çingiz xanın zalım xarakterinin mühüm tərəflərini önə çıxarmağa xidmət etmişdir. Çingiz xan yola çıxdığı Qərb səfəri zamanı təbiət qanunlarının əksini yerinə yetirməyi əmr etdikdə göylər də onu cəzalandırır. Sevginin yüksək dəyərə layiq olduğunu sübuta yetirməyə çalışan, Çingiz xanın əmrini yerinə yetirməyən Erdənə və Doğulanq onun qanunlarına qarşı çıxdığına görə ən ağır cəza olan ölüm hökmü ilə mühakimə olunurlar. *“Döyüşlərdə çalınacaq zəfər naminə Çingiz xan həyatın özünün və Tanrının üzünə ağ olaraq təbiətin qanuna belə dönüklük elədi. Ona qalmış olsaydı, hətta Tanrını da özünə tabe eləyərdi, axı qadının uşağa qalması Tanrıdan xəbər gözləməsi idi”* [10, s.313].

Bu hadisələrin nəqlində yazıçı Çingiz xanın timsalında hökmlü, qəddar, sözündən dönməyən hökmdar obrazını yaratmışdır. Çingiz xan hərbi səfərləri, etdiyi yürüşləri və apardığı siyasəti hər şeydən üstün tutmuş və bu əmrlər qarşısında hər kəsin təslim olması qanun olmuşdur. Əks halda xaqanın qəzəbi onların cəzalandırılması ilə nəticələnmişdir. Bu mənada Çingiz xanın ədəbi-bədii obrazında bütün qətiyyətliliyi və inadkarlığı öz ifadəsini tapmışdır.

Əsərdə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qurulan hər iki süjet xəttini birləşdirən ortaq

cəhət Allahın iradəsinə qarşı gələrək öz fikir və ideyalarını, hökmünü yeridən, görk olsun deyə insan taleyini heçə sayan iqtidarın gücüdür. Bu qüvvələr fərqli zamanlarda idarəçiliyi üstlənən dövlət məmurlarının və hökmdar Çingiz xanın timsalında öz əksini tapmışdır. Təqsirkar kimi Kuttubayovun boynuna yüklənən ağır ittihamlar “Sarıözək qətli” əfsanəsində Çingiz xanın hökmü ilə gənclərin taleyini hədəf almış, onların qətlinə fərman vermişdir.

Tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın dünya ədəbiyyatında yaradılmış bədii obrazı onun həm daxili aləminin əksi, həm də bəşəriyyətin yaddaşında iz qoymuş istilaları ilə yaddaqalandır. Tədqiqat işinə cəlb edilən əsərlərdə Çingiz xan ictimai-siyasi hadisələr fonunda, orta əsr mənbələrindən istifadə olunaraq tarixi kontekstdə təsvir edilmişdir. XII-XIII əsr monqol yürüşləri dünya tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli dövr olmaqla yanaşı, ictimai-siyasi hadisələrə də böyük təsir göstərmiş və tarixi romanlarda öz əksini tapmışdır. Təhlil və tədqiq olunan əsərlər motiv və mövzu baxımından ortaq cəhətləri ehtiva etməklə yanaşı, bu romanların hər birinin mərkəzində Çingiz xanın ədəbi xarakteri dayanır. Çingiz xanın güclü uzaqqörənliyi, mübarizliyi, cəsarəti və bu kimi başqa mühüm xüsusiyyətləri bədii cizgilərlə təsvir olunur.

Vasili Qriqoryeviç Yanın “Çingiz xan” və Con Menin “Çingiz xan” tarixi romanlarında hökmdarın xarakteri onun ictimai-siyasi fəaliyyətində, hərbi dühəliyində və döyüşçü ruhunda geniş şəkildə öz əksini tapır. Mövzu və məzmun etibarilə səsləşən bu əsərlərdə Çingiz xanın uzun sürən mübarizə və istilalar nəticəsində qazandığı fəth titulu onun xarakterinin və şəxsiyyətinin aynası kimi tarixdə öz təsdiqini tapmışdır. Sözügedən tarixi romanlarda Çingiz xan yenilməz ordunun qüdrətli lideri və sərkərdəlik bacarığı ilə böyük imperiyaya malik işğalçı hökmdar kimi təsvir edilir və onun yaşadığı tarixi dövr canlandırılır.

Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində və Muxtar Şaxanovun “Çingiz xanın sirri” mənzum romanında Çingiz xanın bədii obrazı daha çox fərqli cəhətdən qəhrəmanın mənəvi tərəflərinin təsviri ilə yaddaqalandır. Yazıçının “Çingiz xanın sirri” əsərində hökmdarın düşmənlərinə qarşı hədsiz nifrət və kin-küdurəti, şəxsi maraqları naminə insan həyatını dəyərsizləşdirən eqoist xarakteri ön plana

çəkilməmişdir. Ortaq və səsleşən cəhətləri baxımından bu mövzu Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində də görülməkdədir. Çingiz xanın Yaradanın iradəsinə zidd tətbiq etdiyi qanunlar gəncləri də qəddar despotizmin qurbanına çevirir.

Böyük Monqol dövlətinin əsasını qoyan sərkərdə Çingiz xan bədii əsərlərdə süjetin ən mərkəzi qəhrəmanı kimi tarixi faktlarla uyğunluq içərisində göstərilir. Çingiz xanın həyatının müəyyən dövrləri, hökmranlığı və hərbi səfərləri tarixi romanlarda aydın şəkildə təhlil edilir. Qələmə alınan romanlar XII-XIII əsrin ziddiyyət və təlatümlərinin, Çingiz xanın fəthlərinin ağır nəticələrinin bədii əksidir.

3.2. Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu” romanında tarixi şəxsiyyət konsepsiyası

Tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin bədii ədəbiyyatda qələmə alınması xalqın keçmişini, mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərini müasir dövrə gətirməklə yenidən canlandırılmasına xidmət edir. Tarixi əsərlər tarixlə bilavasitə bağlı olan və dolğun şəkildə mənalandırılan hadisələrlə bərabər, zəngin insan xarakterlərinin təsvirini, zamanın ictimai-siyasi təzadlarını əks etdirməkdədir. Tarixlə bədiiliyin vəhdətindən meydana gələn tarixi romanlar həm də keçmiş dövrün və şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin işıqlandırılması üçün vasitələrdən biridir. Bu mənada tarixi mənbə və bədii təxəyyülün uzlaşdırılması ədəbi şəxsiyyətlərin təsvirində əsas amillərdəndir. Romanlar tarixin bədii düşüncədə əksinin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi həm də keçmiş və müasirliyin vəhdətinin ifadəsidir.

Bədii təhlil yolu ilə tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin canlandırılması, gerçəkliyin qorunub saxlanması Azərbaycan tarixi romanlarını zənginləşdirmişdir. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan romanı tarixində yeni bir mərhələ olaraq dəyərləndirilmişdir. Bu mərhələdə Azərbaycan romanı janrın milli və dünya ədəbiyyatındakı ən yaxşı ənənələrindən müvəffəqiyyətlə bəhrələnməklə bərabər ideya-tematik və bədii sənətkarlıq baxımından xeyli inkişaf etmişdir.

Həqiqətlərin qorunub saxlanması, bədii obrazların hadisə və faktlara istinadən yaradılması tarixi romanın mühüm tələblərindəndir. Romanlar həqiqi tarixi hadisələr və qəhrəmanlar üzərində qurulsada, bədiilik meyarı, yazıçının məharəti, yaradıcı münasibəti ilə meydana gəlir. *“Yazıçı tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin təsvirində bədii təxəyyülə arxalansa da, zamanın, dövrün ümumi ruhunu duymalı və təsvir etdiyi dövrün həqiqətinə sadıq qalmalıdır”* [35, s.204].

Müəyyən tarixi dövrə həsr edilmiş romanlar həmin zamanın mahiyyətinin daha dərinə dərk olunmasına və yaddaşlarda bərpasına xidmət edir. Tarixi şəxsiyyətlə onun bədii obrazının eyniləşdirilməsi də tarixi romanın mühüm tələblərindən biridir. Bu simaların daxili-mənəvi aləminin bütün cizgiləri və ictimai-siyasi fəaliyyəti bədii əsərlərdə hərtərəfli şəkildə öz əksini tapır.

Tarixi romanlarda irəli sürülən şəxsiyyət konsepsiyası ədəbi qəhrəmanla birbaşa bağlıdır və onun mühüm cəhətlərini özündə cəmləşdirir. Hər dövrün sosial-mədəni vəziyyəti ədəbiyyata təsir göstərməklə yanaşı, yeni növ qəhrəmanların və yeni bədii vasitələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. *“...müasir tarixi roman müəlliflərimizi şəxsiyyətin daha çox iradi keyfiyyətləri, onun öz milli-tarixi məzmununa, ideallarına sadıqlığı, mənəvi-əxlaqi bütünlüyü cəlb edir”* [35, s.209].

İctimai-siyasi fəaliyyəti ilə roman qəhrəmanına çevrilmiş tarixi simalar öz həyat və mübarizə yolu ilə əsərdə ön plana çıxır, ədəbi qəhrəmanın ətrafında cərəyan edən hadisələr yazıçı tərəfindən dolğun şəkildə mənalandırılır. Tarixi romanlarda irəli sürülən şəxsiyyət konsepsiyası əsərin poetikasının və bütövlükdə bədii istiqamətinin müəyyənedici xüsusiyyəti hesab olunur. Tarixi şəxsiyyətin bədii obrazını xüsusilə tarixi təhrif etmədən bir qəhrəman kimi yaratmaq sənətkarın həll etdiyi ən çətin işlərdən biridir. Bu baxımdan romanda tarixi qəhrəman konsepsiyasının yaradılması ehtiyacı həm də obyektiv tarixi əsaslarla bağlı olmuşdur.

Bədii nəsrə yeni bir meyl gətirən tarixi şəxsiyyət konsepsiyası ədəbi qəhrəman problemi ilə bilavasitə bağlıdır. Nəsrə şəxsiyyət konsepsiyasının formalaşması ədəbi qəhrəman, tarix və tarixi şəxsiyyət problemi ilə əlaqəli inkişaf etmişdir. Tarixi şəxsiyyət və hadisələrin romanda tarixilik və bədiilik baxımından süjetə çevrilməsi yazıçı məharəti ilə birbaşa əlaqəlidir. *“Roman müəllifi bəlli olan tarixi hadisəni*

qəhrəmanların şüuru daxilindən ifadə etməlidir. Bu çox vacibdir. Çünki tarixi hadisənin meydana gəlməsi tarixi şəxsiyyətin inşası deməkdir. Fərdi ortaya qoymadan, bir şəxsiyyət olduğunu anlamadan tarixi hadisəni onun şüurundan vermək mümkün deyildir” [149, s.70]. Hər bir yazıçı öz şəxsiyyət konsepsiyasını izləyir, tarixi şəxsiyyəti müxtəlif insan münasibətlərinin əhatəsində roman qəhrəmanına çevirir, onu hadisələrin mərkəz nöqtəsinə gətirərək bədii təxəyyülünün məhsulu olan obrazlarla, əlavə hadisə və xətlərlə zənginləşdirir.

Tarixi şəxsiyyətlər müxtəlif tərəfdən səciyyələndirilən bədii xarakterdir. Şəxsiyyətin fəaliyyəti uzaq və yaxın tarixi keçmişin güzgüsü, dövrün sosial-mənəvi problemlərinin romanda bədii əksidir. Romanda tarixi janrın müəyyən bir spesifik xüsusiyyəti kimi başa düşülən, fakt və hadisələrin etibarlılığını, tarixi şəxsiyyətlərin xarakterini və hərəkətlərinin dəqiqliyini nəzərdə tutan tarixçilik konsepsiyası əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərir.

XX əsrin II yarısı müasir Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrı həm də özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, tarixi mövzuda qələmə alınan romanlar təsvir edilən dövr və şəxsiyyət haqqında geniş təsəvvürün yaranmasına xidmət etmişdir. *“Nəsrimizdə tarixi roman janrının forma və məzmunca yeni bir mərhələyə qədəm qoyması göz qabağında idi: Yazıçı əvvəllər olduğu kimi tarixin arxasınca yüyürmürdü, tarixi öz ardınca çəkib aparırdı”* [83, s.172].

60-cı illər Azərbaycan ədəbi nəsrinə yeni nəfəs gətirmiş görkəmli yazıçı, nasir, tarixi romanlar müəllifi Fərman Kərimzadə yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında qiymətli irs qoymuşdur. F.Kərimzadənin yazdığı əsərlərdə Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi keçmişinə, milli dəyərlərimizə olan sevgisi və marağı öz əksini tapmış, çağdaş Azərbaycan nəsrində roman janrı onun qələmi ilə yenidən canlanmışdır. Yazıçı qələmə aldığı əsərlərdə mühüm olayları və Azərbaycanın tarixi həqiqətlərini özünəməxsus bədii dillə təsvir etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli imza sahibi olan Fərman Kərimzadə haqqında şair Sabir Rüstəmxanlı fikirlərini ifadə etmişdir: *“Fərman Kərimzadə son dərəcə sadə, təmiz, geniş ürəkli, böyük naturalı bir adam idi. O, azərbaycanlı xarakterinin mahir yaradıcısı, əsl vətəndaş kimi Azərbaycan namusunun bir parçası idi”*.

Ədibin nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyətinin tarixi roman janrında olması ona Azərbaycan xalqının keşməkeşli keçmişini əsərlərində hərtərəfli təsvir etməyə imkan vermişdir. “Çaldıran döyüşü”, “Xudafərin körpüsü”, “Qarlı aşırım” kimi dəyərli romanlar müəllifi F.Kərimzadənin “Təbriz namusu” tarixi romanı onun ən sanballı əsərlərindən biri kimi çağdaş Azərbaycan nəsrində önəmli yer tutur. Əsər müəllifin vəfatından sonra onun əlyazması əsasında 1989-cu ildə çap olunmuşdur. F.Kərimzadə mühüm hadisə və şəxsiyyətləri ədəbiyyata gətirmiş, onun imkanlarından yararlanaraq “Təbriz namusu” kimi tarixi roman ortaya çıxarmışdır. Ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlu əsər haqqında fikirlərindən birində söyləyirdi: *“Təbriz namusu” romanının problematikası fəlsəfidir, hakimiyyət və mənəviyyət; Tarix və xalqın milli varlığı, dözümlüü; Şəxsiyyət və əxlaq, onun ictimai mənası...-mətnin bütün qatları bu məqamlara münasibətdə açılır, funksional olur, roman düşüncəsi buradan hərəkətə gəlir, hadisələr, epizodlar, adi əhvalatlıqdan çıxıb, fikir yükü daşımağa başlayır...*” [40, s.66].

“Təbriz namusu” romanında orta əsrlər tarixinə güzgü tutan yazıçı Azərbaycanda Elxanilər (Hülakülər) hakimiyyəti qurmuş monqol sülaləsi dövrünü və hökmdarlarının hakimiyyətini tarixi qaynaqlara dayanaraq təsvir edir. Yazıçı üçün tarixi hadisələrin təsvirində əsas mənbə tarixçi, Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuş Rəşidəddin Fəzlullah əl-Həmədaninin (1247-1318) orta əsrlər tarixi ədəbiyyatının ən mühüm əsərlərindən biri kimi özündə mühüm ensiklopedik məlumatları əks etdirən “Came ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsəri olmuşdur. *“İşıqlandırdığı məsələlərin aktuallığı, orijinallığı və həcmi baxımından “Came-ət təvarix” salnaməsi istər Azərbaycan, istərsə də digər Şərqi xalqlarının tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca qiymətli qaynaqdır”* [42, s.80]. Rəşidəddin Fəzlullah əl-Həmədani əsəri Qazan xanın əmri ilə qələmə almış, 1310-cu ildə, Ulcaytu xanın dövründə tamamlamışdır. Əsərin tam mətni günümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. “Came ət-təvarix”in monqolların tarixi şərh olunan xüsusi bölməsi Qazan xanın göstərişinə uyğun olaraq F.Rəşidəddin tərəfindən monqolların tarixi ilə bağlı bütün məlumatların bir yerə toplanması məqsədilə yazılmışdır. Bu bölmə monqol və türk tayfalarından bəhs edən iki fəsildən (babdan) ibarətdir [109, s.3]. “Came ət-təvarix” əsərində Hülakü xandan Qazan xana

qədər olan monqol sülaləsinin şəcərəsi, tarixi, dövlət idarəçiliyi, xanların yürüşləri və fəthləri geniş şəkildə əhatə olunur [42]. F.Rəşidəddin əsəri qələmə alarkən, həmçinin tarixi mənbələrlə yanaşı, yaddaşlarda qalan rəvayət və əfsanələrdən də yararlanmışdır.

Tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri bədiilik meyarı ilə təsvir edən F.Kərimzadə “Təbriz namusu” romanında cərəyan edən hadisələrin nəqlində tarixçi F.Rəşidəddin ilə birgə hərəkət edir. Xacə Fəzlullah Rəşidəddinin kitabının sözügedən tarixi dövrün öyrənilməsində əvəzsiz əhəmiyyətini yazıçı romanda bədii obrazın dili ilə, böyük nüfuza sahib olan Şeyx Səfiyyədinin Əbu Səidlə söhbəti əsnasında ifadə edir: *“Çingiz xan ölkələr tutub, böyük, ucsuz-bucaqsız bir səltənət yaradıb. Hər şey keçmişə getdikcə, nəsillər dəyişdikcə yaddaşlar korlanır. Bütün işlər yaddan çıxır. O kitab isə əbədiyyət yaddaşındadır. Dünya durduqca o kitab duracaq və nəslinizi bütün nəsillərə tanıdacaq”* [63, s.76]. Tarixi romanda, həmçinin F.Rəşidəddinin vəsiyyətnaməsindən bir hissə yer almaqdadır.

“Təbriz namusu” romanının başlıca ideyası orta əsrlər Elxanilər dövlətində ziddiyyətli və təzadlı tarixi-siyasi dövrdə daxili və xarici düşmənlərin təzyiqinə qarşı aparılan mübarizə, həmçinin paralel olaraq fəth-hökmdar Çingiz xanın istilalarının ağır nəticələrinin əksidir. Tarixi romanda xəyanət, intiqam, əsarət və mübarizə motivləri izlənməkdədir. Forma aydınlığı, dil və üslub zənginliyi ilə seçilən “Təbriz namusu” romanında təsvir edilən hadisələr iki xətt üzrə öz əksini tapmışdır. Zaman baxımından uzaq olsa da, bu hadisələr məzmun etibarilə bir-birilə uyğunluq içərisində, yazıçı məharəti sayəsində əlaqəli şəkildə nəql olunur. Yazıçı tarixi romanda Azərbaycanda orta əsr Hülakülər dövrünü, hökmdarların həyat və fəaliyyətinin mühüm tərəflərini əks etdirir. Böyük Monqol dövlətinin əsasını qoymuş sərkərdə Çingiz xan romanda süjet xəttinin ən mərkəz obrazlarından biri kimi tarixi həqiqətlərə uyğun biçimdə təsvir olunmuşdur. Romanda Çingiz xanın həyatının müəyyən dönəmləri, hökmranlığı və hərbi yürüşləri qələmə alınmışdır.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu tarix dövrü olmaqla bərabər, monqol yürüşlərinin ictimai-siyasi hadisələrə dərin təsir göstərən bir dönəmi idi. 1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan tərəfindən əsası

qoyulan Hülakülər (Elxanilər) dövləti Azərbaycan da daxil olmaqla çox geniş əraziləri öz təsiri altına almışdır. *“Hülakü dövləti Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər, Dərbənddən İran körfəzinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi”* [108, s.161]. Beşinci monqol ulusu Elxanilər dövləti bir əsr Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş, ictimai, siyasi, mədəni həyatda çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Yaxın və Orta Şərqdə geniş əraziləri əhatə edən Elxanilər dövlətində cərəyan edən tarixi hadisələr “Təbriz namusu” romanında öz bədii əksini tapmışdır. Yazıçı kökləri Çingiz xandan gələn Qazan xan (1295-1304), Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndə xan (1278-1316) kimi Elxani hökmdarlarını göz önündə saxlayaraq Hülakülər dövlətinin ümumi mənzərəsini, əsasən, sonuncu hökmdar Sultan Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyəti dövrünün (1316-1335) timsalında təsvir etmiş, onun dövlət valiləri ilə münasibətlərini qələmə almışdır. XIV əsrdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələri təsvir edərkən müəllif təbii olaraq tarixi mənbələr və faktlardan bəhrələnmişdir. Çoxobrazlı süjetə malik olan əsərdə tarixi mənbələrə əsaslanan hadisələr Hülakülər dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Çingiz xan, Əmir Çoban, Əbu-Səid, Xarəzmşah Sultan Cəlaləddin kimi tarixi şəxsiyyətlərin yaddaqalan obrazları romanda bədii ustalıqla yaradılmışdır.

Romanda hadisələr Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrünün əksidir. XIII əsrin ortalarından Azərbaycanda möhkəmlənmiş monqol sülaləsi, daha dəqiq desək, Elxanilər dövləti 1357-ci ilədək hakimiyyətdə olmuşdur. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin mərkəzi kimi bu zaman kəsimində baş verən bütün ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin təsiri ilə xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. *“Hülakülər dövlətinin yaranması və yüz il müddətində fəaliyyət göstərməsi tədricən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına təsir etdi, onun hüduqlarında, əhalisinin etnik tərkibində, dini görüşlərində, mədəniyyətində, dilində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişikliklər baş vermişdir”* [15, s.19]. Romanda Hülakülər dövlətində cərəyan edən hadisələr tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın hökmdarlıq dönəminin təsviri ilə növbəli şəkildə əks olunmuşdur.

“Təbriz namusu” romanında tarixi mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələrindən olan xalq rəvayət və əfsanələrindən bəhrələnmə görülməkdədir. Müəllif romanın

süjet xəttinə tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin monqolların əcdadları ilə bağlı qələmə aldığı əfsanəni daxil etmiş, istinad etdiyi əfsanəyə öz bədii təxəyyülü ilə müəyyən qədər əlavələr etmişdir. Əsər tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın əcdadları Dobun Mərgən və Alan-Qoa ilə bağlı olan əfsanənin nəqli ilə başlayır. Yazıçı real hadisələrlə vəhdət təşkil edən bu əfsanəni əsərə daxil etməklə həm də monqol adət-ənənələrinə, həyat tərzinə və dini inanclarına romanda yer vermişdir. Alan-Qoanın başına gələn möcüzəvi hadisənin nəqlindən göründüyü kimi əfsanə özündə qüvvətli şamanizm inanclarını əks etdirməkdədir. Alan-Qoanın hər gecə otağına düşən şüa, onu ziyarət edən xəyali, ruha bənzər varlıq onun vücuduna zövq bəxş edir. Aynur Xəlilova öz tədqiqatlarında Alan-Qoa ilə bağlı bu əfsanədə “Oğuz kağan” dastanına xas evlənmə motivlərinin izləndiyini göstərmişdir: *“Romanda Alan-Qoa ilə bağlı sözügedən əhvalatda Oğuzun evlənmə aktının birinci mərhələsinin, şamanın söylədiyi rəvayətdə is ikinci mərhələsinin motivləri ilə üst-üstə düşən məqamlar aydın şəkildə görünür. Şaman tayfa üzvlərini Alan-Qoanın əhvalatına inandırmaq üçün türk tayfaları içərisində məşhur olan bu rəvayətdən istifadə edir”* [55, s.20].

Əfsanədə şaman tərəfindən “Tanrıların nuru” kimi yozulan və mənalandırılan həmin hadisə həm də Tanrı nişanəsi, həqiqət kimi qəbul olunmaqdadır. Romanda əksini tapan bu əfsanəni yazıçı məhz F.Rəşidəddinin kitabından bəhrələnərək romana daxil etmiş, amma müəyyən qədər dəyişikliklər etmişdir. Bununla bərabər, sözügedən əfsanə həm də XII əsrə aid “Monqolların gizli tarixi” əsərində yer almışdır və məzmunu etibarilə eynilik təşkil etməkdədir: *“...hər gecə sarışın bir adam evin (çadırın) bacasından sızan işıq vasitəsilə girərək qarnımı oxşayır və onun nuru bədənimə keçirdi”* [86, s.31].

F.Kərimzadə romanda bu hissənin nəqlindən sonra XIII əsrdə hakimiyyətə gəlmiş Elxanilər dövlətində cərəyan edən hadisələr fonunda tarixi şəxsiyyətlərin parlaq obrazını yaratmış, bədii cizgilərlə xarakterik cəhətlərini ön plana çıxarmışdır. *“Müasir nəsr ənənəvi əxlaqi problemin (və əxlaqi qəhrəmanın) əhəmiyyətini azaltmamaqla bərabər, elə adamlar barədə də yazmağa başlayır ki, onlar əvvəllər nəsrin diqqətini çox az məşğul edərdi. Qəribə, uğursuz, təzadlı, mürəkkəb taleli adamlar, həyatda bəxti gətirməyənlər, ütüsüz, rəndələnmiş, nahamar düşüncələr,*

xasiyyətlər və xarakterlər də nəsrə axınla daxil olmağa başladı” [71, s.127]. Romanda Elxanilərin hakimiyyəti dövrünün təsviri “Naxçıvanda qəsd” hissəsinin nəqli ilə başlayır. Yazıçı 1319-cu ildə Naxçıvanda baş verən hadisələrin timsalında ziddiyyətlərlə dolu tarixi dövrə işıq tutmuşdur. Elxanilər dövlətinin Əmir əl-ümərası, sarayda müxtəlif vəzifələr icra etmiş tarixi şəxsiyyət, sərkərdə Əmir Çoban obrazı romanda bir çox hadisələrin mərkəz fiqurlarından biri kimi təsvir olunmuşdur.

Əmir Çoban həm türk-monqol mənşəli Suldus tayfasından idi, həm də fərasət və qoçaqlığına görə monqol sarayında vəzifə sahibi olmuşdur. Siyasi fəaliyyətinə Arqun xanın hakimiyyəti dövründə başlamış, Qazan xanın səfərlərində iştirak etmişdir. O, cəsarəti ilə seçilərək Sultan Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən əmirlər əmiri vəzifəsinə təyin edilmişdir. *“Olçaytunun vəsiyyətinə görə dövlət işlərinin idarəsi Sulduz qəbiləsindən olan baş əmir Çobana həvalə olundu. Əmir Çoban faktiki hökmrana çevrildi” [99, s.87]. Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş Qızıl Orda hökmdarı Özbəkin Dərbəndi keçərək bu ərazilərə daxil olmaq niyyətindən xəbər tutan Əmir Çoban onun qoşunlarını məğlub etməyə müvəffəq olmuşdur. Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyəti dövründə Əmir Çoban böyük nüfuza malik olmuş, düşmən qüvvələrə qarşı qətiyyətlik göstərmişdir. Elxanilərin hökmlər taxtına 12 yaşlı Əbu Səid çıxsa da dövlətin bütün idarəçilik işləri Əmir Çobanın əlində cəmlənmişdir.*

Əmir Çoban obrazını təəssübkeş, vətənin taleyinə qarşı biganə qalmayan bir tarixi şəxsiyyət kimi göstərən müəllif onu bütün baş verən daxili çəkişmələr və ziddiyyətlər içərisində düzgün qərarlar almağa meyilli bir sərkərdə kimi təsvir etmişdir. O, düşmən qarşısından qaçanları imtiyazlarından asılı olmayaraq bağışlamır, döyüşdən çəkindiklərinə görə bəyləri, əmirləri cəzalandırırdı. Əmir Çoban öz mənafeyi naminə hakimiyyətə qarşı çıxaraq xəyanət etməyi ağılından belə keçirmir, dəfələrlə dövlətin bütövlüyünü təhlükə altına salan qiyamçılara qarşı mübarizə aparır.

Əsərdə Əmir Çobanın el arasında “Xan Çoban” deyə çağırılmasına aydınlıq gətirilmişdir. *“Çünki monqol hökmdarlarının özləri də elə xan ləqəbi daşıyırdılar. - Hülakü xan, Arqun xan, Abaqa xan, Qazan xan” [63, s.46]. Amma fitnəkarlar bu*

ləqəbi məhz Əmir Çobanın özünə layiq bildiyi xəbərini yaymağa çalışmışdır. Əmir Çobanın gün-gündən artan nüfuzu, Elxanilər dövlətinin idarəsini ələ alması və oğlanlarını vilayət hakimləri təyin etdirməsi Əbu Səid Bahadur xanın hakimiyyətini təhlükə altına qoyurdu. Romanda təsvir olunan daxili çəkişmələr fonunda get-gedə çətinləşən siyasi vəziyyətin və Əbu Səid Bahadur xanla şəxsi münasibətlərin pisləşməsi zəminində Əmir Çobanın əleyhinə çıxan qüvvələrin sayı durmadan artırdı. Əmir Çobanın yaxşılığını heç vaxt əsirgəmədiyi əmirilər və bəylər öz mənafeyi naminə ondan üz döndərmiş, ona qarşı birləşərək sui-qəsd təşkil etməkdən çəkinməmişdir. Vəziyyət o həddə çatır ki, Əmir Çobanın güvəndiyi hər kəs ona xain çıxır və bu vaxtdan sonra əmirilər əmiri yalnız öz gücünə, qılıncına arxalanır. Romanda Əmir Çobana sona qədər sadıq qalan, onun dövlət üçün etdiklərini çox dərindən anlayan yeganə şəxs Ərdəbildə iqamət edən Şeyx Səfiyyəddin olmuşdur. *“Altmış ildən çoxdur ki, Çingiz xan övladlarının tapdığı olduq. İndi-indi özümüzdə gəlirik, içimizdə bir nəfər yetişib, ərsəyə çatıb, o, tayfalarımızın, vətənin dərdinə məlhəm ola bilər, onu da kökündən baltalayıb yıxmaq istəyirik”* [63, s.53-54]. Şeyx Səfiyyəddin hökmdar Əbu Səidə aldandığını sübut edir və Çobanın nüfuzunun yenidən bərpaasına müvəffəq olur. Əsərdə təsvir edildiyi üzrə Əmir Çobanın Əbu Səidin taxt-tacına göz dikdiyi xəbərləri tüğyan etdiyi bir zamanda hökmdar Herat hakimi Məlik Qiyasəddin Qurdun əli ilə onu öldürtdürür. *“20 yaşlı Əbu Səid Çobana qarşı mübarizəyə başladı. O, 1328-ci ildə Çobanı və onun oğullarından ikisini edam etdirdi”* [99, s.87].

Tarixi şəxsiyyət Əmir Çobanın bədii obrazı “Təbriz namusu” romanında hərtərəfli, siyasi fəaliyyəti və xarakterinin mühüm tərəfləri ilə təsvir olunmuşdur. Feodal ara mübarizələri və təzadlı hadisələr fonunda Əmir əl-üməra obrazının fərdi cizgiləri ümumiləşmiş şəkildə öz əksini tapır. Əmir Çoban insani dəyərlərə böyük qiymət vermiş, Qazan xanın vəziri, tarixçi Xacə Fəzlullah Rəşidəddinə dərin hörmət bəsləyərək saray ziddiyyətləri içərisində hər zaman onun tərəfini tutmuşdur. Əmir Çobanın böyük oğlu Teymurtaş dövlətə qarşı qiyam qaldıraraq, atasını çətin və çıxılmaz vəziyyətə salır. Əmir Çobanın bu ağır qərar astanasında keçirdiyi mənəvi iztirablar, oğlunun taleyinə qaşığı biganə qala bilməməsi qəhrəmanın həssas daxili

aləminin cizgilərini ortaya çıxarır. *“İndi ağzıqanlı ordu ilə onun üstünə gedib, ciyərparəsini məğlub etməli, ya sağ tutmalı, ya da öldürməli, uzaq olsun, gözəl başını hökmdara ərnağan gətirməliydi! Aman, Allah!...Fikirləşdikcə əmirin damarında qanı quruyur, gözlərinə qaranlıq çökürdü”* [63, s.126]. F.Kərimzadə romanda Əmir Çoban obrazını tarixi faktları göz önündə saxlayaraq həqiqətlərə uyğun biçimdə təhlil etmişdir. Əsərdə Əmir Çobanın keşməkeşli dövrə təsadüf edən siyasi fəaliyyətində göstərdiyi səriştə və cəsəreti, çətin vəziyyətlər astanasında verdiyi mühüm qərarları onu romanın mərkəz və yaddaqalan obrazına çevirmişdir.

Elxanilər dövləti Qazan xanın hakimiyyəti illərində (1295-1304) öz dirçəliş dönəmini yaşasa da, onun ölümündən sonra hakimiyyətə çıxan qardaşı Sultan Məhəmməd Ulcaytunun zamanında ziddiyyətli bir tarixi dövrə doğru irəliləyirdi. Romanda tarixi həqiqətə uyğun olaraq Məhəmməd Ulcaytunun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu 12 yaşlı Əbu Səid gəlmişdir. Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı Əbu Səid “bahadır” ləqəbini Sultaniyyədə Əmir Qurmuşla aparılan döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə qazanmış və özündən əvvəlki səkkiz Elxani hökmdarından ləqəbinə görə seçilmişdir [99, s.87]. Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən dövlət işlərinin idarəsi ilə Əmir Çoban məşğul olmuşdur. Əbu Səid xanın yaşının az olmasından istifadə edən xarici qüvvələr dəfələrlə ona qarşı çıxaraq qiyam qaldırmış, Xorasan, Mazandaran kimi şəhərlər Çağatay əmiri Yasavur tərəfindən ələ keçirilmişdir.

“Təbriz namusu” romanında tarixi şəxsiyyət Əbu Səid Bahadır xanın hökmdar obrazı reallıqla vəhdət şəklində və yaddaqalan bədii cizgilərlə əks olunmuşdur. Əsərdə Əbu Səidin siyasi fəaliyyətə başladığı dönəmlərin ziddiyyətli, qarışıq və feodal ara çəkişmələrinin hökm sürdüyü bir dövrə təsadüf etdiyi görülməkdədir. Romanda Əbu Səid Bahadır xanla bağlı hissənin nəqli xanın Ərdəbilin ən nüfuzlu şeyxlərindən biri olan Şeyx Səfiyyədinlə görüşünün təsviri ilə başlayır. Romanın bu hissəsinə qədər isə Əbu Səidin təsviri onun ən yaxın əmirlərindən olan Əmir Çobanın dilindən belə ifadə olunmuşdur: *“Bir də ki, axı, hökmdar orta yaşda olar, ağı ağdan, qaranı qaradan seçər. Amma mənim bu qohumum lap körpədir. Arvadım Düləndi Əbu-Səidin bacısıdır. Kim qabağa düşüb, nə deyirsə, ona da inanır”* [63, s.48-49].

Əmir Çoban Əbu Səidlə bağlı bu düşüncələrində yanılmamışdır. Əbu Səidin yaşının az olmasından istifadə edən monqol əmirləri arasında daxili çəkişmələr gün-gündən artır, narazı qüvvələrin sayı çoxalır. Hökmdarlıq mövqeyinə tam hakim ola bilməyən Əbu Səidin nüfuzu hələ də Əmir əl-üməra Çobanı üstələyə bilməmişdir.

Əsərin Əbu Səidlə Şeyx Səfiyyəddinin görüşü hissəsində ortaya çıxan mətləblər xanın obrazının xəyanətkar və satqın qüvvələr qarşısında acizliyinin nümunəsidir. Əbu Səidin xarakterinin əsas cizgilərini ön plana çıxaran hissələrdən biri bu söhbət əsnasında dilə gətirdiyi düşüncələri olmuşdur. Şeyx Səfiyyədin Əbu Səidin ətrafında baş verənləri müdrik bir dillə izah edərkən xan ona diqqətlə qulaq asır və Şeyxin fikirlərini aydınlaşdırmağa çalışır. Aldadıldığını və hakimiyyətinin nə qədər böyük təhlükə altında olduğunu dərk edən Əbu Səid xan peşimanlığını böyük təəssüf hissi ilə dilə gətirir. Siyasi fəaliyyətindəki təcrübəsizliyini və zəifliyini dərk edərək dərin minnətdarlıqla Şeyxi səltənətinin xilaskarı və özünün mürşidi hesab edir. Şeyx Səfiyyəddinlə keçirdiyi görüşlər Əbu Səidin satqın əmirlərə qarşı tədbir görərək itirdiyi nüfuzu bərpa etməyə sövq edir. *“O, hakimiyyəti möhkəmlətmək üçün böyük nüfuz sahibi olan Əmir Çobandan məharətlə istifadə edir. Sonradan Əmir Çobanın getdikcə ölkədə bütün hakimiyyəti ələ alacağından qorxub ona qarşı bəd niyyətlərini həyata keçirməyə çalışır”* [5, s.27]. Əbu Səid çox yaxşı anlayır və etiraf edirdi ki, Əmir Çobanı heç kim əvəz edə bilməz və onu tək ümid yeri hesab etmək olar.

Əsərdə tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin və övladlarının edam səhnəsinin təsviri Əbu Səid obrazının daxili-mənəvi aləminin cizgiləri ilə yanaşı, onun xarakterinin mənfi tərəflərini və insani keyfiyyətlərini ortaya çıxarır. Elxanilər dövlətində fəaliyyət göstərən, Qazan xanın uzun illər baş vəziri olmuş F.Rəşidəddinin də aqibəti digər vəzirlərdən fərqlənməmiş, siyasi səbəblərdən faciəvi sonla bitmişdir. F.Rəşidəddin Ulcaytu xanı zəhərləyib öldürməkdə təqsir olunaraq edamına fətva verilmişdir. V.V.Bartoldun qeydlərində göstərilmişdir ki, monqol adətlərinə uyğun olaraq hökmdarın ölümündən əvvəl ona son dərmanı vermiş şəxs onun ölümündə birbaşa təqsirkardır və bu sui-qəsd hesab olunur [42, s.555]. Edamdan əvvəl son sözlərində etdiyi yaxşılıqları dilə gətirən F.Rəşidəddinə qarşı hökmdar Əbu Səid Bahadur xanın cavabı çox qəddar və ədalətsiz olur. Xanın hökmü ilə vəzirin özündən

əvvəl günahsız oğulları edam kürsüsünə qaldırılır. Bununla bərabər, daha sonralar Əbu Səid Bahadur xan yaddaşını təzələyir və öz səltənətinin varissiz qaldığı həqiqəti ilə barışa bilmirdi. F.Rəşidəddinə qarşı ədalətsiz və amansız hökmünün qarşılığında Tanrı tərəfindən cəzalandırıldığını düşünürdü: *“Bəlkə elə buna görə Allahın mənə qəzəbi tutub? Ədalətsiz olmuşam”* [63, s.100]. Gələcək zaman göstərmişdir ki, Əbu Səid xanın varisinin olmaması, həm də Elxanilər dövlətinin süqutunu sürətləndirən səbəblərdən biri idi.

Romanda tarixi şəxsiyyət Əbu Səidin bədii obrazında həm də uzaqgörən siyasəti görülməkdədir. Sırf siyasi səbəblərə bağlı olaraq bacısı Sati bəyimi Əmir Çobana verərək öz hakimiyyət taxtının təhlükəsizliyini təmin edir. Sati bəyimin ağına yaxşı bələd olan və Əmir Çobana lazımı qədər təsir göstərə biləcəyini yəqin edən Əbu Səid tərəddüd etmədən bu qərarını həyata keçirir. Əbu Səidin Əmir Çobanın qızı, ərli qadın olan Bağda xatunla izdivaca girmək istəyi isə qohumluq münasibətlərinin qəbul edilməz və dözülməz həddə çatmasına gətirib çıxarır.

Əbu Səid əsərdə özgə torpağına göz dikən işğalçı, qəddar və hətta əxlaqi dəyərlərin tam ziddinə gedən bir obrazdır. Zəif xarakterli, mənfi xüsusiyyətlərə malik olan Əbu Səid sərhədsiz əxlaqi istəkləri və səriştəsiz ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yaddaqalandır. İşğalçılıq siyasəti yürüdən hökmdar həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən məhrumdur. Fitnə-fəsada aldanaraq Əmir Çobanın həyatına son qoymağa çalışır, Əmir əl-üməra Çobanın qızı, evli qadın olan Bağda xatunu öz hərəmxanasına gətirmək niyyətinə düşərək bu rəzil əməlinə nail olmağa xeyli səy göstərir. Əbu Səid bir Bağda xatunun xətrinə özünün əmir-əl ümərəsi Əmir Çobanın bütün nəslini yer üzündən silməyə hazırdır və istəyinə zalım bir hökmdar kimi nail olur: *“Gözəllər gözəli, əgər atan səninlə mənim qovuşmağıma razı olsaydı, onda bu qədər də günahlara batmazdım. Atan başa düşmədi ki, mən səni böyük bir məhəbbətlə sevirəm”* [63, s.250]. Tarixi romanın sonu təsirli biçimdə, “Sonuncu çarə” adlanan hissəsin nəqli ilə başa çatır. 1335-ci ildə Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı monqol xanı Əbu Səid Bahadur xan Bağda xatunun əlindən aldığı badəni içir və zəhərlənərək ölür.

Romanda Əbu Səid Bahadur xanın ölümünün təsviri tarixi mənbələrdə də

doğruluq payı olan mübahisəli məsələlərdən biri kimi qalmaqdadır. *“Digərlərinin rəyinə görə Bağda xatun Əbu Səidi öldürməklə, əslində, uzun müddət hökmdara qarşı qəlbində gəzdirdiyi qisas niyyətini həyata keçirmiş olub”* [42, s.573]. Bir çox tarixi mənbələrdə isə Əbu Səid Bahadur xanın sırf siyasi səbəblərə bağlı olaraq öldürüldüyü göstərilməkdədir: *“1335-ci ildə Qızıl Orda xanı Özbək yenidən Azərbaycana soxuldu. Əbu Səid dövlətin əsas qüvvələrini Özbəyə qarşı mübarizəyə səfərbər etdi və özü də Kür çayının sahilinə gəldi. Lakin o feodal ara çəkişmələri nəticəsində öldürüldü”* [14, s.352]. Əbu Səidin ölümü Elxanilər dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirən başlıca amillərdən idi. Tarixi şəxsiyyət Əbu Səid Bahadur xanın bədii obrazı *“Təbriz namusu”* romanında hakimiyyətə gəldiyi dönmədən etibarən vəfatına qədər olan zaman kəsimində, Elxanilər dövlətinin siyasi-ictimai mənzərəsi fonunda təsvir edilmişdir. Yazıçı romanda monqol xanı Əbu Səid Bahadur xanın tarixi obrazını yenidən canlandırmış, onun siyasi fəaliyyətini və insani keyfiyyətlərini qələmə almışdır.

“Təbriz namusu” tarixi romanında cərəyan edən hadisələr orta əsrlər Hülakülər dövlətinin təsviri ilə paralel olaraq XII əsr monqol və dünya tarixinin ən önəmli, yaddaqalan tarixi şəxsiyyəti Çingiz xanın siyasi fəaliyyətini əks etdirməkdədir. Əsər orta əsr Şərqi böyük fəthi, dünya cahangiri Çingiz xanın tarixi şəxsiyyət və ideal qəhrəman obrazının xarakterik xüsusiyyətlərini, döyüşlərini, müharibə taktikasını özündə əks etdirir. Orta əsrlər cahan tarixinin ən önəmli səhifələrini yazmış sərkərdənin əsərdə hərtərəfli bədii obrazı yaradılmış, onun tarixi prototipi dolğun şəkildə təsvir edilmişdir. Dünya hərbi tarixində möhtəşəm döyüşkənliyi və bənzərsizliyi ilə yeni bir səhifə yaradan, misilsiz və əzəmətli hərbi qabiliyyətə malik olan monqol hökmdarı Çingiz xan tarixin yetişdirdiyi, əsrlərdən bəri yaşayan şəxsiyyət, böyük sərkərdə olmuşdur. Çingiz xan hərbi dühəliyi, inadlı mübarizəsi, hünəri və zəkası sayəsində dövrünün ən qüdrətli və güclü monqol ordusunu yaratmışdır. Onun apardığı müharibələr illərlə davam etmiş, lakin Çingiz xan ağılı və qılıncı ilə yeni torpaqlar fəth etməyi, adını tarixə yazdırmağı bacarmışdır. O, apardığı zəfər yürüşləri ilə dünyanın ən geniş ərazi fəth etmiş fəthi kimi cahan tarixində bütöv bir dövr formalaşdırmışdır. Monqol hücumlarına məruz qalmış ölkələrin

tarixində bu dövr dərin iz buraxmış, onların tarixinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. XVI əsr tarixçisi Qızıl Orda sarayının katibi olmuş Ötəmiş Hacı Çingiz xan və onun hakimiyyətdə olan monqol sülaləsindən bəhs edən, çağatayca qələmə alınan “Çingiznamə” əsərində yazmışdır: *“Çingiz xan bir tərəfi Bağdad, bir tərəfi Hindistan və bir tərəfi Dəşti Qıpçaq, İdil çayı olan elləri fəth etdi. Bu vilayətləri dörd (beş) oğluna pay verdi”* [105, s.16].

Fərman Kərimzadə “Təbriz namusu” romanında həm tarixi mənbələrin gözü, həm də bədii təxəyyülü vasitəsilə Çingiz xan obrazını böyük hökmdar və ideal qəhrəman kimi canlandırmışdır. Romanda nəql olunan hadisələr tarixlə səsleşməklə bərabər, Çingiz xanın bir sərkərdə, hökmdar kimi yetişib formalaşdığı tarixi dövrü əks etdirir. Əsərdə Çingiz xan obrazının təsviri “Bir ovuc qan” adlı hissənin nəql olunması ilə başlayır. Hökmdarın obrazı tarixi hadisələr fonunda Teymurçindən Çingiz xana doğru həyatının müəyyən dövrü, hakimiyyəti, yürüşləri və ömrünün son gününə qədər əsərdə öz əksini tapmışdır. Monqol tayfası tay-çiutların rəhbəri Yesugey Bahadır xanın oğlu və sonralar dünyada orta əsrin ən qüdrətli hökmdarı, adı çəkilən hər yeri lərzəyə gətirən Çingiz xan kimi tarixə adını yazdırmış böyük sərkərdə və dövlət xadiminin əsl adı Teymurçin olmuşdur. Teymurçin adının mənasına əsərdə açıqlıq gətirilmişdir. Yesugey döyüşdə məğlub etdiyi tatar tayfa başçısı Teymurçin-Ugenin adını da əlindən almaq üçün oğluna monqolcada “Çin dəmiri” anlamına gələn Teymurçin adını verir. Əsərdə Yesugey Bahadırın oğlu Teymurçinin doğulduğu hissənin nəqli üçün “Bir ovuc qan” başlığının seçilməsi təsadüfi deyildir. Şaman Teymurçinin dünyaya ovcu dolu qanla gəlməsini Tanrı nişanəsi kimi yozur və sözügedən hadisə haqqında XIII əsrə aid qədim monqol ədəbiyyatının ən qiymətli tarixi xəzinəsi sayılan “Monqolların gizli tarixi” əsərində bəhs olunur: *“Bu ərəfədə Yesügey-bağatur tatarlardan Təməcin-ügeni, Xori-buğanı və başqalarını əsir alaraq gətirərkən Hö’elün-ücin hamilə idi. Onan çayı yanındakı Deligün-boldaxda iqamət etdikləri zaman tam orada Çingis-kağan dünyaya gəldi. O doğularkən sağ əlində saqqa (sümüyü) böyüklüyündə laxtalanmış qan tuturdu. Tatarlardan Təməcin-ügenin gətirildiyi zaman doğulduğu üçün ona bu şəkildə Təməcin adı verildi”* [86, s.71-72]. Beləliklə, romanda qəhrəmana Təməcin adının

verilməsi də tarixlə səsleşən biçimdə təsvir olunmuşdur. Əsərdə tarixi şəxsiyyət Çingiz xan obrazının təsviri bu sözlərlə başlayır: *“İllər ötəcək, o böyüyüb hakimiyyəti ələ alacaq, dünyada çox qan tökəcək və o zaman onu daha bir təzə adla-Çingiz xan deyib çağıracaqdılar. O vaxta hələ çox vardı.....”* [63, s. 40]

Bəşər tarixində yeni-yeni ərazilər fəth etmək uğrunda qanlı müharibələr aparmış Çingiz xan tarixdə işğalçı, qəddar bir hökmdar kimi xatırlanmaqla bərabər, həm də özündən sonra yaddaşlarda dünya fatehi, bir sərkərdə və cahangir kimi qalmışdır. Romanda hökmdarın obrazını öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə qələmə alan müəllif cərəyan edən hadisələr fonunda qəhrəmanın mənəvi-psixoloji aləmini aydın cizgilərlə əks etdirmişdir. Arvadı Börtə-Fucin əsir düşmüşdür, ancaq Teymurçin düşmənləri üzərinə daha güclü qayıtmaq üçün zəkasını işlədir. O, sərissiz davranmağın yalnız məğlubiyyətlə nəticələncəyini anlayır və bu hadisələr fonunda onun əsərdə soyuqqanlı obrazı yaradılır.

Tarixdə Çingiz xan əsirlikdən hakimiyyətə gəlmiş, erkən yaşından iti zəka sahibi olmuşdur. *“Çingiz xan mürəkkəb bir şəxsiyyət idi. O, böyük fiziki gücə malik idi, öz niyyətinə çatmaqda inadkar və sarsılmaz iradə sahibi idi”* [103, s.331]. Əsərdə Çingiz xan obrazı sözündən dönməz, qətiyyətli cəhətləri ilə yaddaqalandır. Müəllif öz qəhrəmanını merkit tayfasının hökmdarının dilindən belə xarakterizə edir: *“Çingiz xanın arvadının adını bədnam eləsələr, Onxan da ondan üz döndərərdi. Həm də ki, Çingiz xan kinli idi, çox kinli idi, ona olunan pisliyi də, yaxşılığı da yaddan çıxarmırdı”* [63, s.70]. Hökmdarın Qarait tayfasının başçısı olmuş Onxanla görüşü, ona sahib çıxması, xeyrinə kopçur vergisi təyin etməsi, Onxanın bir neçə ilə artıq hökmdara çevrilməsi Çingiz xanın keçmişinə, atası Yesugey Bahadırın əmanətinə sadıqlığının bir nümunəsidir.

Əsərdə təsvir olunan Çingiz xan obrazı mərdliyi və ləyaqəti qiymətləndirir, könüllü itaət edənləri bağışlayır, onların hakimiyyətlərinə, sərvət və dinlərinə toxunmurdu. Çingiz xanla Xarəzmşah Cəlaləddinin döyüşündə qəhrəmanın bu cəhətləri açıq ifadəsini tapmışdır. Bütün Mavəraünnəhrdəki şəhərlər Çingiz xanın itaəti altında olsa da, hökmdara tabe olmaq istəməyən təkə Sultan Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin olmuşdur. Sultan Cəlaləddin sona qədər mübarizə apararaq təslim

olmur, döyüş meydanında mərdliyi və qorxmazlığı ilə nəinki monqol döyüşçülərini, Çingiz xanı və onun oğullarını böyük heyrətə salır. Müəllifin dilindən deyildiyi kimi böyük hökmdar bu şücaətdən dəhşətə gəlmiş və *“Atanın oğlu bax, belə olar!”* sözləriylə heyrətini gizlətməmişdir [63, s.195]. Çingiz xan monqol döyüşçülərinə Sultan Cəlaləddini təqib etməməyi əmr edərək sərkərdənin igidliyinə, mərdliyinə dəyər verdiyini göstərmiş olur. Yazıçı Çingiz xan obrazını bu əhvalatın nəqlində daha da yüksəldir və fikrini *“bəlkə də o, Cəlaləddinin bu hərəkətini əvvəlcə öz gözləri ilə görsəydi, heç bu ölkəyə basqın eləməzdi”* ifadəsi ilə tamamlayır [63, s.196]. Müəllif bu məqamın Çingiz xan üzərində qoyduğu təsiri tam dolğunluğu ilə oxucuya çatdırmaq üçün əsərin sonunda bir daha xatırlatma verir.

Tarixdə hökmdar Çingiz xan Buxaranın timsalında müqavimət göstərməyən, təslim olan şəhərlərin dağıdılmaması əmrini vermişdir. *“Məğlub edilmiş əhalilərin qırğını, müqavimət göstərənlərə tətbiq edilən terror onun müntəzəm olaraq istifadə etdiyi silah idi. O, şəhərlərdən təslim olmağı tələb edirdi, tabe olmayanların qırğını təşkil edirdi”* [103, s.332]. Əsərdə təslim olmuş möhtəşəm Buxaranın qapıları xanın üzünə açılır, yazıçı bu məqamda həm də Çingiz xan obrazının başqa bir tərəfini onun dinə inancını ifadəli sözlərlə oxucuya çatdırır. Çingiz xan öz Tanrısına inanır, ona dua edir. Amma məsciddə şərab içilməsindən, Quranın məhv edilməsindən çəkinməmişdir. Əsərdə obrazın dilindən Allaha yaxınlığı ifadə olunur, ancaq eyni zamanda, o fitrətindəki qəddar xarakterini öz dini görüşləri fonunda ortaya qoyur: *“Ey adamlar, bilin ki, siz çox böyük günahlar işlətmisiniz. Mən bu sözü niyə deyirəm? Ona görə ki, mən Allah bəlastyam! Əgər siz günah işlətməsəydiniz, yolunuzdan çıxmasaydınız, böyük Allah da mənə sizin canınıza bəla göndərməzdi”* [63, s.151-152]. Məhz insanlara qarşı qəddar xarakterindən irəli gələn məqamdır ki, hökmdar haqqında bədii kitablarda *“xalqların cəlladı”* ifadəsi işlənir. Çingiz xanın dinə münasibəti yazıçı Con Menin *“Çingiz xan”* tarixi romanında geniş təsvirlə öz əksini tapmaqdadır. Monqol hökmdarı dini inanclarından doğan etiqadla qazandığı bütün uğurlarının təməli olaraq Göylərin dəstəyini hiss etdiyini bildirmiş, həyatı boyunca Göylərin onu qoruduğuna və dəstəklədiyinə inam bəsləmişdir: *“Gözəgörünməzə xidmət etdiyinə tam əmin olan Çingiz hamıya yuxarıdan aşağı*

baxırdı, ancaq insanlara dinlərinə görə nifrət etmirdi” [81, s.221].

Hökmdarın romanda yaradılmış tarixi prototipi hadisələr fonunda onun qəddar, zülmkar, edilən böyük yanlışları bağışlamayan, qəzəbli xarakterini başqa bir hadisənin təsvirində ortaya qoyur. O intiqam almaq üçün Sultan Cəlaləddinin ölüm xəbərini anasına verərkən bundan zərrə qədər də peşmanlıq duymur, əksinə öz qələbəsini təntənəli sözlərlə ifadə edir: *“Mən gedirəm. Oğlun ölüb, ölkəniz qan dənizinə dönüb. Ağla nə qədər ağlayırsan”* [63, s.196].

Yazıçı səlis və axıcı üslubu ilə əsərdə Çingiz xanın xarakterini bütün xüsusiyyətləriylə ortaya qoyur. Başqa bir hadisənin təsvirində Çingiz xanın bədii obrazının qətiyyətli və prinsipial tərəfləri öz əksini tapır. Hökmdarın nəvəsi, Cığatayın oğlu Mutuqanın öldürüldüyü xəbəri xana yetişdikdə o, intiqam almaq məqsədi ilə qəzəblənərək Talkan qalasını talamadan məhv elətdirmişdir. Qəzəbli hökmdar qərar verir ki, qalanın yerində gərək heç vaxt insan yaşamasın. Əsərin bu hissəsi ilə səsləşən digər bir məqamda, V.Q.Yanın “Çingiz xan” tarixi romanında qəzəbli xan öz ordusunun məğlubiyyəti ilə barışmayaraq Sultan Cəlaləddinin azyaşlı oğlunun ölümünə fətva verir, onun monqol cəlladı tərəfindən qətlə yetirilməsini böyük şövqlə izləyərək söyləyir: *“Düşmənlərimizin nəslini kökündən qoparmalıyıq. Belə igid müsəlmanların nəslini mənəmə nəvələrimi qırıb qurtara bilər. Buna görə də bu oğlanın ürəyini mənəmə tazıma yedirdin”* [124, s.203]. Hökmdarın sözlərində qəddarlıq, soyuqqanlılıq, tədbirlilik və əbədi hökmranlıq eşqi görülməkdədir.

F.Kərimzadə Çingiz xanın tarixi prototipini dolğun ifadələrlə qələmə almışdır. Tarixi romanda hökmdarla bağlı vaqe edən son əhvalat çox təsirli bədii təsvirlə yekunlaşır. Çingiz xanın ölümünün gizlədilməsi bahasına oğlu Ögedeyin əmrilə bütün Tanqut əhalisi amansızcasına qılıncdan keçirilir. Düzə toplanmış Tanqut xalqına divan tutulur, dünyaya ovcunda qanla gələn böyük fateh, dünyadan köçəndə də qan içində gedir. Bu hadisədə Çingiz xanın obrazı amansız, qəddar və tökülən qanların səbəbkarı kimi təsvir olunur. Eyni hadisənin nəqlini öz əsərində işıqlandıran yazıçı Con Men isə Çingiz xanın zülmkar xarakterini və sönməyən dünya hakimliyi şövqünü elə hökmdarın öz nitqində ortaya qoymuşdur: *“Heç kimin mənəmə ölümümdən xəbəri olmamalıdır. Ağlamayın və düşmənin xəbər tutmaması üçün mənə*

yas saxlamayın. Ancaq tanqutların hökmdarı və əhalisi müəyyən olunmuş gündə və saatda şəhərdən çıxanda hamısını bir nəfər kimi məhv edin” [81, s.311].

“Təbriz namusu” romanında “Yerə səpələnmiş mirvari” adlı hissənin nəqlində yazıçı Çingiz xan obrazının zülmkar xarakterini böyük ustalıqla onun öz düşüncələri ilə qələmə alır. Xan son nəfəsində insanlıq adına törətdiyi qırğın və dəhşətlərin fərqi vardır: *“Öləndə hiss eləmişdir ki, onun zülmələri heç kimin yadından çıxmıyacaq. Qəbri qarğış, nifrət yeri olacaq. Ona görə də bütün gözlərdən uzaqda olmalıdır” [63, s.247].* Tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın obrazı “Təbriz namusu” romanının mərkəz qəhrəmanlarından biri kimi həqiqi və təsirli boyalarla, tarixlə səsleşən biçimdə təsvir edilmişdir. Çingiz xanın tarixi prototipi onun istila və səfərlərinin, həmçinin daxili aləminin nəzərəçarpan cizgiləri fonunda yaradılmışdır. Hökmdar romanın əsas qəhrəmanlarından biri kimi geniş ərazilər fəth edən əzmlı, qərarlı və hökmlü bir fəth obrazında qələmə alınmışdır.

Fərman Kərimzadənin tarixi mövzuda qələmə aldığı “Təbriz namusu” romanında XIII-XIV əsrlər Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş monqol sülaləsi Elxanilər dövlətinin ümumi ictimai-siyasi mənzərəsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda hakimliyi ələ almış Elxanilər dövrü romanda tarixi mənbələrə əsaslanaraq təsvir edilmiş, zamanın ziddiyyət və çətinlikləri, qaranlıq səhifələri çoxobrazlı süjet fonunda kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Əsərdə cərəyan edən hadisələrin bədii dillə təsviri Azərbaycanın Elxanilər dövründə tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Romanda tarixi şəxsiyyətlərin dolğun və yaddaqalan obrazı tarixi həqiqətlərlə uyğunluq içində qələmə alınmışdır. Müəllif dövrün ziddiyyət və keşməkeşlərini, sarsıntılı dövəmləri təsvir edərək orta əsrlər Azərbaycan tarixinə işıq tutmuşdur.

3.3. Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanında ideal qəhrəman

Tarixi baxımdan dərin köklərə malik olan “qəhrəman” anlayışı bədii ədəbiyyatın mərkəz mövzularından biri kimi daima araşdırılmışdır. Əski dövrlərdən bəri cəsarəti ilə seçilmiş, güc və qüvvətə malik olan, yüksək dözümlülüğü, bacarığı və

xüsusiyyətləri ilə seçilən insanlar qəhrəman adlandırılmışdır. Bu mənada “qəhrəman” kəliməsi “cəsarət və qorxmazlıq” kimi anlayışlarla bərabər tutulmuşdur.

Qəhrəman anlayışı zaman keçdikcə ədəbiyyatda öz bədii ifadəsini tapmış, bu mənada ədəbi qəhrəman yalnız şücaəti və ya cəsarəti ilə seçilən deyil, həm də müəllif tərəfindən əsərdə yaradılan bir obraza çevrilmişdir. Ədəbi qəhrəmanın fikir və düşüncələri, həyat təcrübəsindən irəli gələn təsəvvürləri və fəaliyyəti əsərdə bədii boyalarla öz əksini tapır. Təsvir olunan ədəbi qəhrəman tipi, həmçinin əsərin ideyasının müəyyənləşdirilməsində və yazıçının düşüncələrinin ifadə edilməsində əsas vasitələrdən biri olmaqla bərabər, əsərdə əksini tapan bütün ünsürlərin mərkəz nöqtəsi kimi seçilən və yaddaqalan cəhətlərə malikdir.

Roman qəhrəmanı tarixi baxımdan araşdırıldıqda obrazın xarakterik xüsusiyyətlərinin dəyişikliyə məruz qalması qəbul ediləndir. Ədəbi qəhrəmanın mühüm cəhətlərinin təsvir olunması və ona ən uyğun xarakterin verilməsi obrazın təsir gücünün qüvvətliliyinə xidmət edir. Bədii əsərdə, həmçinin qəhrəmanın var olduğu dövr, tarixdəki yeri və daxili-mənəvi aləminin cizgiləri daim ön plandadır. Tarix səhifəsində yaddaqalan iz qoymuş şəxsiyyətlər yazıçı təxəyyülünün məhsulu kimi həm də romanların ideal qəhrəman obrazına çevrilmişdir. *“Tarixi romanda mühüm estetik şərtlərdən biri tarixi şəxslərin hərəkətlərini, fəaliyyətlərini bədii inandırıcılıqla canlandırmaqdır”* [4, s.101].

Romanda qəhrəmanın sahib olduğu üstün fərqliliklər və özünəməxsus cəhətlər onun ideal obrazının tamamlanmasına xidmət edir, ədəbi qəhrəman, tip və xarakter olmaqla bütünləşir. Bu mənada bədii ədəbiyyatda ideal problemi və ideal qəhrəman konsepsiyasının qoyulması daimi və aktual məsələlərdən biridir.

Bədii yaradıcılıqda “ideal” mükəmməl hadisələrin obrazlı və həssas formada ifadə olunması kimi çıxış edir, həmçinin yazıçının əsərdə hadisə və obrazlar haqqında məcazi təmsilçiliyini ortaya qoyur. İnsanların mənafeyinə yaxın olan və ya ona zidd olan dəyərləri özündə birləşdirən ideal qəhrəman obrazı bədii əsərlərdə real biçimdə təsvir olunmaqdadır. *“...tarixi romanlarda konkret tarixi şəxsiyyətlər, yaxud təsvir edilən dövrün ümumi ruhunu özündə əks etdirən, bədii təxəyyülün məhsulu olan obrazlar yaradılır”* [5, s.87].

Tarixin yaratdığı və tarix yaradan şəxsiyyətlərin bədii əsərlərdə mükəmməl və ideal ədəbi qəhrəman kimi təsvir olunması yazıçı məharətinin ən bariz nümunələrindəndir. Yazıçı yaratdığı müsbət və ideal qəhrəman obrazına həm də öz münasibətini ortaya qoymuş olur. Müsbət ideal və fikirlər əsərdə müsbət qəhrəman ideyasına gətirib çıxarır, mükəmməl təsvir olunan ədəbi qəhrəman real və inandırıcı obrazı ilə tarixi romanın mərkəz fiqurlarından birinə çevrilir. Mürəkkəb səciyyəli, ziddiyyətli və təlatümlü xarakterə malik ədəbi qəhrəman real tarixi şəraitin məhsuludur və yazıçı qələminin ideoloji tələbindən uzaqdır.

Zamanın, ictimai hadisələrin, həyat faktlarının və bədiiliyin qovuşmasından meydana gələn romanda reallığı və canlılığı ilə seçilən ideal qəhrəman tarixin dərinliklərindən süzülüb gələn bədii obrazdır. Ədəbi qəhrəmanlar tarixi romanda mövzu olaraq bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini və tarixilik faktorunu özündə qoruyub saxlayaraq həm də hadisələrin obraz üzərindəki təsirini əks etdirməkdədir. İdealları üçün mübarizə aparan qəhrəmanın mənəvi xüsusiyyətlərinin məcmusu sayılan xarakterinin inkişafı onun müəyyən bir sosial tip kimi səciyyələndirilməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycan bədii nəsrini öz seçilmiş tarixi roman və pyesləri ilə zənginləşdirən yazıçı-publisist-dramaturq Yunus Oğuz əsərlərində tarixi xronologiyaya və faktlara sadıq qalmış, şəxsiyyətlərin bədii obrazını təhrif etmədən qələmə almışdır. “Nadir şah”, “Çingiz xan”, “Sultan Alp Arslan”, “Atabəy Eldəniz”, “Səfəvi şeyxi”, “Təhmasib Şah” kimi tarixi romanlar müəllifin uzunmüddətli etimoloji araşdırmalarının nəticəsidir. Tarixi roman ənənəsini uğurla davam etdirən və tarixin məişətinə daxil olmağı bacaran yazıçı qələmə aldığı romanlarında hadisələrin mahiyyətini ustalıqla aydınlaşdırır, obrazların əsas cizgilərini müfəssəl təsvir edir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Sabir Bəşirov *“Yunus Oğuz: elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün vəhdəti” kitabında yazmışdır: “Bu gün biz Yunus Oğuzu iki cəhətdən qiymətləndiririk: ümumtürk və onun tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan tarixinin ciddi araşdırıcısı, tarixin qaranlıq məqamlarını, mübahisəli məsələlərini tədqiq edən, yeni fikir söyləyən ciddi tədqiqatçı-tarixçi-türkoloq və çox istedadlı yazıçı”* [20, s.10]. Tarixə obyektiv yanaşan romançı reallıqla bədii təxəyyülü vəhdət şəklində

canlandırarkən həm də dövrün obrazını yaratmış olur.

Yazıçı tarixi səpkidə qələmə aldığı tarixi romanlarında dövrün siyasi ziddiyyətlərini bütün kəskinliyi və müfəssəlliyi ilə əks etdirir, ictimai və ideal konsepsiyası ilə uzaq keçmişin tarixi hadisələrini yenidən canlandırır. Vaqif Yusifli “Tarixi romançılıqda Yunus Oğuz yolu” adlı məqaləsində yazmışdır: *“Yazıçı üçün tarixi roman qələmə almaq çox məsuliyyətli bir işdir və burada ilk növbədə, əsl istedadla yanaşı, bu istedadı şərtləndirən bir çox arqumentlər də nəzərə alınmalıdır. O arqumentlər sırasında yazıçının müraciət etdiyi tarixi dövrü, haqqında söz açdığı tarixi şəxsiyyəti nə dərəcədə dərk etməsi birincidir... XXI əsrin yazarı Yunus Oğuz da bu həqiqəti yaxşı bilir və öz tarixi romanlarını qələmə alarkən, əlində məşəl tarixin qaranlıq hücrələrinə yol alır”* [127, s.6].

Yunus Oğuzun qələmə aldığı “Çingiz xan” əsərində təsvir olunan epoxal qəhrəmanların dolğun obrazları və ictimai hadisələrin təfəsilatının genişliyi yazıçı məharətinin ən yaxşı nümunəsidir. “Çingiz xan” tarixi romanı orta əsrlər Xarəzmşahlar dövlətində baş verən siyasi çəkişmələrə, həmçinin fateh-hökmdar Çingiz xan, Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd və Sultan Cəlaləddin kimi dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutur, bu qüdrətli və nəhəng Şərq ölkəsinin ümumi mənzərəsini təqdim edir. Yazıçı tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını ustalıqla qələmə almış, Çingiz xanın ideal qəhrəman obrazını bədii boyalarla təsvir etmişdir. Tarixi romanda Xarəzmşahlar dövlətinin daxildən çöküşü və Çingiz xanın xanədanlığı süquta uğratmasından bəhs olunur. Epiloqla başlayan əsərdə mövcud sabitliyi və nizamı alt-üst edən xaosun gətirdiyi ağır nəticələr bədii dillə təsvir olunur. 1217-ci ildən etibarən böyük xaosun təhdidi ilə qarşı-qarşıya qalan və qaçınılmaz məğlubiyyətlər meydanına çevrilən Xarəzmşahlar səltənəti Çingiz xanın başçılığı ilə monqol-tatar yürüşləri qarşısında sona qədər tab gətirə bilməyərək məğlubiyyətlə barışır. *“1221-ci ildə Orta Asiya ərazisində tatar-monqollardan başqa heç bir hakimiyyət yox idi. Burada heç kim Çingiz xana bundan artıq müqavimət göstərmədi. Əsas dağıntılar böyük şəhərlərdə baş vermişdi. Bu müharibədə ən çox əziyyət çəkən şəhər əhalisi və seyrək məskunlaşmış kənd əhalisi idi. Köçərilər-türklər bu müharibədə iştirak edirdilər - bəziləri Çingiz xanın*

tərəfində, digərləri isə müxalif kimi” [152, s.186].

Əsərdə hökmdar Çingiz xanın xanədanlıqda bərqərar etdiyi yeni düzən, onun qaydaları və nəticələri təhlil olunur. Mərkəzi Asiyanın ən qüdrətli türk dövlətlərindən biri olan, bir tərəfi səlcuqlara, o biri tərəfi islama bağlı olan Xarəzmşahlar dövlətinin saray mühiti, şəhərlərinin həyat tərzini, möhtəşəmliyi və zənginliyi əsərdə öz geniş təsvirini tapmışdır. Xarəzm səltənəti təkcə qüdrəti ilə seçilmirdi, həm də elm və mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. İslam dünyasının Şərqi yarıda yerləşən Xarəzmşahlar dövləti Buxara, Ürgənc, Mərv, Nişapur kimi iri ticarət şəhərlərini əhatə etmişdir. Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd imperiyanın ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Xəzər dənizinin şərq, qərb, cənub ərazilərini imperiyanın tabeliyinə salmışdır. Əsərdə Xarəzmşahlar dövlətindəki dinclik və sabitlik köhnə düzən olaraq mənalandırılır. Mövcud olan köhnə düzəni kökündən sarsıdan dağıdıcı monqol yürüşləri olmuş, Çingiz xan ordusunun gətirdiyi böyük xaosla bu sabitlik sona yetmişdir.

Orta əsrlər dövrünə yeni düzən gətirən tarixi şəxsiyyət, yenilməz sərkərdə, fəth-hökmdar Çingiz xan zorakı və dağıdıcı istilaları ilə bu möhkəm türk dövlətini (Xarəzmşahlar dövlətini) lərzəyə gətirmiş, onu təməmindən sarsıdan tarixi hadisələrə gətirib çıxarmışdır. Çingiz xanın iradəli və qətiyyətli şəxsiyyəti, savaş meydanlarında keçən keşməkeşli həyat yolu və tarixdə oynadığı mühüm rol onun bədii ədəbiyyatda ideal qəhrəman obrazını yaratmağa imkan vermişdir. Monqol hökmdarının daxili-mənəvi aləminin əksi bədii ədəbiyyatda, onun ədəbi qəhrəman obrazında cəmlənmişdir.

Yazıçı Yunus Oğuz ədəbi qəhrəman Çingiz xanı parlaq və yaddaqalan şəxsiyyəti ilə vəhdət şəklində, romanda cərəyan edən mühüm, çoxçalarlı hadisələr fonunda və rəngarəng obrazların əhatəsində təsvir etmişdir. Əsərdə qələmə alınan Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd, Sultan Cəlaləddin, tatar elçisi Mahmud Yalvac kimi zəngin insan xarakterləri Çingiz xanın bütün mənəvi tərəflərinin ortaya çıxmasına töhvə vermişdir.

Əsərdə Çingiz xanın ideal qəhrəman obrazı bədii cizgilərlə təsvir edilmiş, tarixin ən qüdrətli liderlərindən olan bu fəthin inanılmaz əzmi dünya tarixinin ən böyük

işğal və istilalarına rəvac vermişdir. Yazıçı Çingiz xanın çətinliklərlə dolu həyat yolunu təsvir edərkən gələcəyin böyük fatehinin mübariz və inadkar qəhrəman obrazını yaradır. Qəhrəmanın əzmkar və möhkəm xarakterinin formalaşmasının arxasında geniş çöllərdə ölümə tərk edilmiş ailəsinin həyat mübarizəsi və özünün çarəsizliklə sınıdığı əsirlik günləri dururdu: *“Bu balaca oğlan Çingiz xan olana qədər tayfalararası müharibələrin içində böyüdü. O uşaq ikən qətlin, xəyanətin, kölənin nə olduğunu bildi.....Əsirlikdə yaşadı, amma sınımadı, qarşısına qoyduğu məqsədə can atdı. Sərt həyat ona dörd əsas vacib məsələni öyrətdi: canatma, qürur, sərtlik və barışmazlıq”* [101, s.86-87]. Çingiz xanın erkən yaşlarında qarşılaşdığı dost və düşmən münasibətləri, çətin şərtlərdə yaşadığı köçəri həyatı onun xarakterini formalaşdırmışdır. Xanın həyatında böyük rol oynayan iki insan, qan qardaşı olduğu Camuxa və arvadı, gələcəkdə “hökmdarların anası” kimi çağırılan Börtə olmuşdur. Çingiz xan dostluqda nə qədər sadıq olmuşdursa, düşmənçilikdə bir o qədər sərt xarakterə malik idi. Əbədi dostluq və qardaşlıq üçün and içdiyi Camuxa zaman keçdikcə siyasi səbəblərdən onun qatı düşməninə çevrilmiş və Çingiz xan onun ölümünə fərman vermişdir. XIII əsrə aid olan “Monqolların gizli tarixi” abidəsində də öz geniş əksini tapan bu hadisələr real tarixi əks etdirməkdədir. Yaşadığı çətinliklər onu daha da möhkəmləndirmiş, Çingiz xan heç kəs qarşısında sınımayan bir xarakterə yiyələnmişdir. Qazandığı zəfər savaşı ilə cəsarəti artan sərkərdə Temucindən Çingiz xana doğru keçdiyi həyat yolunda saysız-hesabsız yürüşlər etmiş, əldə etdiyi hər zəfəri onu növbəti qələbələrə ruhlandırmışdır. *“Çingiz xan təkə şəxsi cəsarəti və iti ağı ilə deyil, həm də güclü xarakteri və müstəsna qətiyyəti ilə seçilirdi: məqsədinə çatdıqdan sonra həmişə daha yüksəklərə can atırdı”* [161, s.10]. Dünyanın hakimi statusuna yiyələnməyi qarşıya məqsəd qoyan Çingiz xan eyni zaman kəsimində müxtəlif ərazilərdə uğurlu müharibələr aparmışdır. Monqol hökmdarının bitib tükənmək bilməyən istilaları, fatehlik arzusu və onun bu istəyinə etimadla sadıq qalan tərəfdaşları, həm də onun Qərbdə fatehlik missiyasını reallaşdırmağına xidmət edirdi.

Yazıçı qəhrəmanın xarici görünüşünün təsvirini Buxara xalqının təəccüblü baxışları altında belə təsvir edir: *“Dünyanı dəhşətə gətirən, adı gələndə hamının tük saldığı, sultanı qorxudub qaçırdan, haqqında əfsanələr danışılan Çingiz xan bu imiş.*

O heç də bədheybətə, cinə, divə bənzəmirmiş. O heç də şeytanla dostluq edənə də oxşamırdı. O, hündürboylu, kosa saqqalına dən düşmüş, möhkəm bədənli, baxışlarından qətiyyət yağan göy pişikgözlü, sərt və istəyəndə hər an qəssaba çevrilə biləcək insanmış” [101, s.255-256]. Çingiz xan hələ istila etmədiyi torpaqlarda belə adından söz etdirməyə nail olmuş, tatar-monqol xanının zəhmi və heybəti haqqında dolayan əfsanələri onlara çatdırı bilmişdir.

Vasili Qriqoryeviç Yanın “Batı” və “Sonuncu dənizə doğru” əsərlərinin də daxil olduğu məşhur tarixi trilogiyasının birinci kitabı olan “Çingiz xan” romanı məzmun və ideyası etibarilə Yunus Oğuzun eyniadlı əsərilə yaxından səsleşir. Əsərdə monqol qoşunlarının dağıdıcı istilaları və xalqlar üzərindəki dərin təsiri belə ifadə olunur: *“Monqollar camaatı elə dəhşətə gətirmişdilər ki, buxaralılar hətta müqavimət də göstərmirdilər”* [163, s.178]. Çingiz xanın yürütdüyü işğalçı siyasətdə təslim olmaq xilas yolu, müqavimət ölüm demək idi. Buxara şəhərinin təslim edilməsi fonunda cərəyan edən hadisələr qəhrəmanın hər kəsi lərzəyə salan zəhmini və vahiməsini ortaya qoyur. Çingiz xan ordusunun dağıdıcı və sarsıdıcı yürüşlərinin ağır nəticələrini dərinəndən dərk edən Buxaranın nüfuzlu şəxsləri və üləmələr şəhəri döyüşsüz təslim etməyə məcbur olmuşdur. Buxaranı monqol qoşunlarının ağır zərbələrindən xilas etmək və baş verəcək bəlaların qarşısını almaq üçün görünən tək yol şəhər qapısının açarlarını təslim etməkdir. V.Q.Yanın “Çingiz xan” tarixi romanında qəhrəmanın insanlar üzərində vəhşəti və heybətli təsiri öz əksini tapır: *“Ağ və yaşıl çalma qoymuş qocalar onun qarşısında toplaşaraq bərələ qalmış gözlərini onun sarı, cod saqqallı tutqun, ifadəsiz üzünə dikmişdilər. Onlar xalqların müdhiş qırıcısından ya mərhəmət, ya da böyük qəzəb gözləyirdilər”* [124, s.159]. Xarəzmşahlar xanədanlığının incisi Buxara şəhəri dağıntılardan xilas olmaq üçün müqavimətsiz təslim olmağa məcbur edilmişdir. Əsərdə Xarəzmşahların mənəvi mərkəzi sayılan Buxaranın fəthi Çingiz xan üçün Səmərqəndə açılan yol və xarəzmlilərin ruhunun fəthi olaraq mənalandırılır.

Müharibə qaydaları ilə döyüşməyən Çingiz xan öz qayda və qanunlarını yaratmışdır. Xan ard-arda istilalar edir, parlaq qələbələr qazanaraq yeni dünyanın sərhədlərini çəkirdi. O, uzaqgörən və səriştəli siyasəti ilə Xarəzmşah Xanbalığı (Pekini) fəth etmiş, Şimali Çin torpaqlarını öz nəzarəti altına salmışdı. Çingiz xanın

dünya fatehliyi iddiasına nail olmaq üçün növbəti hədəflərindən biri Böyük İpək Yolunu öz nəzarəti altına salmaq idi. Xanın uğurlu siyasətinin ən mühüm cəhətlərindən biri əvvəlcədən istilasını düşünülmüş torpaqlara casus və elçilərin göndərilməsi olmuşdur. Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd yaxşı anlayırdı ki, ölkəyə gələn elçilər həm də Çingiz xanın əvvəlcədən hazırlanmış kəşfiyyatçıları idi. Bu təsadüfi deyildi, çünki tacirlik yolu ilə elçi qismində sultanı ziyarət edənlər hərtərəfli və məqsədli şəkildə məlumat toplamaq üçün səfərə çıxırdı. Özünü dünyanın hakimi hesab edən Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmmədin ölkəsi və məğlubedilməz hesab etdiyi ordusu haqqında həddindən artıq yüksək fikirdə olması Şərqi fatehi Çingiz xana qarşı məğlubiyyətinin ilkin və əsas səbəblərindən olmuşdur.

Əsərdə Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd sahib olduğu torpaqları genişləndirmək həvəsi ilə yaşayan, əzəmətli sarayın qəbul zalında elçilərə səltənətin möhtəşəmliyini və qüdrətini nümayiş etdirən Sultan obrazı ilə yaddaqalandır. Həyatını savaşımlarda keçirən Sultanın əsərdə müsbət və mənfi tərəfləri öz əksini tapmaqdadır. Sultan bir tərəfdən xarakterindən irəli gələn təkəbbürü və müştəbəhliyi ilə Çingiz xana meydan oxuyur, savaşı qaçınılmaz edir, digər tərəfdən ticarət karvanlarının dövlət tərəfindən qarət olunmasının qebuledilməzliyinin fərqi vardır. Əsərdə sultanın qərarlılığı və hadisələrə ikili münasibəti görülməkdədir: *“Onun zamanında Xarəzmşah dövləti dövrünün ən güclü dövlətinə çevrilmişdi. Bu da onda uğurlardan başgicəlləndirmə yaratmışdı”* [101, s.166]. Çingiz xan qarşısında uğursuzluğa düşən Sultan Məhəmməd ruhdan düşərək hər kəsə qarşı etibarını itirir, ona qarşı düşünülmüş sui-qəsd fikrini başından ata bilmirdi. Qorxu və təşviş içərisində sultanlığı qoruyub saxlamağın yollarını axtaran Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd ən yaxınlarına belə etimad göstərməyə cürət etmirdi. Bir zamanların fatehi Sultan Məhəmməd indi Şərqi hökmdarı qarşısında bütün cəsarətini itirərək həyatını daima şübhə altında keçirməyə məcbur edilmişdir. *“Sultan yenə özündə deyildi. Çingiz xanın, tatarların adı gələndə az qalırdı dəliyə çevrilsin. O, döyüşmək haqqında düşünmürdü, hamıdan, anasından, oğlanlarından, hətta divanından qaçır, heç kimin gözünə görünmək istəmirdi. Yaşamaq onun üçün zillətə çevrilmişdi”* [101,

s.273].

Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd xarakterinin zəifliyi və sadələvhlüyü nəticəsində həlledici qərarlar astanasında böyük səhvlərə yol vermişdir. Bütün Xarəzm Sultanın səriştəsizliyinin və özünəvurgunluğunun ağır nəticələrini dadmış, şəhərlərini od-alovun içinə atmışdır. Öz məğlubedilməzliyinə həddindən artıq güvənən Sultan Məhəmməd Çingiz xan və onun dövləti haqqında hüzuruna gələn elçi Mahmud əl Xarəzmidən dövləti haqqında müfəssəl məlumat almağı belə lazım bilmirdi. *“Sultan özündən gör nə qədər razıdır ki, məndən onun həyatı, xasiyyəti haqqında heç nə soruşmur. Belə də müştəbehlik olarmı? Gələcəkdə hansı addımları atacağı, nə edəcəyi sualını dilinə belə gətirmir”* [101, s.72]. Tatar elçisi ilə baş tutan bu görüş Sultan Məhəmmədin bütün zəif tərəflərini, avamlığını və nadanlığını ortaya qoymaqla bərabər, Çingiz xanı Xarəzmşahlar üzərindəki qəti qələbəsinə bir daha əmin etmişdi.

Çingiz xanın ən etibarlı elçisi sayılan Xarəzmi Mahmud Yalvac Xanbalığın fəthindən sonra yüksək nüfuz və mərtəbəyə qalxmış, həm də İpək yolunu tam nəzarətə götürməyi planlayan hökmdarın istəyindən xəbərdar idi. Çingiz xanın əmri ilə Xarəzmşahda saray adamları ilə lazımı söhbətlərin aparılması, Sultan Ələddinin anası nüfuzlu Türkan xatunla dil tapmaq Mahmud Yalvac üçün mühüm məsələlərdən idi. Əsərdə müsəlman-tatar elçisi olaraq təqdim olunan Mahmud Yalvac qətiyyəti və düzgün qərarları ilə hökmdara layiq olmağa çalışır, Çingiz xanın etimadını doğrultmağı lazım bilirdi. Mahmud Yalvacın səriştəli davranışı, siyasi düşüncələri və aldığı həlledici qərarları əsərdə belə ifadə olunmuşdur: *“Mahmud Yalvac onsuz da qərara almışdı ki, sultanın yanında baş verən hadisələrin hamısını xana danışsın. Çünki belə məsələlər gec-tez sızıb hardansa çıxır, xəbər ildirim sürətilə yayılır. Ən yaxşısı budur ki, hər şeyi qoy öz dilimdən eşitsin. Son nəticədə qərarı xan verəcək, hansı qərar olsa ona da baş əyəcəm”* [101, s.102]. Mahmud Yalvac bir elçi kimi mövcud vəziyyətə uyğun davranır, qabaqcadan hazırladığı cavabları deməyi məsləhət bilirdi. Yazıçı obrazın dili ilə Çingiz xanın mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Mahmud Yalvac uzun illər elçi işləyən Ər Razinin *“Çingiz xan kimdir: moğolmu, yoxsa tatar”* sualını cavablandırır. Elçi Temuçinin atası Yesügey-

bağaturun törəsi və ulusu haqqında qısaca danışarkən onun merkitlərin əlindən alaraq qaçırdığı qızla, Eke Çilədinin nişanlısı Oelun-üçünlə evləndiyindən bəhs edir və əlavə edir: *“İndi özün qərarını ver. Böyük xan nə qədər moğoldur, nə qədər tatardır. Çingiz xandan sonra Oyelun daha üç oğul dünyaya gətirir; Hasar, Haçix, Temuge və Temulun adlı bir qız”* [101, s.30]. XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, maarifçi Əli bəy Hüseynzadənin *“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”* əsərində Çingiz xanın mənsubiyyət məsələsi diqqətdən kənar qalmamış, türklərin və monqolların mənşəyi ilə bağlı məsələlər elmi açıqlamalarla geniş şəkildə şərh olunmuşdur: *“Fəth olunan ərazinin əhaliy-turanıyyəsini zətən minəqədim türk, bu əraziyi fəth edən əskərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi həm türk oğlu türk idilər. Çingiz umuri-dövləti üçün moğolların deyil, uyğurların , yəni qədim türklərin xətt və lisanlarının qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir”* [53, s.217]. Çingiz xanın göstərişi ilə Buxaraya, sonuncu Xarəzm şahı Məhəmmədin yanına göndərilən Mahmud Yalvac zəngin hədiyyələrlə şahı ram etməli, onun monqol hökmdarı Çingiz xanla müharibəyə nə qədər hazır olub-olmadığını öyrənməli idi. Ürgəncli tacir elçilərin başçısı kimi Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmmədin hüzurunda özünü dostluq və sülh elçisi kimi təqdim edir, monqol hökmdarının salam və hədiyyələrini məktubla birgə şaha çatdırır. Monqol-tatar elçisi Mahmud Yalvacın öz hökmdarına sadıqlıyı əsərdə müəyyən qədər fərqli biçimdə təsvir edilmişdir. Xarəzmşah Məhəmmədlə təkbətək görüşdə sultanın qəzəbindən qorunmaq üçün Mahmud Yalvac Çingiz xana asi olaraq görünsə də, əslində elçi əsl niyyətinə nail olmuş, Sultanı qüvvətli və inandırıcı ifadələrlə tamamilə inandırmağı bacarmışdır. *“Həşəmətli Sultan! Bir göz iki gözüün gördüyünü görə bilməz. Hökmdarlardan mərhəmət diləmək hər bir xarəzmli üçün şərəfdir. Sizin adınız o qədər yüksəkdədir ki, Çingiz xanla müqayisə edilməzdir. Onun ordusunu Xarəzmşahın ordusu ilə heç cürə bərabərləşdirə bilmərəm. O hara, siz hara? Necə deyərlər, böyük dağın dumanı da böyük olar. Elə bil ki, bir atlı bir qoşun atının qarşısına çıxıb. Sənin ordun gündüz vaxtı qaranlıq gecəyə,*

Çingiz xanın ordusu isə bu gecədə tüstüyə bənzəyir. Ordun tərənib havada yel yaratsa da bu tüstü yoxa çıxacaq, gözdən itəcək” [101, s.69]. Mahmud Yalvacın bu təsirli nitqi artıq Çingiz xanın Xarəzmşahlar dövləti üzərindəki görünməyən ilkin qələbəsi idi.

Çingiz xan ona qarşı çıxanları, etimadını sui-istifadə edənləri ən ağır şəkildə cəzalandırır, dostu-düşməndən ayırmağı bacarırdı. Hökmdar Xarəzmşahla əlaqələrini sülh şəraitində ticarət yolu ilə başlamağı uyğun görmüş və bunun müqabilində ticarət karvanlarını qərbə yola salmışdı. Sultan Məhəmmədin anası Türkan xatunun qardaşı oğlu, Otrar hakimi Qayırbəy İnalçuk onun göndərdiyi karvanı qarət etdirərək elçi qismindəki dörd yüzə yaxın taciri qətlə yetirmişdir. Çingiz xan üçün qəbul edilməz və təhqir hesab olunan bu qarət hadisəsi monqol hökmdarının müharibəyə başlamaq fikrini qətiləşdirir və o sultana məktub ünvanlayır: *“Əgər sən təsdiq etsən ki, İnalın törətdiyi hadisə sənin göstərişinlə olmayıb, o zaman onu mənə ver. Mən də etdiyi cinayətə görə İnalı cəzalandırım. Bununla da aramızda töküləcək qanların qarşısını ala. Əks təqdirdə müharibəyə hazırlaş. Elə bir müharibə ki, qiymətli insanlar qiymətsizə, qul sahibi olanlar qula, zənginlər miskinlərə çevriləcəklər*” [101, s.152]. Ən etimad etdiyi və sadıq noyonları Cebe və Subutayın da məsləhəti ilə monqol-tatar ordusu 1218-ci ildə Xarəzmşahlar üzərinə yürüyüşə başlamışdır.

Çingiz xan Xarəzmşahların süqutunu səltənətin daxilində hökm sürən riyakarlıq və idarəçilərin özündənrazılığında görür. Bu süqutun gerçəkləşməsinə ən böyük töhfə verən isə xanın fikrincə sözsüz ki, Sultan Ələddin Məhəmməd olmuşdur. Onun dövlətin taleyinə qarşı biganəliyi təkcə Xarəzmşahların deyil, həm də özünün məhvinə gətirib çıxarmışdır. *“Bu beş aylıq ağır günlərdə sultan Ələddin tatarlara qarşı demək olar ki, heç nə etmədi. Əksinə döyüşmək istəyənləri də həvəsdən saldı. Əmrlər vermədi, döyüş hazırlıqları aparmadı, mühasirədə olan şəhərlərə, qalalara heç bir əsgəri kömək göndərmədi. O yalnız canının hayında idi, hətta ən döyüşkən şahzadə Cəlaləddini zərərsizləşdirdi, döyüşlərdə iştirak etməyə imkan vermədi*” [101, s.326-327]. Çingiz xanın Xarəzmşah üzərinə xaosla başlayan səfəri get-gedə bu torpaqlarda yeni düzənin qurulması ilə əvəzlənmişdi.

Yazıçı Yunus Oğuz romanda Çingiz xanın zəhmli obrazının təsvirində xarakterinin zalım, rəhmsiz və amansız tərəflərini qələmə almışdır. Xanın yürütdüyü siyasət, işğal və istilaları əhatə etdiyi ərazilərə nəinki vahimə salmış, həm də dərinlən təsir göstərmişdir. Çingiz xan haqqında səmum küləyi tək xəbərlər dolaşır, onun amansız rəftarının səs-sədası hər kəsi lərzəyə salırdı. Hər kəs xan haqqında düşünürdü, o, qabağına kim çıxırsa, qılıncdan keçirir. Əsərdə qəhrəmanın sərhədsiz və qorxusuz cəsarəti, insanlar üzərində yaratdığı təşviş və onun ağır nəticələri belə təsvir olunur: *“Çingiz xan tarixdə görünməmiş cəsarət göstərdi və görünməmiş dikbaşlıq edərək iki min beş yüz kilometrlik səhranı qısa müddətdə adlayaraq Buxaranın arxa tərəfində göründü, hər kəs qarşıdan gələn təhlükəni gözlədiyi halda Çingiz xan arxadan buxaralılardan qəlbində qorxu və təşviş yaratdı. Hətta ticarət karvanları yollarını beş yüz, min kilometr uzadaraq bu ölümcül səhradan yan gəzirdilər”* [101, s.242-243].

Hökmdarın uzaqgörənliyi və səriştəsi, hər b işini dərinlən və hərtərəfli mənimsəməsi oğlu Cuciyə Sultan Cəlaləddinlə döyüşdən sonra verdiyi məsləhətlərdə məlum olur: *“Bunu sən də beyninə yaz oğlum. Elə məsələlər var ki, verilən qərarlar gələcək taleyimizi həll edəcəksə, tələsməyə dəyməz. Bu barədə xarəzmlilər necə deyirlər “Yüz ölç, bir biç. Sizin onlarla ilk savaşıınız oldu. Bu yaxşıdır. Qazan daşanda kənardan gələn öz əlini də yandırar, sənəin də. Onların döyüş ruhu və üsulu ilə tanış oldunuz, amma bu o demək deyil ki, biz onlarla dərhal müharibə etməliyik. Savaş üçün səbəb lazımdır”* [101, s.99]. Dövrünün ən güclü dövləti olan Xarəzmşahla müharibəyə başlamağın böyük və həlledici qərar olduğunu yaxşı anlayan xan Çinin fəthini xatırlayaraq hərtərəfli düşünür: *“Çin fəthi arxada qaldı, indi qarşıda Xarəzmşah dayanır. Bu dövlət Çin deyil. Onun bir tərəfi səlcuqlara, o biri tərəfi islama bağlıdır. Hay eləsələr, insan səli üstümüzə gələcək. Yox, burada incə işləmək lazımdır. Elə etmək gərəkdir ki, hər şey təbii olsun, günahkar tərəf biz olmayaq”* [101, s.100].

Nizam-intizama böyük önəm verən Çingiz xan orduya amansız döyüş qaydaları gətirmiş, əsgərlərin intizamsız davranışına görə onbaşı və bütünlüklə onluğa daxil olan bütün əsgərlər cəzalandırılmışdır. Müharibə üçün çox böyük

önəm daşıyan ordu intizamı Çingiz xanın qurduğu imperiyada qazanılan qələbələrin ən böyük təminatçısı olmuşdur. *“Güclü dövlət yaratmaq üçün ordu quruculuğu əsas idi. Əksər qaydaları özü düşünüb həyata keçirirdi. O, güclü ordu yaratdı və mərkəzləşdirilmiş şəkildə özünə tabe etdi”* [101, s.107]. Düzgün qurulan döyüş strategiyası düşmən üzərində tam qələbəyə zəmin yaratmışdır. İstila olunan torpaqlara yeni düzən gətirən Çingiz xan üçün din, irq fərqi olmamış, o, hər şeyi qəbul etdiyi vahid Yasa qanunlarına uyğun idarə etmişdir. Monqol hökmdarının idarəetməsi Mahmud Yalvacın Türkan xatunla söhbəti əsnasında belə ərz olunur: *“Çingiz xanın dövlətində heç bir din təqib olunmur, istəyirsən xristian, ya tanrıçı ol, istəyirsən müsəlman, yaxud buddaçı. Orada dövlət dini baxışlara görə qurulmayıb. Dövlət törələrin və Çingiz xanın yazdığı Yasa əsasında qurulub və qoyulan qaydaları kim pozarsa, hətta xanın övladları olsa belə ciddi şəkildə cəzalandırılır”* [101, s.42-43]. Qəhrəmanın dini görüşlərinə görə onun qurduğu dövlətdə insanlar dini inanclarında azaddırlar. Onun dövlətində hər kəs istədiyi dini qəbul edə bilir və heç bir zorakılığa məruz qalmırdı. Xan üçün dövlətin əsası din deyil məhz insan və ailə birlikləri olmuşdur. Çingiz xanın dini baxışında Tanrıya ibadət, dua etmək üçün məscidə, Allahın evinə sığınmağa gərək yoxdur. Onun üçün Tanrı könüllərdə yaşayır. Xanın səltənətində bütün dinləri təbliğ etmək mümkün idi və bu da öz növbəsində dini dözümlülüyün yaranmasına xidmət etmişdir.

Qanunların aliliyinə yüksək qiymət verən Çingiz xanın əmrilə Yasa qanunları hər yerdə qeyri-şərtsiz işləməli idi. *“Yasamız nə buyurubsa, elə də etmək lazımdır, əgər kiməsə güzəşt olunsay, sabah belə hadisələr çoxalacaq. O zaman dövlət-xalq arasında ayrı-seçkilik yaranacaq və buna görə də imtiyazların sayı çoxalacaq”* [101, s.93]. Çingiz xanın fikrincə, bu nizam-intizamın ən mühüm şərtlərindən biri olmuşdur. Dünya tarixinin ən böyük istilalarından sayılan monqol yürüşlərinin və Çingiz xanın qələbələrinin əsasını təşkil edən sözsüz ki, həm də yüksək döyüş ruhu idi. Döyüşçülərə yalnız qələbə tələq olunur, məğlubiyyətdən, uğursuzluğa düşər olmaqdan danışmaq qadağan olunurdu. Hər bir savaşı yalnız zəfərə və hökmdar uğrunda ölümün şərəfli məqam olduğuna inandırılmışdır. Açıq

döyüşlərin tərəfdarı olan Çingiz xan üçün əsgərləri, moğol-tatar ordusu dəyərli idi. Xanın zəfərlərinin davamı üçün ordu yalnız qələbə ruhuna köklənirdi. Xana sədaqətlə vuruşan və döyüşlərdə bütün sərkərdəlik məharətini ortaya qoyan əsgərlər haqqında İbn Qafraq Boğra şahzadə Cəlaləddinə danışır: *“Bizim döyüşçülər savaşa sübut edirlər ki, onlar Göy tanrısı tərəfindən seçilmişlərdi. Və bu seçilmişlərin bələdçisi və rəhbəri Çingiz xandır”* [101, s.163]. V.Q.Yanın *“Çingiz xan”* tarixi romanında yazıçı monqol-tatar ordusunun möhkəm döyüş tapşırıqlarına diqqətlə riayət etməsini belə təsvir edir: *“Onlar Çingiz xanın verdiyi tapşırıqın əhəmiyyətini yadda saxlayaraq, qısa duruşlar etməklə gecə və gündüz çapıb Xarəzm şahı Məhəmmədin izi ilə gedirdilər.... Yolda, atlarını çapdıqları vaxt onlar bir atdan o birinə atlanırdılar, buna görə də bir gündə uzun yolu qət edir, qəfildən gözlənilməyən yerdə görünürdülər”* [124, s.181]. Tam və qəti qələbəyə inanan döyüşçülərin əzminə söykənən xan növbəti fəthini elan edir: *“Mən-Çingiz xan, moğolların, tatarların, çinlilərin, manjurların və başqalarının hökmdarı, deyirəm: üzümüz qərbədir. Xarəzmsah sultanından qisas almaq zamanı gəldi!”* [101, s.183]. Xarəzmşahlar səltənəti üzərinə yürüyüş zamanı Çingiz xanın verdiyi göstərişlər qəhrəmanın fəthlik arzusunu və sərkərdəlik məharətini əks etdirməkdədir. Xan tez-tez gözlənilməz qərarlar verir, üstünlük qazanmaq üçün həmlələr edir və bununla da düşməni zəiflədirdi. Xarəzm xalqının bir qismi qaçqına çevrilir və ya monqol qoşunlarının amansız döyüşləri nəticəsində tələf olurdu.

Çingiz xan təkcə sərkərdəlik məharəti, fəthlik qabiliyyəti ilə deyil, həm də əhaliyə təsir etmək bacarığına malik idi. O, insan xasiyyətinin gözəl bilicisi kimi döyüşə girdiyi Sultan Cəlaləddinin hərbi məharətinə və xarakterinə yaxşı bələddir. Şahzadə Cəlaləddini cəsur bir sərkərdə olaraq dəyərləndirən xan onun həm də ağıllı bir döyüşçü olduğunu hesab edir. Sultan Cəlaləddini düşmən kimi qəbul edir, onu yeni ərazilərin fəthi üçün maneə olaraq görürdü. Bununla bərabər, mərdliyə və döyüşkənliyə böyük önəm verən xan Sultan Cəlaləddinin məğrur duruşunu həm də təqdir edirdi: *“Bildiyimə görə o savaş üçün doğulub. -Xəbərdarlıq etməyi də unutmadı. - Onunla çox ehtiyatlı olmalısınız. Mənə elə gəlir ki, o bizim bütün*

gedişlərimizi hesablaya bilir. Amma, ona mane olan biz deyilik, sultan atasıdır. Əgər sultan vaxtında ona bütün səlahiyyətləri versəydi, indi bəlkə biz buralarda olmazdıq” [101, s.294]. Şahzadə Cəlaləddin atası Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməddən fərqli olaraq Çingiz xanın yürütdüyü siyasətə yaxşı bələd idi. Xanın bir-bir istila etdiyi şəhər və paytaxtların aqibəti ona çoxdan məlum olmuşdu. Şahzadə yaxşı başa düşür ki, atası sağlam düşünə bilmir, mühüm qərarlar astanasında Xarəzm xalqını böyük yanlışlara sürükləyir. Sultan Cəlaləddin atasından fərqli olaraq sona qədər döyüşkən ruha malik olmuş və moğol-tatar ordusunun qarşısında cəsərətini qoruyub saxlamışdır. Şahzadə daima düşünür xalqı pərən-pərən salmaq yerinə döyüş meydanında çəkinmədən vuruşmaq lazımdır. Yüksək döyüşkənlik ruhunu ilk gündən ortaya qoyan Sultan Cəlaləddin Çingiz xana təsir etməyi bacarır və nəticədə qısa zamanda onun qəzəbinə tuş gəlir. Sultanın bütün ailəsi Çingiz xanın qoşunlarının əlinə keçməmək üçün məhv edilir. Lakin şahzadənin azyaşlı oğlu Çingiz xanın qəddarlığının qurbanı olur. Yazıçı V.Q.Yanın “Çingiz xan” romanında xanın sərhəd bilməyən bu kin-küdurəti bədi boyalarla öz əksini tapır. Sultan Cəlaləddin qarşısında məğlubiyyəti qəbul edə bilməyən xan intiqamını çox ağır şəkildə sərkərdənin yeddi yaşlı oğlunun qətlinə fərman verərək alır. *“Düşmənlərimizin nəslini kökündən qoparmalıyıq. Belə igid müsəlmanların nəslə mənim nəvələrimi qırıb qurtara bilər. Buna görə də oğlanın ürəyini mənim tazıma yedirdin”* [124, s.203]. Bununla da Çingiz xan düşmənlərinə qarşı göstərdiyi amansız rəftarını ortaya qoyur.

Yunus Oğuz əsərin sonlarına doğru Çingiz xanın mühüm bir istəyini, ölümsüzlük haqqındakı düşüncələrini təsvir edir. Erkən yaşlarından etibarən həyatını həqiqi mübarizə və müharibə meydanlarında keçirən qəhrəmanın fəthlik niyyəti onu ölənmə qədər tərk etməmişdir. Ölümsüzlüyün çarəsini son ümid kimi çinli Çan-Çun adlı taos kahinində görə Çingiz xan onun “ölümsüzlüyün əlacı yoxdur” cavabından xeyli məyus olur. V.Q.Yanın eyniadlı tarixi romanında Çingiz xan Yelyu Çan Çun ilə ölümsüzlük haqqındakı söhbətində alimin doğruları çəkinmədən dilə gətirməsini yüksək qiymətləndirir və həyat qanununu çarəsiz qəbul edir. Müdrik çinli alim əbədi yaşamın mövcud olmadığını və insanın zaman

yetişdiyində əbədiyyətə qovuşduğunu əminliklə ifadə edir. Ölümsüzlük düşüncələrini alimin fikirləri ilə qətiləşdirən xan heç bir kəsin dəyişməyə qadir olmadığı bu dünya həqiqəti ilə razılaşıır. “- *Bizim Qoca monqolların belə bir məsəli var: “Düz danışan adam öz əcəli ilə ölmür”, -doğru danışanı əcəli çatmamış paxıllıqdan vurub öldürürlər... Buna görə də adamlar çoxlu yalan danışmağa çalışırlar... Sən isə, ağıllı qoca, məni görmək üçün on min li yol gəlmisən və ancaq təkcə sən mənə həqiqəti, ölməzlik üçün əlac olmadığını deməkdən qorxmədin! Sən saf qəlbli və düz adamsan. Əgər bir xahişin varsa-de! Söz verirəm ki, yerinə yetirim” [124, s.315].*

Dünyanın ən böyük imperiyasını quran Çingiz xan Sultan Məhəmmədi uğursuzluğa düşər etməyə müvəffəq olmuş və monqol-tatar ordusu Xarəzmşah səltənətinin işğalını təmin etmişdir. Sultan Məhəmmədin yürütdüyü uğursuz siyasətin ağır nəticələri özünü göstərir və Xarəzmşahlar dövlətinin mövcudluğuna son qoyulur. Beləliklə, Çingiz xanın ordusu keçdiyi bütün ərazilərdə xaos yaradır və xaos tədricən köhnə düzəni yenisi ilə əvəzləyirdi. Əsərdə qəhrəmanın fəth-döyüşkən obrazı həyatının son günlərinə qədər hərbi istilalarını davam etdirən, 1227-ci ildə tanqutlar üzərinə etdiyi səfəri ilə yaddaqalandır. Həyatı boyu mübarizə aparən qəhrəman son heyfini tanqutlardan çıxır. Xarəzmşah üzərinə hücum zamanı Çingiz xanı ordu qüvvəsi ilə təmin etməkdən imtina edən Tanqut hökmdarı xanın qəzəbinə tuş gəlir. Çingiz xan Xarəzmşahı fəth etdikdən sonra bütün hədəflərini Tanqut üzərinə çevirəcəyini qət edir. Tanqutlar üzərində qəti qələbəyə bir neçə gün qalmış ölən Çingiz xanın əmri yerinə yetirilir. Sözündən dönməyən hökmdarın əmrilə tanqut xalqına divan tutulur. V.Q.Yanın tarixi romanında Çingiz xanın dilindən tarixi hadisə belə ifadə olunur: “*Mən öləndə, mənim öldüyümü heç kəsə deməyin, ağlayıb hay qoparmayın, qoy bunu düşmənlər bilib sevinməsinlər və ruhlanmasınlar. Tanqutların şahı və əhalisi hədiyyələr ilə qalanın qapılarından çıxan kimi onların üstünə hücum edib qırın!” [124, s.320]* Real tarixi hadisəyə əsaslanan Tanqutun istilasını qəhrəmanın siyasi fəaliyyətindəki qətiyyətinin və sözündən dönməzliyinin ifadəsidir. “*Daxili zədələnmələrə, qızdırmanın artmasına və müdrək arvadı Yesunun məsləhətinə baxmayaraq, Çingiz*

xan evə qayıtmaqdan imtina etdi və tanqutlara qarşı səfərini davam etdirdi” [162, s.253].

Dünya tarixində özünəməxsus yer tutan, orta əsrlər dövrünə adını cahan fətəhi kimi yazdırmış Çingiz xan sərkərdəlik qabiliyyəti ilə daima nümunə olmuş, bugünə qədər onun döyüş və müharibə taktikası öyrənilməyə davam etmişdir. Böyük sərkərdə iti ağılı, zəkası ilə dünyanın ən geniş ərazi fəth etmiş hökmdarı olaraq daima yaddaşlarda qalmaqdadır. Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanında XIII əsr Xarəzmşahlar dövlətinin ictimai-siyasi mənzərəsi fonunda real tarixi şəxsiyyətlərin obrazı yenidən canlandırılmışdır. Əsərdə Xarəzmşahların işğalı fonunda monqol-tatar yürüşlərini işıqlandıran müəllif Çingiz xanı hadisələrin baş və mərkəz fiquru olaraq təsvir etmişdir. Çingiz xan obrazında hökmdara məxsus olan bütün cizgiləri ümumiləşdirən yazıçı, eyni zamanda, qəhrəmanın fərdi xüsusiyyətlərini bədii təsvirlə qələmə almış, onun ideal qəhrəman obrazı geniş miqyasda, gerçəklik və yazıçı təxəyyülünün vəhdəti ilə təsvir olunmuşdur. Qəhrəmanın orta əsrlər tarix səhnəsində oynadığı mühüm rol əsərdə təsirli və real boyalarla öz əksini tapmışdır. Çingiz xanın obrazı tarixi realist üslubda qələmə alınan hadisələr fonunda gerçəklikdən ideala doğru təsvir olunmuşdur. Çingiz xanın möhkəm xarakteri erkən yaşlarından tayfa-qəbilə çəkişmələri zəminində və sonralar ziddiyyətli ictimai-siyasi hadisələrin təsirilə formalaşmışdır. Vahid Monqol dövlətinin banisi, Avrasiyanı öz təsirinə salmış Çingiz xanın tarixi obrazı əsərdə hərtərəfli və dolğun biçimdə təsvir edilmişdir.

Qeyd edək ki, müəllifin bu fəsildə əksini tapan araşdırmalarının əsas müddəaları ölkə daxilində və xaricində olmaqla, müxtəlif elmi jurnallarda çap olunmuşdur [93; 143; 157].

NƏTİCƏ

– Azərbaycan və monqol xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında mövcud olan oxşar cəhətlər onların ortaq ədəbi-mədəni dəyərləri üzərində araşdırma aparmağa imkan verir. “Monqolların gizli tarixi” dastanı monqol xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, dünyagörüşünün və tarixi keçmişinin araşdırılması baxımından önəm daşıyan folklor nümunəsidir. Dastan XII-XIII əsrlərdə monqolların ictimai-siyasi vəziyyətini, böyük dövlətin qurulmasına qədər aparılan mübarizə və birliyi, monqol hökmdarı Çingiz xanın apardığı istila və səfərləri əks etdirməkdədir. Monqol eposunun təhlili söyləməyə imkan verir ki, köklü və zəngin keçmişə malik olan monqolların qısa zaman kəsimində sürətlə böyüyən vahid dövlət yaratmasında Çingiz xanın danılmaz xidmətləri olmuş və o, monqol xalqının ideal qəhrəmanı kimi yaddaşlara həkk olmuşdur.

– Oxşar tarixi inkişaf, yaxın həyat tərzini, bənzər folklor ənənələri və başqa bu kimi ortaq cəhətlərin mövcudluğu Azərbaycan və monqol xalqlarını mədəniyyətlərarası dialoqa təşviq edən əsas üsürlərdir. Dünya folklor nümunələri arasında özünəməxsus yer tutan “Monqolların gizli tarixi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mövzu və ideya baxımından çox sayda ortaq özəlliklərə malikdir. Dastanların müqayisəli təhlili əsasında xalqların sosial-mədəni həyatı, zəngin tarixi keçmişi, folkloru və etnoqrafiyası araşdırılmışdır. Qəhrəmanlıq motivləri ilə zəngin olan hər iki dastanın ortaq ideyası milli birliyin qorunması və düşmənlərə qarşı mübarizədir. “Monqolların gizli tarixi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda səciyyələndirilən obrazlar qəhrəmanlıqları ilə seçilən igidlər və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısı olan qadın obrazlarıdır. Qəhrəmanların dini etiqadlarında monqolların həyat tərzinin bir hissəsini təşkil edən şamanizmin, tenqriçiliyin və oğuz elində islam dininin təsiri görülməkdədir. Monqol inanclarında əcdadlarının Tanrı övladı olduğu, boz qurd və bəyaz diş maraldan törəmə inancının təsiri böyükdür. Müqəddəs sakral saylara olan inam monqolların və oğuzların həyat tərzinin mühüm bir hissəsi kimi dastanlarda öz əksini tapmaqdadır. Monqolların və oğuzların mədəni-məişət həyatında yerinə yetirilən mərasim ritualları - andıçmə, yuxuyozma, adqoyma motivləri xalqların

zəngin həyat tərzinin təzahürüdür.

– Altay folklorunun qədim nümunəsi kalmık xalq qəhrəmanlıq eposu “Canqar” əfsanəvi, mifoloji elementlərlə zəngindir. Mərdlik və igidlik motivlərinin hakim olduğu eposun əsas qəhrəmanı Canqarın və onun bahadırlarının həyat yolu mübarizələrlə doludur. Monqol eposu mövzu və ideyası, xüsusiyyətləri, mifik elementlərin zənginliyi baxımından “Koroğlu” eposu ilə yaxından səsleşməkdədir. Canqarın və onun altı min on iki bahadırının, “Koroğlu” eposunda Koroğlunun və yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisinin igidliyi və düşmənlərə qarşı mübarizəsi qəhrəmanlıq nümunəsidir. Haqq-ədalət, məmləkətin müdafiəsi və ideal cəmiyyət uğrunda aparılan döyüşlər qəhrəmanların həyat amalına çevrilmişdir. Hər iki epos real tarixi hadisələr və tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirilmişdir. Dastanların əsas və mərkəzi qəhrəmanları Koroğlu və dəliləri tarixdə Cəlalilər hərəkatının iştirakçısı kimi, Canqar isə sərkərdə Esen Xanın timsalında düşmənlərlə çarpışan bir qəhrəman kimi qəbul olunmuşdur. “Canqar” dastanında bahadırların gücü mifik elementlərlə zəngindir və qəhrəmanlar fəvqə qüvvəyə, əzmə malikdirlər. Qədim monqol mifoloji təsəvvürlərini əks etdirən eposun bu cəhəti “Koroğlu” dastanı ilə səsleşməkdədir. Sehrli və mifik varlıqların dastanlarda əksi monqol və türk xalqlarının mifoloji dünyagörüşünün inikasıdır.

– Azərbaycan ədəbiyyatına monqol mövzusunun daha dərin nüfuz etdiyi dövr sözsüz ki, XIII-XIV əsrlər Hülakülər dövlətinin mövcudluğu dövrüdür. Yüz il müddətində Azərbaycanda hökmranlıq etmiş monqol sülaləsi Hülakülər (Elxanilər) tarixi hadisələrə yeni istiqamət vermişdir. Hülakülər dövlətinin inzibati mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycanda elm və mədəniyyət sahələri inkişafdan geri qalmamışdır. Hülakü xanın göstərişi ilə yeni tədris ocaqlarının, mədrəsə və rəsədxanaların fəaliyyəti elm və təhsilə yönələn diqqət və qayğının nəticəsi idi. Bu diqqətin ən bariz nümunəsi ensiklopedik alim, Hülakülər dövlətinin baş vəziri vəzifəsində çalışmış Nəsirəddin Tusinin elm sahələrinə və ədəbiyyata verdiyi qiymətli töhfələrdir. Dövlət xadimi kimi elmin inkişafına biganə yanaşmayan şair Elxanilərin hakimiyyəti zamanına təsadüf edən yaradıcılığı dövründə irihəcmli əsərlərini qələmə almışdır. Əxlaqi-mənəvi məsələlərə xüsusi önəm verən şair elmi, irfani, fəlsəfi məzmunlu

əsərlər (“Əqaidi-müfid”, “Əxlaqi-Nasiri”, “Təhriri Əqidis”, “Övsaful-əşraf” və s.) ərsəyə gətirmişdir. N.Tusinın Monqol hökmdarı Abaqa xanın vəziri olmuş Şahib Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyniyə ithaf etdiyi “Övsaful-əşraf” irfani risaləsi şairin dini-fəlsəfi fikirlərinin məcmusudur. Əsərdə təsəvvüf və irfan elminin müddəaları geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

– Monqol əsarəti dövrünə təsadüf edən XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında farsdilli şeir ənənəsi tədricən anadilli ədəbiyyatla əvəzlənmiş, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsir Bakuvi, Hümam Təbrizi kimi anadilli poeziyanın nümayəndələri üstün mövqeyə qalxmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsi XIII-XIV əsrlər poeziyada humanist ideyaların təbliği ilə yaddaqalandır. Mədhiyyə janrının hakim olduğu bu dövrdə Nəsir Bakuvinin ana dilində qələmə aldığı və günümüze qədər gəlib çatan yeganə müxəmməsi öz dövrünün Monqol hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndənin təqdirəlayiq fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Hakim siyasi dövrün (Elxanilər) tələblərinə uyğun qələmə alınan müxəmməs monqol hökmdarının şəxsiyyətinə bəslənən rəğbət dolu münasibətin poetik nümunəsidir. Sultanın maarifpərvərliyini, yüksələn nüfuzunu mədh edən şair onu daim hökmdar taxtında görməyi arzulayır, ədalətli dövlət idarəçiliyini alqışla qarşılayır.

– Bu dövrün görkəmli nümayəndəsi, filosof-şair Marağalı Əvhədi Hülakülər dövründə elmin və maarifin inkişafını qiymətləndirərək, poetik nümunələrində yüksələn tərəqqini təqdir edir. Ensiklopedik əsəri “Cami-cəm” poemasında didaktik və siyasi görüşlərini şərh edən M.Əvhədi monqol hökmdarı, doqquzuncu Elxani sultanı Məhəmməd Əbu Səid Bahadıra mənzumə həsr edərək şənini mədh etmişdir. Tarixi şəxsiyyət Məhəmməd Əbu Səid Bahadır xanın tərifinə xidmət edən mənzumədə şair ədalətli şahın timsalında hökmdar-xalq münasibətini ələ alır. Şahın kölgəsini hər daim xalqın üzərində görməyi arzulayır. Məhəmməd Əbu Səid Bahadır xanın xidmətləri ilə abadlığa qovuşan ölkəni “Abad saray” adlandıran şair onu tayı-bərabəri olmayan ədalətli şah adlandırır. Təhlil olunan mənzumədə düşmənlər qarşısında mərd, məzlumlar önündə adil dayanan hökmdara tərif söyləndiyi görülməkdədir. Elm və mərifət sahibi kimi tanınan Məhəmməd Əbu Səid Bahadır xan Allahın nəzərindən kənar deyildir. Yaradanın insan üçün verdiyi ən ali sifətlərdən

nəsibini almışdır. Sözü hökmlü, fərmanları adil olan sultanın işlərini icra edən vəziri Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ədalətdə hökmdardan geri qalmamışdır. Poemada Elxani dövlətinin vəziri Xacə Qiyasəddin Məhəmmədə ayrıca bir mənzumə həsr edən şair onu hökmdarın ən yaxın yardımçısı, xalqın kömək yeri hesab edir. Səxavəti və nəcibliyi ilə ad qazanan vəziri sultanın və xalqın dayağı kimi mədh edir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş monqol sülaləsi Hülakülər dövrünün ədəbiyyatda bədii əksi və təsiri məsələləri aydın görülməkdədir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq mədhiyyə janrının ön plana çıxması poetik nümunələrdə və nəsr əsərlərində özünü göstərmişdir.

– Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında Monqolustan mövzusu tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin ədəbiyyatda, xüsusilə, tarixi romanlarda bədii əksi kimi görülməkdədir. Dünya tarixində dərin iz qoyan monqol istilasını bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmış, rəngarəng obrazlar sistemi əhatəsində vahid Monqol dövlətinin banisi Çingiz xanın tarixi prototipi yaradılmışdır. Çingiz xan ədəbiyyatda tarixi kontekstdə, faktlar və mənbələr əsasında yazıçı təxəyyülü ilə təsvir olunmuşdur. Tarixi romanların əsas və mərkəz qəhrəmanı Çingiz xanın xarakterində izlənən ziddiyyətli, zalım və qəddarlıq paralel surətdə müsbət yönələri ilə bərabər qələmə alınmışdır.

– 8. Dünya ədəbiyyatında Çingiz xanın bədii obrazı Con Menin “Çingiz xan” və V.Q.Yanın eyniadlı romanı əsasında məhz tarixi kontekstdən təhlil olunmuşdur. Tarixi mövzunun hakim olduğu bu romanlarda gerçəkliyin təsviri başlıca yer tutur. Çingiz xanın istila və yürüşlərini, fəthlərini ələ alan romanların tədqiqi nəticəsində öyrənilmişdir ki, bədii nəsrə Çingiz xanın obrazı real tarixi hadisələrlə səsleşən biçimdə təsvir olunmuş, tarixi sənədlər, salnamələr və ədəbi abidələr əsas mənbə olaraq götürülmüşdür. Orta əsrlər tarixinə müraciət edən Con Men Çingiz xanın bədii obrazını real tarixi faktlarla uyğunluq içində yaratmışdır. Monqolların mənşəyindən etibarən, Çingiz xanın keşməkeşli həyat yolunu, hərbi səfərlərini və ictimai-siyasi fəaliyyətini işıqlandıran yazıçı əsərdə adı çəkilən məkanları bir tarixçi, etnoqraf kimi əyani tədqiq edərək canlandırmış, tarixi proseslərin təhlilinə üstünlük vermişdir.

– V.Q.Yanın “Monqol basqınları” trilogiyasına daxil olan “Çingiz xan” tarixi romanı tarixi və bədii gerçəkliyin inikası kontekstində qələmə alınmışdır. Yazıçı

Çingiz xanın hərbi istilalarını monqol-tatar yürüşləri adı altında səciyyələndirərək onun etnik kimliyi barədə mülahizələrə də müəyən qədər açıqlıq gətirmişdir. Tarixi reallıq və bədii həqiqət faktorunu əsas tutan müəllif Çingiz xanın dünyaya səs salan fəthlərini gerçək hadisələrlə təsvirinə üstünlük vermişdir. Bu fəthlər fonunda obrazın həm xarakterinin mühüm tərəflərini ortaya çıxarmış, həm də hökmdarın xarici görünüşünü və daxili-mənəvi aləmini zəngin obrazların əhatəsində təsvir etmişdir.

– M.Şaxanovun “Çingiz xanın sirri” və Ç.Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povesti dünya ədəbiyyatında Çingiz xanın bədii obrazının araşdırılması kontekstində fərqli süjet xəttinə malik olan nəsr nümunələridir. “Çingiz xanın sirri” mənzum romanında ön plana çıxan mənəvi məsələlər bütün əsər boyunca izlənməkdədir. Fəlsəfi dram janrına müraciət edən müəllif insan münasibətlərini qabarıq şəkildə təhlil edərək, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələr fonunda mənəvi-əxlaqi məsələlərin bədii həllinə çalışır. Əsərin əsas ideyası zülm və istibdadın, despotizmin tənqidi, düşünən beyinlərin mühafizəsi və təcrübələrinin nəsildən-nəsilə ötürülməsidir. Tarixi müasirliklə yaxınlaşdıran və cərəyan edən hadisələri bu müstəvidə təsvir edən M.Şaxanov elmi-fəlsəfi məsələləri romanın mərkəzinə gətirmişdir. Genetik kodlarla ötürülən tiranlığın, kin-küdurətin və sərhədsiz zülmün cəmiyyətə gətirdiyi bəlalar aydınlıqla əsərdə izlənilir.

– 11. Ç.Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povesti M.Şaxanovun romanda ələ aldığı mövzu və ideyalarla yaxından səsleşməkdədir. Keşməkeşli insan taleləri və münasibətlərini qələmə alan yazıçı problemi mərkəzləşdirərək keçmişlə müasirliyin vəhdətində verməyi bacarmışdır. Despotizm və zülmün hakim olduğu cəmiyyətdə tiranlığın daşıyıcısı Çingiz xanın dağıdıcı siyasəti faciəvi insan talelərinin səbəbkarı olaraq göstərilmişdir. Qanlı cinayətlərin simvoluna çevrilmiş Çingiz xanın qəddar qanunlarının qurbanı “Sarıözək qətli” əfsanəsinin bəxtsiz cavanlarıdır. Müəllif Çingiz xanın qanunlarının aliliyini insan həyatı ilə qarşı-qarşıya qoyaraq amansız siyasətin məhkum etdiyi gənc taleləri qələmə almışdır.

– Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrdən etibarən bədii nəsrə monqol mövzusu tarixi romanlarda öz əksini tapmışdır. F.Kərimzadə “Təbriz namusu” romanında Hülakülər dövlətinin ictimai-siyasi mənzərəsini Çingiz xanın istilaları dövrü ilə

paralel surətdə təsvir etmişdir. Tarixi mənbələrdən bəhrələnmə əsasında ərsəyə gələn romanda əsarət və mübarizə motivləri izlənməkdədir. Azərbaycanda bir əsr hökmranlıq edən monqol sülaləsinin (Elxanilərin) fəaliyyəti dövrü tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin təsviri və təhlili ilə yenidən canlandırılmışdır. Romanda qoyulan tarixi şəxsiyyət konsepsiyası Çingiz xanın obrazının hərtərəfli təhlilinə xidmət edir. Əsər ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə roman qəhrəmanına çevrilmiş Çingiz xanın həm mənəvi-psixoloji aləminin bədii əksi, həm də ictimai-sosial mövqeyinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Salnamə, xalq rəvayət və əfsanələrini tarixi romana cəlb edən müəllif istinad etdiyi mənbələri bədii təxəyyüllə vəhdətdə qələmə almışdır.

– Yunus Oğuz “Çingiz xan” tarixi romanında orta əsrlər monqol istilasını dövrünü monqol-tatar yürüşləri adı altında geniş təfsirlərlə canlandırmışdır. Çingiz xan istilalarının gətirdiyi yeni düzən və xaosun ağır nəticələri əsərin əvvəlindən sonuna qədər izlənməkdədir. Xarəzmşahların xaosdan əvvəlki ümumi mənzərəsini canlandıran yazıçı, monqol yürüşləri nəticəsində bərbad olan məmləkətin aqibətini təsvir edir. Əsər V.Q.Yanın eyniadlı tarixi romanı ilə müqayisəli təhlilə cəlb olunmuş, Çingiz xanın ideal qəhrəman obrazı tarixi hadisələrin əsas və mərkəz fiqurlarından biri kimi izlənməmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, N., Həsənov R. Nəsrəddin Tusi - müdriklik fəlsəfəsi. – Bakı – 2012. – 220 s.
2. Abdulla, B. “Kitabi-Dədə Qorqud” və islam dini. – Bakı: Ozan – 1997. – 40 s.
3. Abdulla, B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. – Bakı: Elm – 1999. – 224 s.
4. Axundlu, Y. Tarix və roman. – Bakı: Yazıçı – 1988. – 190 s.
5. Axundlu, Y. Tarixi roman yeni mərhələdə. – Bakı: Maarif – 1998. – 176 s.
6. Altay dastanları və əfsanələri. Türk xalqları folkloru. IV kitab. – Bakı: Elm və təhsil – 2016. – s.
7. Aşurbəyli, S. Bakı şəhərinin tarixi. – Bakı: Avrasiya-press – 2006. – 413 s.
8. Atalar sözü aqlın gözü: dünya xalqlarının atalar sözü və məsəlləri. Toplayan və tərc.ed. Vəfalı A.; red. Əhmədov T. – Bakı: Elm – 2012. – 1214 s.
9. Aytmatov, Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. – Bakı: Öndər nəşriyyat – 2004.- 384 s.
10. Aytmatov, Ç. Çingiz xanın ağ buludu. – Bakı: Kitab klubu MMC – 2017. – 155 s.
11. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I cild. – Bakı: Lider nəşriyyat – 2005. – 392 s.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. Cild 3. – Bakı: Elm – 2009. – 736 s.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, üçüncü cild. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər). – Bakı: Elm – 2020. – 1092 s.
14. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrədək. red. Z.B. Bünyadov, Y.B. Yusifov. – Bakı: Çıraq – 2012. – 720 s.
15. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). – Bakı: Elm – 2007. – 592 s.
16. Babayev, Y. M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslik. Təkrar nəşr. – Bakı: Elm və təhsil – 2018. – 760 s.
17. Babayeva, X. Ə. Azərbaycan folklorunda XIZIR Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində): monoqrafiya. – Bakı – 2013. – 174 s.
18. Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır 2009. Beynəlxalq konfransın tezisləri. 9-10 noyabr. – Bakı: Elm və təhsil – 2009. – 168 s.

19. Beqdeli, Q. Əvhədinin həyat və yaradıcılığı. – Bakı: AzSSR EA –1962. – 191 s.
20. Bəşirov, S. Yunus Oğuz: Elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün vəhdəti // Olaylar – 2015. – 13 yanvar. – s.10
21. Bəydili, C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). – Bakı: Mütərcim – 2007. – 272 s.
22. Cahangirov, M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. İkinci hissə. – Bakı: Elm – 1989.
23. Canqar dastanı. Tərcümə edən Qurbanov B. Bakı: “Şur” – 2017. – 396 s.
24. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild, Tərt.ed.: Saləddin Ə., Red.İ.Tapdıq. – Bakı: Azərnəşr – 1992. – 328 s.
25. Cəfərli, M. Azərbaycan Elm və İrfan sərdarları. – Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi – 2015. – 344 s.
26. Cəfərli, M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: “Elm” – 2007. – 108 s.
27. Cəfərov, N. Türk dünyası: xaos və kosmos. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” – 1998. – 216 s.
28. Cimit, M. Sülh göyərçini tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1958, 9 sentyabr – s.82.
29. Çingiz Aytmatov - türk ruhunun qələbəsi. Tərtibçi, redaktor, ön söz: Akimova E., – Bakı: “Nağıl evi” – 2013. – 284 s.
30. Damdinsuren, D. Biz Hamımız sülh tərəfdarıyıq. tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1958, 9 sentyabr – s.80.
31. Deyilən söz yadigardır (toplayanı və tərtib edəni Cəfər Rəmzi İsmayılzadə). – Bakı: Yazıçı – 1987. – 350 s.
32. Dədəm Qorqudun kitabı tədqiqat işığında. (Əzizxan Tanrıverdi qorqudşünaslıqda). – Bakı: Elm və təhsil – 2015. – 268 s.
33. Duymaa, Ş. Uşaqlar oynayrlar. tərc.ed. Ə.İlham // Azərbaycan. – 1972, 10 oktyabr – s.199.
34. Eposşünaslıq: problemlər, mülahizələr. Tərtib edənlər: Qasımova F., Osmanova G., – Bakı: Elm və təhsil – 2013. – 256 s.
35. Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası. Tərtibçi və red. A.Abdullazadə. – Bakı: Elm

– 2000. – 216 s.

- 36.Əkbər, N. Hüləgü xan. – Bakı: Çapıq Yayınları – 2022. – 240 s.
- 37.Əkbər, N. Ögedey. – Bakı: Altın Kitab – 2022. – 160 s.
- 38.Əlibəyzadə, E. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. – Bakı: Yurd – 2005. – 240 s.
- 39.Əlibəyzadə, E. Kitabı Dədə Qorqud. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi – 1999. – 332 s.
- 40.Əlişanoğlu T. Müstəqillik körpüsünü keçənlər. Tarixlə belletrizmin arasında. Bakı: Elm və təhsil – 2015. – 452 s.
- 41.Əliyev, R. “Dədə Qorqud”un etnoqrafiyası // “Dədə Qorqud” jurnalı. – 2010. № 3. – s.20-40
- 42.Əmirov, E. Orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin əl-Həmədani. – Bakı: Şərq-Qərb – 2014. – 615 s.
- 43.Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. – Bakı: Nurlan – 2008. – 336 s.
- 44.Əsgər, Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. – Bakı: Elm – 2012. – 372 s.
- 45.Əsgərov, B. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül. – Bakı: Elm və təhsil – 2015. – 280 s.
- 46.Əsgərova, N. Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında. – Bakı: Azərneşr – 1991. – 160 s.
- 47.Əvhədi, M. Divan (tərtib edən: Həmid Səadət). – Tehran. – 1316.
- 48.Əzizxan T. “Koroğlu”nun şeir dili. – Bakı: Elm və təhsil – 2015. – 256 s.
- 49.Hacıyev A. “Dədə Qorqud” eposunda şaman görüşlərini əks etdirən bəzi məqamlar” // Dədə Qorqud – 2017/I, – s.18-26
- 50.Həbibbəyli İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya”. – Bakı: Elm – 2020. – 280 s.
- 51.Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı: Elm – 2019. – 452 s.
- 52.Həşimli, H.M. Azərbaycan dilində lirik poeziyanın inkişaf yolu: XIII əsr XIV əsrin əvvəlləri. – Bakı: Elm və təhsil – 2017. – 127 s.

53. Hüseyinzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir ? – Bakı: Mütərcim – 1997. – 292 s.
54. Xəlilov, T. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsi haqqında fikirləri. – Naxçıvan: Məktəb – 2019. – 99 s.
55. Xəlilova A. “Təbriz namusu” romanında oğuz dastan elementlərinin təzahürü // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: 1-2 dekabr – 2015. – s. 19-24
56. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild (tərtib edən: H. Araslı). – Bakı: Lider nəşriyyat – 2004. – 373 s.
57. İskəndərnamə. – Bakı: Lider nəşriyyat – 2004. – 662 s.
58. İsmayılova, Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. – Bakı: Elm – 2011. – 368 s.
59. İsmayılzadə, C.R. Bir müxəmməs haqqında // Azərbaycan EA məruzələri, fəlsəfə və hüquq seriyası. cild XXXIII – 1977. – №12. – s.67-71
60. İsmayılzadə, C.R. Şair Nəsinin bir müxəmməsi haqqında // Bakı qəzeti - 01 iyul. – 1978. – № 152
61. Jirmunski, V. Xalq qəhrəmanlıq eposu. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi – 2017. – 432 s.
62. Kamal, R. “Kitabi- Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. – Bakı: Folklor İnstitutu – 2013. – 146 s.
63. Kərimzadə, F. Təbriz namusu. – Bakı: Kitab klubu – 2017. – 256 s.
64. Kitabi Dədə Qorqud. – Bakı: Yazıçı – 1988. – 265 s.
65. Koroğlu. – Bakı: Lider nəşriyyat – 2005. – 552 s.
66. Koroğlu. Paris nüsxəsi. – Bakı: Şərq-Qərb – 2005. – 224 s.
67. Kurt, D. Qara Qurd Çingiz xan. – Bakı: Nurlan – 2008. – 259 s.
68. Qafarlı, R. Azərbaycan-türk mifologiyası. – Bakı: ADPU-nun nəşri. – 2010. – 405 s.
69. Qafarlı, R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). – Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun nəşri – 1999. – 448 s.
70. Qafarlı, R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. – Bakı: Elm və Təhsil – 2015. – 454 s.

71. Qarayev, Y. Meyar-şəxsiyyətdir. – Bakı: Yazıçı – 1988. – 451 s.
72. Qarayev, Y. Tarix-yaxından və uzaqdan . – Bakı: Sabah – 1996. – 712 s.
73. Qarmaa, D. Şən povestlər. – Bakı: Gənclik – 2013. – 92 s.
74. Qoçaq Baydiy: monqol yazıçılarının hekayələri / Baast, B. [və b.]; tərc.ed. İbrahimov A; red. Məmmədov Y. – Bakı: Gənclik – 1973. – 142 s.
75. Quliyev, A. Əvhədi Marağalı və Əssar Təbrizinin siyasi hüquqi görüşləri. – Bakı: Azərnəşr.– 1994. – 72 s.
76. Qumilyov, L.N. Qədim türklər. tərc.ed.: Quliyev V., Həbibəoğlu V. – Bakı: Gənclik – 1993. – 536 s.
77. Qurbanov, B. Kalmık xalqının qəhrəmanlıq dastanı “Canqar”da türk mənşəli ünsürlər // Kredo – 2014. – 16 avqust – 2-16 s.
78. Lxamsuren, Ç. Qardaşlarıma tərc.ed. Ə.İlham // Azərbaycan. – 1972. – 10 oktyabr – s.199-200
79. Marağalı, Ə. Cami Cəm. – Bakı: Lider nəşriyyat – 2004. – 288 s.
80. Marağalı, Ə. Cami-cəm (Azərbaycan dilinə çev.: Q.Beqdeli, X.Yusifov). – Bakı: Azərnəşr. – 1970. – 247 s.
81. Men, C. Çingiz xan. – Bakı: “Qanun Nəşriyyatı” – 2015. – 512 s.
82. Mədətoğlu, A. Türkçülər: tarixi-siyasi ideoloji oçerklər. – Bakı: Orxan NPM– 2014. – 497 s.
83. Məmmədzadə, Ə. Yaddaşın mühakiməsi // Azərbaycan – 1994. – №1-3. – s.172-178
84. Mirişli, E. Monqolların qurduğu türk dövlətləri. Türküstan – 3-9 dekabr, – 2019. – s.7.
85. Monqol nağılları/ tərc.ed. Xodza N.; tərc.ed. Məmmədov M. – Bakı: Uşaqgəncnəşr – 1956. – 126 s.
86. Monqolların Gizli tarixi. tərc.ed. Əskər R. – Bakı: MBM – 2011. – 360 s.
87. Monqolların Gizli tarixi. Ön sözün müəllifi: Əskər R., Giriş müəllif Əhməd T., – Bakı: MBM– 2011. – 360 s.
88. Mövlud, U.Y. Türk xalqlarının ortağ ata-babaları. – Bakı: Göytürk – 1997. – 212 s.
89. Naçaqdorj, D. “Oktyabr” tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1958. – 9

sentyabr – s.81

- 90.Naxçıvan tarixi. Üç cildə, I cild. – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi – 2013. – 452 s.
- 91.Nəsirəddin Tusi və müasirlik. – NDU: Qeyrət nəşriyyatı – 2001. – 104 s.
- 92.Nəsirova, L. Monqol ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqi və tərcüməsi məsələləri // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq jurnalı – 2019. – s.223-226
- 93.Nəsirova, L. “Təbriz namusu” romanında tarixi şəxsiyyət konsepsiyası (Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xan və Əmir Çoban obrazının təhlili əsasında) // Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq jurnalı. – 2022– №2. – s.206-214
- 94.Nəsirova, L. Müasir monqol hekayələri Azərbaycan dilində // Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq Beynəlxalq Elmi jurnal – 2022. – №2. – s.141-146
- 95.Nəsirova, L. Nəsir Bakuvinin lirikasında monqol hökmdarının mədhi // Bakı: Filologiya məsələləri – 2023. – № 7. – s.306-314
- 96.Nəsirova L. “Monqolların gizli tarixi” dastanında monqol xalqının tarixi yolu və Çingiz xan // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı. – Bakı: 29-30 aprel–2020. – s. 158-161.
- 97.Nəsirova, L. Filosof-şair Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” poemasında bəşəri mövzuların əksi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr edilmiş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı VII Beynəlxalq Elmi Konfrans materialları. – Bakı: – 7 may – 2024. – s. 109-110
- 98.Nicat, Ə. Dünya sərkərdələri. Bakı: Azər nəşr. – 1995. – 220 s.
- 99.Nuriyeva, İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək). – Bakı: Mütərcim – 2015. – 336 s.
- 100.Nyamaa, D. Bir səma altdayıq biz tərc.ed. Ə.İlham // Azərbaycan. – 1972. – 10 oktyabr – s.198-199
- 101.Oğuz, Y. Çingiz xan. –Bakı : Xan – 2020. – 406 s.
- 102.Onullahi, S., Həsənov A. “Rəb-e Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti”. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Şərqsünaslıq seriyası. №1. – 1971. – s.58.

- 103.Orucov, T. Ümumdünya tarixi. II kitab. – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı. – 2011. – 384 s.
- 104.Ögəl, B. Türk mifologiyası. I cild. tərc.ed.: Ramiz Ə. Bakı: MBM – 2006. – 626 s.
- 105.Ötəmiş, H. Çingiznamə. Bakı: Qələm – 2016. – 80 s.
- 106.Paşayeva, N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. - Bakı: ATİ nəşriyyatı – 2004. – 224 s.
- 107.Piriyev, V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. – Bakı: Nurlan – 2003. – 458 s.
- 108.Rəcəbli, Q. Azərbaycan tarixi. –Bakı: Elm və təhsil. – 2013. –544 s.
- 109.Rəşidəddin, F. Oğuznamə. – Bakı: Azərənəşr – 1992. – 72 s.
- 110.Rzayev, A. Nəsirəddin Tusi. Həyatı, elmi, dünyagörüşü. – Bakı: Kitab Klubu – 2001. – 296 s.
- 111.Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. XX əsrin 80-ci illəri. Bakı: Elm – 2005. – 280 s.
- 112.Sedendorj, M. Nə gərəkdir? tərc.ed. H.Ziya // Azərbaycan. – 1970. – 6 iyun - s.174.
- 113.Senqə, D. Vətən, səni sevirəm! tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1972. –10 oktyabr – s.199
- 114.Səfərli Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Maarif – 1982, 388 s.
- 115.Səfərli, Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Ozan – 1998. – 632 s.
- 116.Şaxanov, M. Həqiqət formulu və məhəbbətin Everest zirvəsi:dostum qardaşım Ç.Aytmatov barədə esse; tərc.ed. Ş.Əliyev; red. V.Əkbər. – Бишкек: Улуу Тоолор – 2014. –336 s.
- 117.Şaqdar, J. Polad heykəl haqqında ballada tərc.ed. M.Araz // Azərbaycan. – 1972. – 10 oktyabr – s.197-198
- 118.Şəmsəddin, S. Qamusül-əlam. Tarix və coğrafiya lüğəti: 6 cildə. 2-ci cild.red. Mehran. İstanbul –1889. – 1600 s.
- 119.Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. – Bakı – 2006. – 471 s.
- 120.Tarva, D. Səhər günəşi tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1958. – 9

sentyabr –s.81

- 121.Tusi, X.N. Övsafül-əşraf. (Şərafət sahiblərinin vəsfi). Fars dilindən tərc.ed.: R.Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan – 2002. – 34 s.
- 122.Tusi, X.N. Övsafül-əşraf. (Şərafətli insanların xüsusiyyətləri). Tərcümə edən: Şəfiyev F. – Bakı –2010. – 91 s.
- 123.Türk xalqları folkloru. IV kitab. Altay dastanları və əfsanələri. – Bakı: Elm və təhsil – 2016. – 312 s.
- 124.Yan, V.Q. Çingiz xan. – Bakı: Avrasiya press. – 2006. – 344 s.
- 125.Yan, V.Q. Sonuncu dənizə doğru. – Bakı: Uşaqgəncnəşr –1962. – 367 s.
- 126.Yavuuxulan, B. Ana haqqında şeir tərc.ed. Q.İmamverdiyev // Azərbaycan. – 1958. – 9 sentyabr – s.82-83
- 127.Yusifli, V. Tarixi romançılıqda Yunus Oğuz yolu // 525-ci qəzet. – 2017. –18 may –s.6
- 128.Yüz böyük türk. tərc. ed. Adil S. – Bakı: Dalğa –1991. – 128 s.
- 129.Zeynalova, A. Abşeron ədəbi mühiti və Nəsir Bakuyi // Filologiya məsələləri – 2016. –№8. – s.408-413
- 130.Ağaldağ, S. Moğol Devleti. Türkler. C.8.– Ankara: Yeni Türkiyə Yayınları – 2002. – s.268.
- 131.Banarlı, N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. - İstanbul: Milli Egitim Basımevi– 1998. – 640 s.
- 132.Bayat, F. Türk destancılık bağlamında Köroğlu destanı. – İstanbul: Ötüken – 2009. – 204 s.
- 133.Buyar, C. Geçmişten günümüze Cangar destanı // Milli folklor – 2016. –Yıl 28, sayı 109. – s. 113-127
- 134.Cangar destanı. Moğolların Büyük Destanı. He Dexiu. – Türkiyə: “Canut” – 2017. – 175 s.
- 135.Çelebi, E. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Çev. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin). – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları – 2010. – 5. Kitap, 1.Cilt, Sayfa 14
- 136.Çufadar, N. Köroğlu destanı'nda atın mitolojik göstergeleri // Rumeli Dil ve

- Edebiyat Arařtırmaları dergisi. –2019. – Ö5, Ağustos. – s.215-226
- 137.Grousset, R. Bozkır İmparatorluğu. çev. Dr.M.Reřat Uzmen. – İstanbul: Ötüken Neřriyat. – 1.Baskı. –1980. – 518 s.
- 138.Kafesođlu, İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul: Ötüken Neřriyat – 2006. – 447 s.
- 139.Kafesođlu, İ. Türk tarihinde mođollar ve Cengiz meselesi //—İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, Tarih dergisi. – 1953. – Eylül Cilt 5, Sayı 8, –s.105-136
- 140.Lkhundev, G. “Mođolların gizli tarihi”nde geçen ant içmekle ilgili bazı gelenekler // Folklor/edebiyat, cilt:19, Sayı:73, – 2013/1. – s.213-220
- 141.Mehmet, E. ř. Bilim tarihçisi Sübkiye göre Cengiz Han // Akademik Bakıř. Cilt 6, Sayı 11. –Kıř –2012. – s. 237-265
- 142.Nasirova, L.“Cangar” ve “Körođlu” destanları arasında epik benzerlikler // Rumelide Dil ve Edebiyyat Arařtırmaları Dergisi. – 2020.Ö8.Kasım. – s. 250-263
- 143.Nasirova, L. Dünya edebiyatında Cengiz Han karakteri // Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2021.Cilt 3, Sayı 2, Ay Aralık, –ss.18-28.,DOI 10.51177/kayusosder.946575
- 144.Ögel, B. Türk kültür tarihine giriş. Cilt 1. – Ankara: Kültür Bakanlığı –1991. – 495 s.
- 145.Özdemir, H.A. Mođol istilasını Cengiz ve Hülagu Dönemleri. – İstanbul: İz Yayıncılık – 2018. –336 s.
- 146.řahanov, M. Cengiz hanın sırrı. – İstanbul: Da Yayıncılık – 2001. – 296 s.
- 147.Togan, Z.V. Umumi Türk tarihine giriş. Cilt 1. – İstanbul: Enderun Kitabevi – 1981. – 537 s.
148. Turan, O. Cengiz Adı Hakkında // Belleten, c.5. – 1941. – s.267-276
149. Yavuz, H. Tarihî Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir // Hürriyet Gösteri. Sayı: 197-198, Nisan – Mayıs. – s.69-71
- 150.Бакиханов, А. К. «Гюлистан-и Ирам». Редакция, комментарии, примечания и указатели: академик З.М.Бунятов. – Баку: ЭЛМ –1991. – 304 с.
- 151.Безертинов, Р.Н Тенгрианство-религия тюрков и монголов. 2-е изд. – Казань: "Слово"– 2004. – 448 с.

- 152.Безертинов, Р.Н. Татары, тюрки – потрясатели Вселенной (История Великих Империй). – 2-е изд., исправл. – Новосибирск: ЦЭРИС – 2001. – 733 с.
- 153.Бердников, Г.П. История всемирной литературы.Т.4. – Москва: “Наука” – 1987. – 304 с.
- 154.Джангар и джангароведение // Сост. П. Э. Алексеева. Вступ. ст. Н. Ц. Биткеева. – Элиста: Калм. кн. изд-во. –2001. – 104 с.
- 155.Мэн-да Бэй-лу («Полное описание монголо-татар»). Памятники письменности Востока, том XXVI. – Москва: “Наука” – 1975. – 286 с.
- 156.Мелетинский, Е.М. Происхождение героического эпоса. – Москва: Восточная литература – 1963. – 463 с.
- 157.Насирова, Л. Исторический прототип Чингисхана в романе Фармана Керимзаде «Тебризская честь» // – Кременец: Кременецькі компаративні студії. – 2019. – Вип. IX, Украина – с. 161-168.
- 158.Рашид-ад дин, Ф. Джами-ат-таварих. – Баку: “Нагыл Еви” – 2011. – 540 с.
- 159.Рашид-ад-дин, Ф. «Джами-ат-таварих». Т.3.Перевод с персидского А.К.Арендса. – Баку: Издательство АН Азерб.ССР – 1957. – 361 с.
- 160.Россаби, М. Золотой век империи монголов. пер. с англ. С.В.Иванова — Евразия СПб. – 2009. – 479, [1]с.
- 161.Султанов, Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – Москва: АСТ – 2007. – 446, [2] с.
- 162.Уэзерфорд, Дж. Чингисхан и рождение современного мира. Пер. с англ. Е.Лихтенштейна. – Москва: АСТ; – Владимир: ВКТ – 2008. – 493, [3]с.
- 163.Ян, В. Нашествие монголов: [трилогия]. – Москва: АСТ – 2014. –1053, [3] с.
- 164.Ян, В. Батый. – Иркутск: Вост.- Сиб.кн. изд-во – 1988. – 410 с.
- 165.Chambers, J. Genghis Khan. – Gloucestershire: The history Press – 2009. – 111 [1] p.
- 166.Lamb, H. Genghis Khan. – New York: Garden City Publishing Company, INC. – 1927. – 270 p.
- 167.Nasirova, L. Similarities between “The Secret History of The Mongols” and turkish epic // – Algeria. Altralang journal. Volume: 02 Issue:02 / December, -

2020. pp.207-226

168. Nasirova, L. Sacred and sacral numbers in the epic of “The Secret history of the Mongols” // VIII International Scientific and Practical Conference Scientific Research in XXI Century. – Ottawa, – Canada: – 06-08 March, – 2021, Scientific Collection “Interconf”, – № 44. – pp.329-332
169. The Secret History of the Mongols. Translator: Igor de Rachewiltz. Volume 1. – Boston: Brill. Leiden – 2004. – 1350 p.
170. Bergmann, B. Nomadische unter den Kalmüken // Bd. II, – Riga. – 1804, p. 205-211.
171. URL: <https://sim-sim.az/cagdas-monqol-hekay%C9%99si-ori-jinaldan-Çoojçuluunçeçeq>, B. Güzgü effekti. (Hekayə) [Elektron resurs] sim-sim.az – 12 noyabr. – 2021.
172. URL: <https://kulis.az/news/31636Enxboldbaatar>, D. Dekabr qızı. (Hekayə) [Elektron resurs] kulis.az – 30 iyun. – 2020.
173. URL: <https://kulis.az/news/36161Erdenebat>, M. Portret. (Hekayə) [Elektron resurs] kulis.az – 19 yanvar. – 2021.
174. <https://www.yeniyaz.az/az/cagdas-monqol-hekayesi-ori-jinaldan-tercume> Qanhuun, B. Yeni başlanğıc. (Hekayə) [Elektron resurs] Yeni yaz. – 26 aprel, 2022.
175. URL: <https://kulis.az/news/36288Qaraxanoğlu>, M. Dekabr qızı ilə əylənən dünya. [Elektron resurs] kulis.az – 3 iyul. – 2020.
176. URL: <https://kulis.az/news/31932Qaraxanoğlu>, M. Gərəksiz portretlər. [Elektron resurs] kulis.az – 21 yanvar. – 2021.